YENİ
TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI
21

THE NEW
HISTORY OF MEDICINE STUDIES

Doç. Dr. İnci HOT (1970-2015)
Saygıyla anıyoruz.

İstanbul 2015
ISSN 1300 - 669X

YENİ
TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI

THE NEW HISTORY OF MEDICINE STUDIES

Editör

GÜLTEN DİNÇ

21

2015

Kapak resmi / Cover illustration
Doç. Dr. İnci HOT (1970-2015)

"Dergimizin bu sayısı
HİLMİ BARLAS EĞİTİM VAKFI'nın
katkıları ile yayımlanmıştır."

ISSN 1300 - 669X
Özgün adı : Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları
Düzenleme : Nobel Tıp Kitabevleri
Sayfa düzeni : Nobel Tıp Kitabevleri
Matbaa / Cilt : No-bel Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti. **Sertifika No:** 12565

İstanbul, 2016

YENİ TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI
THE NEW HISTORY OF MEDICINE STUDIES
Yıl: 2015 Sayı: 21

Editör / Editor
Gülten Dinç

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü: Türk Tıp Tarihi Kurumu adına Başkan,
Prof. Dr. Nuran Yıldırım
Yayın Kurulu / Editorial Board: Nuran Yıldırım, Emre Dölen, Gülten Dinç,
Burhan Akgün, Ayten Arıkan
İngilizce Editörleri: Murat Civaner, Hakan Ertin

Kısaltma: Y Tıp Tarihi Arştr
Abbreviation: N History Med Stud

Yazışma Adresi:
Gülten Dinç
İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, 34098, Fatih-İstanbul
Telf.: +90 212 529 03 64, +90 212 414 30 00 "22680"
e-posta: gultendinc@yahoo.com, turktiptarihikurumu@yahoo.com

YENİ TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI
The New History of Medicine Studies, 2015;21

HAKEM KURULU
Referees Committee

Ahmet ACIDUMAN, Ankara
Ayten ALTINTAŞ, İstanbul
Ayten ARIKAN, İstanbul
Fatih ARTVİNLİ, İstanbul
Adnan ATAÇ, Ankara
Elif ATICI, Bursa
Murat CİVANER, Bursa
Oya DAĞLAR MACAR, İstanbul
Hanzade DOĞAN, İstanbul
Emre DÖLEN, İstanbul
Ömür ELÇİOĞLU, Eskişehir
Şahap ERKOÇ, İstanbul
Nermin ERSOY, Kocaeli
Hakan ERTİN, İstanbul
Nilüfer GÖKÇE, Edirne
Şefik GÖRKEY, İstanbul
Feza GÜNERGUN, İstanbul
H. Hüsrev HATEMİ, İstanbul
Yeşim IŞIL ÜLMAN, İstanbul
Funda Gülay KADIOĞLU, Adana
Selim KADIOĞLU, Adana
Aykut KAZANCIGİL, İstanbul
Sait NADERİ, İstanbul
Gülbin ÖZÇELİKAY, Ankara
Abdullah ÖZEN, Elazığ
Feryal SAYGILIGİL, İstanbul
Sevgi ŞAR, Ankara
Mine ŞEHİRALTI, Kocaeli
İlter UZEL, Adana
İsmail YAKIT, Antalya
Nuran YILDIRIM, İstanbul
M. Bedizel ZÜLFİKAR AYDIN, Sakarya

"YENİ TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI" DERGİSİ YAZARLARININ UYMASI GEREKEN YAZIM KURALLARI

1. 1995 yılından itibaren yıllık olarak yayımlanan hakemli dergimizde Türk ve Dünya tıp tarihi konularındaki araştırma makalelerinin yanı sıra yine bu konulardaki derleme, biyografi, kitap ve bilimsel toplantı tanıtım yazıları ile çeviri yazılar yer alabilir. Derginin dili Türkçe ve İngilizcedir. Makaleler hakemlerin onayı ile ve dergiye geliş tarihleri dikkate alınarak yayınlanır. Yazıların sorumluluğu yazarlara aittir.
2. Dergiye gönderilecek makaleler Microsoft Word dosyası formatında, 12 punto, çift aralıklı olarak kaydedilmeli ve elektronik olarak turktiptarihikurumu@yahoo.com adresine gön¬derilmelidir.
3. Yazılar hakemlere yazarların adları belirtilmeden gönderilerek değerlendirilecektir. Bu nedenle ayrı bir sayfaya; makale adı, yazar / yazarların adları, akade¬mik unvanları, görev yerleri, yazışma ve e-mail adresleri ile telefon numaraları yazılmalıdır. Makalenin başlangıç sayfasında ise sadece makale adı, makalenin İngilizce ve Türkçe özetleri ile anahtar kelimeler bulunmalı ve ardından makale metni yer almalıdır.
4. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları'nda yayınlanmak üzere gönderilen yazılar daha önce başka bir dergide yayınlanmamış olmalı, herhangi bir kongrede sunulmuş ise dipnot olarak belirtilmelidir.
5. Her yazı için en az üç anahtar kelime belirtilmelidir.
6. Metin içindeki kısaltmalar ilk geçtiği yerlerde açıklanmalıdır.
7. JPEG formatında ve en az 300 dpi çözünürlükte kaydedilen resim, tablo, şekil ve grafikler ayrı dosya halinde gönderilmeli, metinde resimlerin yerleri belirtilmeli ve resimler metin içinde geçiş sırasına göre numaralanmalıdır. Resim altyazıları metnin sonunda listelenmelidir.
8. Metinde geçen Hicrî ve Rumî tarihler bugünkü takvime de çevrilerek parantez içinde gösterilmelidir.
10. "Yararlanılan kaynaklar" listesi, yalnız metinde kullanılan kaynakları içermeli, metinde geçtiği yerde parantez içinde belirtilmeli örn. (1, 2, 5-8), metinde geçtiği sıraya göre numaralandırılmalı ve makalenin sonunda listelenmelidir. Sayfa altlarında açıklama dipnotları dışında dipnot kullanmamaya özen gösterilmelidir
12. Eğer yararlanılan kaynakta üçten fazla yazar varsa yayını kaynakçada gösterirken ilk üç yazarın dışındaki yazarlar "ve ark." olarak belirtilmelidir.
13. Yararlanılan kaynaklar listesi aşağıdaki örneklere uygun olarak hazırlanmalıdır:
    a. Kitap: Miller TS. The birth of the hospital in the Byzantine Empire. London, The John Hopkins University Press, 1997. s./p.155-162
    b. Dergi: Naderi S. First Turkish neurosurgical journal (1936-1947): Modern Cerrahi ve Nöroşirürji Mecmuası. Neurosurgery 2003; 52: 420-423.
    c. Kitap bölümü ya da bildiriler kitabı: Aykan TB. Patoloji. Dünyada ve Türkiye'de 1850 yılından sonra tıp dallarındaki ilerlemelerin tarihi. İçinde, Ed. Unat EK. İstanbul, CTF Vakfı Yay.; 1988. s. 344-354
    d. Elektronik kaynaklar: http://www.tttk.org.tr/ (Erişim/Accessed: 22.04.2013)
    e. Arşiv belgesi: B.O.A. DH. MKT 539/26, 4 R 1320 [11 Temmuz 1902]

YENİ TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI
The New History of Medicine Studies, 2015;21

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Deycke Paşa ve Lübeck Faciası
Deycke Pasha and The Lübeck Disaster
Burhan Akgün, İnci Hot 11

İlacın Doğuşu ve Geliştirilmesinde İlk Adımlar
The Nascency of Drug and First Steps of Its Development
Esat E. Eşkazan 39

Türkiye'nin İlk Kadın Doktorları: Amália Frisch (1882-1941)
First Women Doctors From Turkey: Amalia Frisch (1882-1941)
Şeref Etker, Szabolcs Dobson, László András Magyar 59

Kimyager Dr. Ali Rıza Bey (1867 - 1904)
Chemist Dr. Ali Rıza Bey (1867–1904)
Emre Dölen 69

Dr. Menahem Hodara'nın (1869-1926) Vefatının Ardından
The Obituaries Appeared In The Turkish Press After Dr. Menahem Hodara's (1869-1926) Passing
Halil Tekiner 91

Arkeolojik Bulgular Işığında, Anadolu ve Mezopotamya Coğrafyasında Sağlık Bağlamında Kurban Kültü
The Belief of Sacrifice as a Votive Offering In The Context of Health at the Geography of Anatolia and Mesopotamia in the Light of Archeological Finds
Tuğba Gencer 115

Osmanlı Savaş Cerrahları
Ottoman War Surgeons
Gönül Güreşsever Cantay 133

Dr. Ratip Kazancıgil'in Anılarından: 1920-1940 Yılları Arasında Malatya'da Sağlık ve Sosyal Yaşama Dair Anılar
Memories of Dr. Ratip Kazancıgil: Health and Social Life in Malatya Between 1920-1940
Nilifer Gökçe 143

Tarihi Bir Arşiv Resmi ve Tıbbi Bir Olgu
A Historical Archieve Picture and A Medical Case
Çağatay Üstün, Nuray Demirci Güngördü, Zihni Açar Yazıcı, Mustafa Durmuş 155

Cumhuriyet'in İlk Dönemlerinde Dr. Besim Ömer Paşa'nın Ülkemiz Nüfus Siyaseti Hakkındaki Görüşleri
Prof. Besim Omer Pasha's Views on Population Policies During the Early Years of the Turkish Republic
İnci Hot, Zuhal Özaydın 159

Doç. Dr. İnci Hot'un Vefatına Tarihtir
Prof. Dr. İsmail YAKIT 169

Sevgili Meslektaşımız Doç. Dr. İnci Hot'u Kaybettik (11.03.1970-14.12.2015)
Gülten Dinç 171

Sevgili İnci'yi kaybettik
Coşkun Yorulmaz 185

İnci Hot'un Ardından
Ayten Altıntaş 189

Hekimin Sorunlarına Etik Yaklaşım
Ayten Altıntaş 190

İnci Hot (11 Mart 1970-14 Aralık 2015) Hatırlıyorum Sevgili İnci
Zuhal Özaydın 195

Doç. Dr. İnci Hot'u Anarken
H. Hanzade Doğan 197

İnci'mizi Kaybettik…
Yeşim Işıl Ülman 201

İnci'nin Ardından...
Burhan Akgün 203

Yalnızca Hastalıklar mı Bulaşıcıdır?
Onur Çeçen 205

Düzeltme 207

DEYCKE PAŞA VE LÜBECK FACİASI*

DEYCKE PASHA AND THE LÜBECK DISASTER

Burhan Akgün, İnci Hot*****

Summary

Dr. Georg Deycke, known as Deycke Pasha in Turkey, came to Istanbul in 1898 with Prof. Robert Rieder in order to reorganize the Imperial Medical School. Prof. Rieder established a new training hospital named as The Gülhane Clinics and Dr. Deycke worked there until 1904 as the vice director. After Rieder left Turkey, he became the director to the hospital and served until the end of his contract in 1907. So after that time we know very less of his life and works. As well as its almost unknown that he was responsible for the BCG inoculation misfortune in Lübeck in 1930.

Oral tuberculosis vaccine (BCG) was developed by Calmette and Guérin in 1921 after thirteen-year old preliminary work. Until 1928, before the BCG vaccination was begun in Germany, 150,000 children had been inoculated abroad. In 1929, Dr. Altstaedt, the director of the public health authorities in Lübeck, and Dr. George Deycke, the director of the general hospital in Lübeck, decided to introduce the inoculation at newborn children in Lübeck. At the beginning of August 1929, the original BCG culture, obtained from the Pasteur Institute of Paris, was used to produce vaccine in the laboratory of the general hospital under the patronage of Dr. Deycke. The vaccination was begun in February 1930 and in the following two months 256 newborn children (about 84% of all newborn children) in Lübeck were inoculated orally against tuberculosis. In April 17th the first child died of tuberculosis and after it was followed by three more deaths Dr. Deycke stopped the inoculation. The large number of the inoculated children became ill and finally 75 of them died of tuberculosis. Dr. Deycke and those who assisted him were put on trial on October 12, 1931. A scientific committee was ordered to investigate what caused such a catastrophe. On February 6th 1932, after 76 days of inquiries and trials, Dr. Deycke was found guilty of negligent killing and negligent bodily injury and sentenced two years in prison.

* 10-13 Aralık 2013 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen II. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi'ne sözlü bildiri olarak sunulan metnin güncellenmiş şeklidir.

** Uzm. Dr., drburhanakgun@yahoo.com

*** Doç. Dr.

In this paper, both the life and the works of Deycke Pasha after the year 1907, and the details of Lübeck Disaster and the lessons learned from it will be discussed in detail.

Keywords: Prof. Georg Deycke, Lübeck Disaster, BCG Vaccine

Özet

1898 yılında Prof. Rieder ile İstanbul'a gelerek Rieder'in kurduğu Gülhane Seririyat Hastanesinde çalışan ve Rieder'in 1904'te ayrılmasından sonra 1907 yılına kadar aynı hastanenin yöneticiliğini yapan Deycke Paşa'nın İstanbul'dan ayrıldıktan sonraki hayatı hakkında bildiklerimiz çok azdır. Kendisinin 1930 yılında Lübeck'te yaşanan BCG aşısı faciasının sorumlusu olduğu da pek bilinmemektedir. 1930'lu yıllarda sadece Almanya'da değil tüm dünyada çok konuşulan bu olayda Deycke Paşa, 1921 yılında A. Calmette ve C. Guérin tarafından geliştirilen oral tüberküloz aşısını (BCG), kendi çalıştığı hastanenin laboratuvarında orijinal Calmette suşunu kullanarak çoğaltmıştı. Aşının güvenirliğinden hiç şüphe duyulmadığı için hayvanlarda denemeye de gerek görülmemiş ve 1930 yılının Şubat ayında başlanarak iki ay zarfında Lübeck'teki 256 yeni doğan bu aşıyla aşılanmıştı. Ancak bir süre sonra aşılanan çocuklardan birçoğunda tüberküloz hastalığı ortaya çıkmış ve 75 çocuk hayatını kaybetmişti. Bunun üzerine Alman Federal İçişleri Bakanlığı olaya el koymuş ve soruşturma başlatılarak başta Deycke Paşa olmak üzere iki doktor ve bir sağlık çalışanı hakkında dava açılmıştı. Dava konusunun fazla bilimsel olmasından ötürü mahkeme heyetine yardımcı olmak üzere bilim adamlarından oluşan bir heyet oluşturulmuştu. 12 Ekim 1931'de başlayıp 6 Şubat 1932'de biten ve tüm dünyada ilgi ile izlenen mahkeme sonunda hastalık ve ölümlerden Calmette suşunun (hakiki BCG) değil bu suşun kullanılarak uygun olmayan bir hastane laboratuvarında aşı hazırlanması sırasında aşı materyaline karışan hastalık yapma (patojen) gücü yüksek başka bir tüberküloz basilinin sorumlu olduğu fikri ağır basmıştı. Dolayısıyla aşı hazırlanmasından sorumlu olan Dr. Deycke Paşa, ihmal nedeniyle (taksirle) ölüme sebep olma ve yine taksirle yaralama suçlarından iki yıl hapis cezası almıştı.

Anahtar kelimeler: Deycke Paşa, Lübeck Faciası, BCG aşısı

A. Deycke Paşa'nın Hayatı

Franz Burghardt Georg Deycke veya Türkiye'de bilinen adıyla Dayke Paşa 21 Aralık 1865 tarihinde Hamburg'da doğmuştur. Lise dahil ilk eğitimini Hamburg'da yaptıktan sonra tarih eğitimi için Leipzig'e gitmiş ancak bir süre sonra bundan vazgeçerek tıp eğitimi almaya karar vermiştir. Freiburg, Strassburg ve Kiel üniversitelerinde tıp okumuş ve diplomasını 1893 yılında Kiel Üniversitesi'nden almıştır.[1] Aynı yıl Hamburg'da bulunan Eppendorf Hastanesi'nde çalışmaya başlamış ve Fraenkel'in[2] yanında patolojik anato-

[1] Terzioğlu, Arslan: Türkiye'de Görev Yapmış Olan Alman Asıllı Tıp ve Deneysel Bilim Dallarındaki Profesörlerin Biyografileri (Alfabetik). Türk-Alman Tıbbî İlişkileri Simpozyum Bildirileri (18-19 Ekim 1976 İstanbul). Yay: A. Terzioğlu, İstanbul 1981, s.153-154.

[2] Eugen Fraenkel (1853-1925): Alman bakteriyolog. Eppendorf Hastanesi'nde patolog ve bakteriyolog olarak çalışmış ve gazlı gangrene neden olan bakteriyi (*Bacillus fraenkeli*, daha sonraki adıyla *Clostridium perfringens*) keşfetmiştir.

mi (teşrih-i marazî) asistanlığı yapmıştır. Hamburg'da ortaya çıkan bir salgını hocasıyla beraber araştırmış ve yaptığı otopsilerde hastalığın kolera olduğunu ortaya çıkarmıştır. Sonra Eppindorf ta iki sene Schütz'ün yanında dahiliye şubesinde ve bir sene Sick'in hariciye servisinde asistanlık etmiştir. 1895 de Hamburg'da pratik hekimliğe atılmış ve 1896- 1897 de Hamburg St. Georg Hastanesi'nde cildiye ve efrenciye şubesinde, haricî asistan olarak Engel Reimers'in yanına devam etmiştir.[3]

1897'de Eppendorf Hastanesi'nden tanıdığı Dr. Albers-Schönberg[4] ile beraber -henüz 1895'te keşfedilmiş olan- Röntgen ışınlarının kullanıldığı bir x-ışını kliniği ve laboratuvarı (enstitü) kurmuştur. Bu enstitü dünyadaki ilk tıbbi x-ışını enstitülerinden biridir. Buradaki çalışmalarını duyurmak amacıyla kısa adı RöFo olan (*Fortschritte auf dem Gebiete der Röntgenstrahlen*) bir radyoloji dergisi de çıkarmışlardı.[5]

Bu sırada Osmanlı Devleti'nin ilk tıp okulu olan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin yeniden tanzimi gündeme gelmişti. Osmanlı hükümeti, Berlin sefareti vasıtasıyla Almanya'dan bu reformu gerçekleştirecek bir uzman getirtmek istiyordu. İki ülke arasında yapılan üst düzey yazışmalardan sonra 1891 yılında Prusya (Almanya) Eğitim Bakanlığı'nın önerdiği iki isim olan Bonn Üniversitesi profesörlerinden Robert Rieder (1861-1913) ve Hamburg Eppendorf Hastanesi uzmanlarından Dr. Georg Deycke ile Osmanlı hükümeti sözleşme yapmıştı.[6] Buna göre Rieder, Mekâtib-i Tıbbiye-i Şahane Müfettişi ve Seririyât-ı Dahiliye ve Hariciye Muallimi, Deycke ise onun yardımcısı sıfatıyla Haziran 1898'de İstanbul'a gelmişlerdi.

Prof. Rieder, İstanbul'a geldikten sonra Demirkapı'daki tıp okulunda ve kendisine yeni bir tatbikat hastanesi kurması için gösterilen Gülhane'deki eski askeri rüşdiye okulunda incelemeler yaparak önerilerini içeren ayrıntılı dört rapor hazırlamıştı.[7] Rieder'in talepleri doğrultusunda yaklaşık dört ay içinde Gülhane'de, tıp okulundaki eğitime ilaveten yeni mezun askeri doktorlara tatbikat ağırlıklı eğitim verecek olan Gülhane Seririyat Hastanesi Almanya'daki benzerleri gibi en modern donanımları içerecek şekilde tesis edilmiş ve 30 Aralık 1898'de törenle açılmıştı.[8]

Başlangıçta Dahiliye ve Hariciye kilinikleri ile laboratuvarı bulunan Gülhane Seririyat Hastanesi'nin kadrosu ve klinikleri 1899 yılında Tıbbiye-i Şahane'den mezun olduktan sonra Almanya'ya gönderilen Türk hekimlerin[9] de katılmasıyla zenginleşmiş ve çeşitlenmişti. Yine aynı yıl Prusya Eğitim Bakanlığı'nın profesör ünvanı verdiği Dr. Deycke hastanede Dahiliye, Deri ve Frengi, Kadın ve Çocuk klinikleri ile Bakteriyoloji-

---

3 Reşat Rıza: Ölenler - Prof. Franz Burghardt Georg Deycke. Dirim 13(4) Nisan 1938.

4 Heinrich Ernst Albers-Schönberg (1865-1921) Alman jinekolog ve radyolog. Hamburg Üniversitesinde radyoloji profesörü olmuştur. Kendi adı ile anılan ve mermer kemik hastalığı (osteopetrozis) da denilen nadir bir kemik hastalığını tarif etmiştir.

5 Medical Imaging Bulletin issue 18, October 2010, p8.

6 Ataç, Adnan: Gülhane Askeri Tıp Akademisi'nin Kuruluşu. Atatürk Kültür Merk. Yay. No:87, Ankara 1996, s.25-26, ayrıca hükümetin padişaha sunduğu mazbata için bkz. s.163-164.

7 Ataç, Adnan, a.g.e, s.31-39.

8 Ayrıntılı okuma için bkz. Ataç, Adnan, a.g.e, s.39-53.

9 Gülhane Seririyat Hastahanesi Nazırı Muallim Rayder Efendi'nin maiyyetindeki doktorlardan Orhan Abdi, Salih Zeki, Hamdi Hasan, İhsan Ali ve Tevfik Receb efendilerin Almanya'ya gönderilmeleri (19 Eylül 1899). BOA, 13/Ca/1317 (Hicrî) Dosya No:77 Gömlek No:1317/Ca-36 Fon Kodu: İ..HUS.

hane, Röntgen ve Patoloji laboratuvarları ile polikliniklerden sorumluydu.[10] Almanya'ya ihtisasa gönderilen ilk hekimlerimizden Süleyman Numan ve arkadaşları Gülhane'ye çeşitli dallarda hoca olarak atandıklarında, Prof. Deycke yalnız patolojik anatomi derslerini vermiş ve otopsi yapmıştır. Ayrıca iç hastalıkları polikliniğini de gene kendisi idare etmiş ve laboratuvar muayeneleri yapmıştır.[11]

Gülhane'de mikroskopi ve kimyasal araştırma laboratuvarlarının, anatomi, patoloji ve histolojinin kurucusu Dr. Deycke'dir. Alman dergilerinde yayınlanmış, dizanteri, röntgen, tüberküloz, lepra ve laboratuvar çalışmalarına ait birçok makalesi vardır. Almanya'da iken de röntgen bölümünde çalışmış olan Dr. Deycke, Gülhane röntgen bölümünü de kısa zamanda İstanbul'un en iyisi ve 1899 da 4'üncü röntgen cihazına sahip hastanesi haline getirmiştir.[12]

Dr. Rieder, 1902 yılında Haydarpaşa'daki yapımı devam eden yeni tıp mektebinin inşaatını teftiş ederken iskeleden düşüp omurgasından yaralanmış ve uzun süre tedavi gördükten sonra da koltuk değnekleri ile dolaşabilir olduğu halde görevine devam etmiştir. 1904 yılında ise kontratı yenilenmeyerek emekli olmuş ve ülkesine dönmüştür. Aynı yıl Dr. Deycke'nin kontratı maaş zammıyla beraber üç yıl için yenilenmiş ve kendisine mirliva rütbesi verilerek Dr. Rieder'in yerine Gülhane Seririyât Hastanesi Tabib-i Evvelliği ve müdürlüğü görevine getirilmiştir (14 Mayıs 1904).[13]

Resim 1: Deycke Paşa'nın Orhan Abdi Bey'e imzaladığı bir fotoğrafı

[10] Ataç, Adnan, a.g.e, s.56

[11] Terzioğlu, Aslan, a.g.m.

[12] Ataç, Adnan, a.g.e., s.61-62

[13] Miralay Dayke Bey'in mirlivalığa terfiine dair resen irade-i seniyye. BOA, 17/Ca/1322 (Hicrî) Dosya No:338 Gömlek No:1322 Fon Kodu: İ..TAL.

Dr. Deycke göreve başladıktan sonra Gülhane'de Rieder'in kurduğu düzende çalışmaya devam etmiş, kliniklerin ve laboratuvarların geliştirilmesine gayret sarfetmiş, stajyerlerin çalışmalarını titizlikle izlemiş poliklinikte muayene, teşhis ve tedavi konularının üzerinde durarak pratiklerinin arttırılmasını sağlamıştır.[14]

Prof. Deycke beraber çalıştığı asistanlarıyla yaptığı bilimsel araştırmaların yayınlanmasına özen gösterir, önemli hastalıklar hakkında araştırma yapmaları için asistanları teşvik eder, hazırlattığı yazıları düzeltir, Almanca'ya çevirir ve yayınlatmaya çalışırdı. Böylece dünyanın önemli yayınevlerince çalışmaları yayınlanan genç hekimler ilerisi için teşvik edilmiş, daha çok istekle çalışmaları sağlanmış olurdu. Hatta yayınevlerinden para alınırsa onu da çalışmaları yapana verirdi. Asistanların sorunları ile ilgilenir, yönetici olarak gerekeni yapardı.[15]

1907 yılında üç yıllık kontrat süresi dolunca Prof. Deycke, sürenin uzatılmasını istemeyerek ve eşinin rahatsızlığını da öne sürerek Almanya'ya dönmüştür.[16]

Resim 2: Prof. Deycke ile Gülhane Hocaları birlikte, Beykoz Parkında (1925). Soldan sağa Gülhane Dahiliye Müdürü Akif, Hazarda Seferde Sıhhî Hizmetler Profesörü Hasan Kadri, Cildiye Profesörü Ziya, Prof. Deycke, Deycke'ini eşi, Prof. Murad Cankat, Prof. Şükrü, Prof. Lütfi, ikinci sıra soldan sağa Fizik Tedavi Profesörü Şinasi, Üroloji Profesörü Fuat Kâmil, K.B.B. Profesörü Sani Yaver, Dr. İhsan Sami, Prof. Abdülkadir Noyan, Gülhane Baştabib ve Müdür Muavini Kenan.

---

14 Ataç s.77

15 Bu konuda bir fikir vermesi bakımından Prof. Deycke'nin Türk doktorları ile yaptığı ve yayınladığı bazı ortak çalışmaları şöyle sıralayabiliriz:
- Die Dysenterie in Konstantinopel. Von. Prof. Deycke und Resat Efendi.
- Bericht über die Innere Klinik und Poliklinik. Von Prof. Deycke und Süleyman Bey.
- Neue Gesichtspunkte in der leprafragen. Von Prof. Deycke und Resat Bey. Original in der Deutschen med. Wochenschrift, 1905.
- Ein bakterielles Fett als immunisierende Substanz bei der Lepra, seine theoretische Bedeutung und praktische Verwertung. Von Prof. Deycke und Resat Bey. Original in der Deutschen med. Wochenschrift, 1907.
- Bestimmung der Gesamt blutmenge am lebenden Menschen und Tiere. Von İbrahim Bey (nach Prof. Deyckes Methode).
- Klinische Methode zur Bestimmung des Eiweißes im Blute. Von Prof. Deycke und İbrahim Bey. Original in der Zeitschrift. f. klin. med. 1906.

16 Özbay, Kemal: Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri, cilt II, s. 235, İstanbul 1976.

1925 yılında eşi ile birlikte Türkiye'ye gelen ve bir süre kalan Prof. Deycke, eski öğrencileri ile buluşmuş, Dr. Reşad Rıza Bey'le Bursa'ya da gitmiş ve Ahmet Vefik Paşa Hastanesi'de Mikrobiyolog Dr. Zekai Muammer Bey'i de ziyaret etmiştir.[17]

Belki bu ziyarette yapılan bir başvurunun neticelendirilmesiyle 1929 yılında Prof. Deycke'ye Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı verildiğine dair bir arşiv kaydı da bulunmaktadır.[18]

Prof. Deycke'nin Tıbbi Çalışmaları

Prof. Deycke Gülhane'de mikrobiyoloji alanında bilhassa üç konu ile lepra, verem ve dizanteriyle yakından ilgilenmiş ve bu alanlardaki yayınlarıyla dünya çapında ün yapmıştır. Bunlardan en meşhur olanı Nastin adlı ilaçla lepra tedavisidir. Prof. Deycke, Gülhane'deki laboratuvarda asistanı Dr. Reşad Rıza Bey ile yaptığı araştırmalarda lepralı hastaların şişliklerinde (nodüllerinde) bulunan *Streptothrix leproides* adlı bakteriden kendi geliştirdiği bir yöntemle yağ benzeri bir madde ayrıştırmayı başarmıştır. Zeytinyağında çözünebilen bu maddeden lepralıların deri altına bir miktar verildiğinde; maddenin normalde aside dirençli bir kabuğu olan bakterinin bu kabuğunu çözdüğünü ve onu bakteriyolizin adı verilen bakteri parçalayıcı enzimlere duyarlı hale getirdiğini ve bu nedenle aside dirençli bakterilerin neden olduğu tüberküloz ve lepra hastalıklarının hem tedavisinde hem de bunlardan korunma maksadıyla kullanılabileceğini öne sürmüştür. Bu keşfi için 6 Ekim 1906 tarihinde Bibrich kentindeki bir Alman kimya şirketi olan *Kalle und Co.* aracılığıyla Birleşik Devletler Patent Ofisi'ne patent başvurusu yapmış ve 11 Ekim 1910 tarihinde 972345 numaralı patentini almıştır.[20]

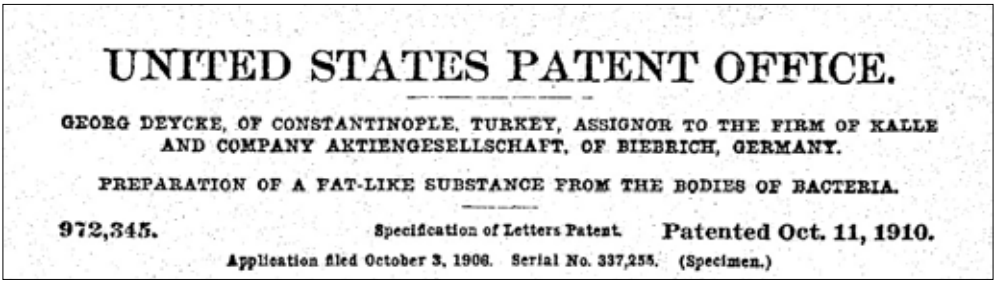
UNITED STATES PATENT OFFICE.

GEORG DEYCKE, OF CONSTANTINOPLE, TURKEY, ASSIGNOR TO THE FIRM OF KALLE AND COMPANY AKTIENGESELLSCHAFT, OF BIEBRICH, GERMANY.

PREPARATION OF A FAT-LIKE SUBSTANCE FROM THE BODIES OF BACTERIA.

972,345. Specification of Letters Patent. Patented Oct. 11, 1910.

Application filed October 3, 1906. Serial No. 337,255. (Specimen.)

Resim 3: Prof. Deycke'nin ABD Patent Bürosu'ndan aldığı patentin künyesi.

---

17 Zekai Muammer Tunçman, Mikrobiyoloji Dergisi 20(1-2): 1967

18 Gülhane Hastahanesi eski Baştabibi Alman uyruklu Franz Burchard George Deycke'in vatandaşlığa kabulü. Cumhuriyet Arşivleri, Tarih: 27/4/1929 Sayı: 7924 Dosya: 1-209 Fon Kodu: 30..18.1.2 Yer No :3.24..12.

19 Titiz, İrfan: Gülhane İç Hastalıkları Klinikleri Tarihi (1898-1953). Ankara Üni. Tıp Fak. Yay. Sayı: 93, Ankara 1960.

20 Son erişim tarihi: 15 Mart 2016. http://pdfpiw.uspto.gov/.piw?Docid=972345&idkey=NONE&homeurl=http%3A%252F%252Fpatft.uspto.gov%252Fnetahtml%252FPTO%252Fpatimg.htm Daha sonra Nastin adı verilen bu ilacı *Kalle und Co.* şirketi steril zeytinyağı ve benzilklorid ekleyerek ampuller şeklinde üretmiş ve piyasaya sunmuştur.

İstanbul'da iken başladığı lepra hakkındaki çalışmalarına devam etmek isteyen Prof. Deycke, İngiliz Koloni Ofisi'nin teklifini değerlendirerek 1908 yılı Aralık ayından 1909 yılının Mayıs ayına kadar İngiliz Guyana'sını[21] ziyaret ederek burada Georgetown bölgesindeki Mahaica adasında 1858'de kurulan lepra barınağında Nastin ile lepra hastalığının tedavisi üzerine deneyler yapmıştır. Böylece kendi metodunu daha geniş bir hasta gurubu üzerinde deneme imkânı bulmuştur. 1909 yılı Ağustos ayında Bergen'de yapılan II. Uluslararası Lepra Konferansı'nda İngiliz Guyanası'ndaki beş aylık çalışmalarının sonuçlarını şöyle özetlemiştir:

" Aralık 1908'den 1909 Mayıs başına kadar deneylerim için emrime tahsis edilen İngiliz Guyanası'nda Mahaica'daki lepralılar barınağında çalıştım. Benim bulunduğum zamanda barınakta 430 ile 440 arasında hastalığın farklı tip ve aşamalarında bulunan lepralılar vardı. Çalışma arkadaşlarımla birlikte 69'u erkek, 42'si kadın olmak üzere 111 lepralıyı bir süre tedavi ettik. Hastaları ben seçmedim, onlar kendileri gönüllü olarak katıldılar. Böylece metodumun etkisini yalnızca farklı lepra tiplerinde değil hastalığın değişik aşamalarında da çalışma imkânını buldum."

Çalışmanın esasını hastaların derilerinin altına Nastin'in belirli dozlarda enjekte edilmesi ve sonuçlarının gözlenmesi oluşturuyordu. Bu süre zarfında hastalara lepraya karşı yapılan diğer tedavi uygulamaları –karışıklığı önlemek için- durdurulmuştu. İlacın en önemli yan etkisi özellikle gözlerde oluşturduğu alerjik reaksiyon olduğu için hastalar yakından izlenmiş ve bu nedenle bazılarına en çok 16 enjeksiyon yapılmışken diğerlerine 11-14 enjeksiyon yapılmıştı.

Deycke ulaştığı sonuçları Lepra konferansında şöyle açıklamıştır:

"Elimde birçoğu tüberoz tipte olan 81 vaka vardı. Bunların 73'ü -ki tüm vakaların yaklaşık yüzde doksanını oluşturur- düzelme gösterdi. 30 nervoz tipteki vakanın hepsi iyileşme yoluna girdi. Böylece iyileşme gösteren vaka oranı yüzde 92,8 olmuştur. Eğer burada bir iyileşmeden, ilerlemeden bahsediyorsam unutulmamalıdır ki üç buçuk ay zarfında yapılan çalışmadan mutlak sonuçlar çıkamaz. Lepra gibi kronik bir hastalık için uzun yıllar takip gerektiren tedaviler uygulanmalıdır."[22]

Deycke'nin İngiliz Guyanası'nda başlattığı bu çalışma onun oluşturduğu program çerçevesinde Eylül 1910'a kadar sürdürülmüştür. Süreç devam ettikçe enjekte edilen Nastin dozu artırılmış ve ilave olarak kas içinde ve lepra nodülleri içine de enjeksiyonlar yapılmıştı. Deneyleri buradaki hükümete bağlı bakteriyolog olan Dr. K. S. Wise tamamlamış ve sonucunu bir rapor olarak yayınlamıştır.[23] Buna göre çalışmaya lepra hastalığının farklı tiplerini barındıran (nodüler, anestezik, karışık) 135 hasta katılmıştı. Tüm hastalar tedavi denemesine kendi istekleri dahil olmuşlardı. Nastin enjeksiyonu yapılan hastaların büyük çoğunluğu "kendini hafif hissetme" şeklinde tarif ettikleri bir iyileşme olduğunu bildirmiş ve bunların çiftliklerde ve kendi bahçelerinde "daha istekli ve sıkı" çalıştıkları

---

21 Güney Amerika'da bugünkü Guyana.

22 Nastin: treatment of leprosy: according to Prof. Dr. Deycke. Biebrich, Germany [1910?]. s.6-9.

23 A Report on the Nastin Treatment for Leprosy at the Mahaica Leper Asylum, British Guiana, 1908-10. By Dr. K. S. Wise, Government Bacteriologist. Presented to both Houses of Parliament by command of His Majesty, May 11th, 1911. Published by H.M. Stationery Office.

gözlenmişti. Bu tonik etkinin ilacın kendinden mi yoksa hastaların iyileşecekleri yönünde tazelenen ümitlerinden mi kaynaklandığını bilmek mümkün değildir.

Dr. Wise yaptıkları çalışmanın sonuçlarını değerlendirirken hastalığın erken evresinde (18 aydan daha az) olan bazı hastaların Nastin tedavisine çok iyi yanıt vererek neredeyse tamamen iyileşmiş olduklarını; aynı şekilde muamele gören bir başka grup hastanın ise daha da kötüleştiğini belirtmiştir. Prof. Deycke enjeksiyonların hastalığın ilerleyişini durdurduğunu iddia etse de Dr. Wise bazı hastalar daha da kötüleşirken çoğunluğun durumunda değişiklik olmadığını, bir kısmının biraz düzeldiğini ve üç tanesinin ise tedavi olmuş denilecek kadar iyileştiğini bildirmiştir. Dr. Wise'ın tedbirli ifadelerle ortaya koyduğu sonuçlar Prof. Deycke'nin lepra ilacı lehine çok ümitvar olmasa da İngiliz Guyanası Valisi'nin Hükûmet Sekreteryası'na yazdığı 31 Mart 1911 tarihli mektup bambaşka bir tablo çizmekteydi:

"*Şu andaki (31 Mart 1911) durumda hiç lepra basili bulunamayan 56 vaka vardır ve ümit ediyorum ki önümüzdeki üç ay zarfında bunlara katılacak olanlarla beraber hastaların %75'ini taburcu edecek durumda olacağız. İngiliz Guyanası Lepra Barınağı tarihinde, lepra ile daha önce hiç bu kadar başarıyla savaşılamamıştı. Hiç şüphesiz ki elde edilen bu sonuçlar daha ileri araştırmalara yön verecek ve bu korkunç hastalığın tamamen fethedilmesiyle neticelenecektir.*"[21]

Yine de Nastin'in etkinliği hakkında kesin bir yargıya varabilmek için uzun yıllar sürecek araştırma ve gözlem yapılması gerekiyordu.

Prof. Deycke, Hamburg'a döndükten sonra önce yeni açılmış olan Bamberk Hastanesi dahiliye kliniği şefliğine atanmış, ardından 1912'de Eppendorf Hastanesi 4. İç Hastalıkları Kliniği'nde Rumpel'in[24] yerine şef olarak görevlendirilmiştir. Ayrıca Hamburg'ta hükümet tarafından tesis olunan "pratik etibba bilgiler tekâmülü müessesesine" hoca tayin olunmuştur.[25] Burada iken meslektaşı Hans Much ile tüberküloz basilinin doğası üzerine araştırmalar yapmış, basillerin dokulardaki protein, nötral yağ, yağ asidi ve toksik faktörler üzerindeki etkilerini ortaya koymuşlardı. Tüberküloz ve Lepra alanında zengin deneyimi olan Prof. Deycke, 1 Nisan 1913'te Lübeck Hastanesi'ne başhekim ve iç hastalıkları kliniği şefi olmuştur.

1921-25 yılları arasında Lübeck Tıp Birliği'nin başkanlığını yapmıştır.

B. Lübeck Faciası

Verem Aşısının Kısa Tarihçesi

Tüberkülozun etkeni olan basil ilk defa Dr. Robert Koch[26] tarafından 1882 yılında tüberkülozdan ölen bir hastanın akciğerindeki lezyonlardan elde edilerek kültürde üretilmiş ve bu basil deney hayvanlarında da verem oluşturmuştur. Dr. Koch, *Mycobacterium tuberculosis* adını verdiği bu basili ve araştırma sonuçlarını 24 Mart 1882 günü Berlin

[24] Carl August Theodor Rumpel (1862 - 1923) Alman cerrah. 1893-1912 yılları arasında Eppendorf Hastanesinde 5. Klinik direktörlüğü yapmıştır.

[25] Dr. Reşat Rıza, Kaynak: Dirim Aylık Tıp Gazetesi, Tom: XIII Sayı:4 Nisan 1938

[26] Heinrich Hermann Robert Koch (1843-1910)

Fizyoloji Derneğinde sunmuştur.[27] Buna göre tüberküloz basilinin insan tipi ve sığır tipi olmak üzere iki farklı formu vardır.

1890 yılında Koch, tüberküloz bakterisi kültürünün filtre edildikten sonra ısı ile etkisizleştirilmesi sonucu elde edilen tüberkülin adı verilen maddenin cilt altına enjeksiyonunun tüberküloza karşı özgün bağışıklık kazandıracak bir madde olduğunu ortaya koydu. Kısa sürede başka ülkelerdeki araştırmacılar da tüberkülinin hastalar üzerinde çok güçlü etkisi olduğuna kendilerini inandırdılar ama çok geçmeden tüberkülin tedavisinin başarılı olmadığı ortaya çıktı ve Koch yöntemiyle yapılan bu uygulama sonlandırıldı.

Tüberkülinin ilaç olarak başarısız olmasından sonra verem basilinden başka maddeler üretme yoluna gidildi. 1900 yılında Lille'deki Pasteur Enstitüsü'nden Albert Calmette ile Camille Guérin[28] adlı araştırıcılar tüberküloza karşı aşı geliştirme çalışmalarına başladılar. Gliserinli ve patatesli besiyeri kültüründe ürettikleri tüberküloz basilinden homojen bir süspansiyon elde edemeyince başka denemelere giriştiler. Nihayet 1908 yılında virülan (hastalık yapıcı) sığır tüberküloz basilini (*Mycobacterium bovis*) yine sığır safrası, patates ve gliserin içeren besiyerinde üretmeyi başardılar. Her üç haftada bir elde ettikleri kültürü yine aynı yöntemle ekerek alt kültürler elde ettiler ve kobaylar üzerindeki denemelerde basilin hastalık yapıcı özelliğinin gerilediğini tespit ettiler. 1913 yılına gelindiğinde sığırlar üzerinde bir aşı denemesine hazırlanmışlardı ancak kısa süre sonra patlak veren Dünya Savaşı çalışmalara sekte vurdu. I. Dünya Savaşı devam ederken de alt kültür elde etmeyi sürdürdüler. 1919 yılında yaklaşık 11 yıllık dönemde 230 defa alt kültürden sonra elde edilen bakterilerin kobaylara, tavşanlara, sığırlara ve atlara enjekte edildiğinde tüberküloz oluşturamadığını gördüler. Hayvanlarda hastalık yapmayan ama antikor oluşturabilen ve standart yumurtalı besiyerinde üretildiğinde virulans kazanmayan bu sığır tüberkülozu basiline Guerin'in önerisiyle önce *Bacille Bilie Calmette-Guerin*, daha sonra kısaca "*Bilie*" adını verdiler ve böylece BCG doğmuş oldu.

Aşının insan üzerinde ilk denenmesi 18 Temmuz 1921 günü gerçekleşti. Paris'te Charité Hastanesi'nde tüberkülozlu bir kadın sağlıklı bir bebek doğurduktan birkaç saat sonra ölmüştü. Doktorlar yenidoğan bebeğe ağız yolundan bir doz BCG verdiler. Beklenmeyen herhangi bir sekel ortaya çıkmadı ve bebek yaşadı. 1924 yılına gelindiğinde aynı doktorlar aşıyı 664 bebek üzerinde ağız yoluyla uygulamışlardı. Elde edilen başarılar üzerine Pastör Enstitüsü aşıyı ticari olarak üretmeye başladı. 1924-1928 yılları arasında 114 bin bebek ciddi bir yan etki olmaksızın aşılanmışlardı. Bu başarılar üzerine BCG aşısı çocuk doktorları tarafından kullanılmaya başlandı.[29]

Lübeck'te ne oldu?

Calmette metodu ile bebekleri tüberkülozdan koruma fikri Almanya'da Berlin Tıp Derneği ile Alman Merkezi Tüberküloz Komitesi'nin de dikkatini çekmiş ve bu konuda

---

27 Y. İzzettin Barış: Çağlar Boyu Tüberküloz. 21. Yüzyılda Tüberküloz Sempozyumu ve II. Tüberküloz Laboratuvar Tanı Yöntemleri Kursu, Samsun.

28 Albert Calmette (1863-1933) ve Jean-Marie Camille Guerin (1872-1961)

29 Luca, S. – Mihaescu, T.: History of BCG Vaccine. MAEDICA – a Journal of Clinical Medicine 8(1): 53-58, 2013.

bilgi almak üzere Paris'ten bir doktor çağrılır. 1927 yılında Alman Federal İçişleri Bakanlığı, Federal Sağlık Konseyi ile hemfikir olarak; canlı bakteriler kullanılarak tüberküloza karşı yapılacak koruyucu uygulamalarda -belki aşının güvenirliği konusunda henüz yeterince ikna olmadıkları için- muhafazakâr bir politika benimsemeyi kabul ederler. Daha sonra yapılan aşılama çalışmalarında hem Berlin'den hem de Düsseldorf'ta çok olumlu alınması üzerine 1929 yılı yazında ülkenin kuzeyindeki Lübeck şehrinin sağlık müdürü ve Prof. Deycke'nin eski asistanı olan Dr. Altstaedt,[30] Lübeck Sağlık Meclisi'nin de onayını alarak Lübeck'te yeni doğacak tüm bebeklere Calmette aşısının (BCG) uygulanması kararını aldırır. 27 Temmuz 1929'da Paris'teki Pastör Enstitüsü'nden serum vasatı (besi yeri) üzerine ekilmiş BCG kültürü getirtilir (BCG aşısı canlı aşı olduğu için ampüller içinde taşınamıyordu). Dr. Altstaedt, bu kültürden aşı üretme işini uzun yıllar tüberküloz üzerine çalışmış olan hocası Prof. Deycke'ye verir.

Prof. Deycke de Lübeck Şehir hastanesindeki laboratuvarında BCG kültürünü önce kısa bir süre için Calmette metodunda olduğu gibi gliserin, safra ve patates içeren besi yerine ekerken daha sonra elde ettiği yeni alt kültürleri hematin eklenmemiş yumurtalı besi yerine ekmeye başlar ve aşıları bu son katı besi yerinde üretir.

BCG aşı çalışmaları başlamadan bir süre önce Lübeck hastanesi laboratuvarındaki etüvde oluşan bir arıza neticesinde ısının aşırı yükselmesi nedeniyle çeşitli tüberküloz bakteri kültürleri zarar gördüğü için imha edilmişlerdi. Bu yüzden Eylül 1929'da Kiel şehrindeki Hijyen Enstitüsü'nden hastalık yapma gücü yüksek olan tüberküloz basili kültürü getirtilinceye kadar hastanede BCG'den başka kültür bulunmuyordu.[31]

Hazırlanan aşı ilk defa olarak 9 Aralık 1929 günü annesi ağır bir akciğer veremi nedeniyle hastanede yatan Grize adlı bir bebeğe ağız yoluyla 10 mg olarak verilir. 30 Aralık günü de bir başka bebek aşılanır. Ocak 1930'da Grize'de önce bronşit belirtileri oluşup daha sonra boyun lenf bezleri şişince Lübeck Çocuk Hastanesi'nden Dr. Deycke'ye haber gönderilir. Bebeğin tüberkülozu annesinden aldığı (vilâdî tüberküloz) düşünüldüğü için lenf bezlerinden alınan bir parçadan yapılan kültürde insan tüberküloz basilinin üremesi (BCG değil) ve kobaya verildiğinde de hastalık oluşturması nedeniyle -BCG insan tüberküloz basili içermediği için- aşıdan şüphelenilmez. Aşılanan ikinci bebek sağlam kalır. 10 Şubat günü son bir deneme daha yapılır ve bu çocukta hafif tüberküloz belirtileri görülür. Aşının olumsuz bir tesiri olmadığına kanaat getirilir ve Şubat ayından 24'ünden itibaren üretilen aşılar şehirdeki ebelere dağıtılarak tüm yeni doğanların aşılanmasına başlanır. 25 Nisan'a kadar sürecek olan bu aşılama çalışmasında 249 bebek (Lübeck'te doğan bebeklerin %50'si) BCG ile aşılanacaktır.[31]

17 Nisan 1930'da aşılamadan 33 gün sonra bir bebek hastalanıp ölür. 20 Nisan'da bir başkası daha ölünce bebeğin Çocuk Hastanesinde yapılan otopsisinde akciğerler ve karaciğerde yaygın tüberküloz belirtileri ile kalın bağırsağında tüberküloz yaraları görülür ancak ince bağırsakta bir şey bulunamayınca Dr. Deycke, bebeğin solunum yoluyla

[30] Ernst Altstädt (1885-1953) Alman iç hastalıkları uzmanı. Eğitimini Hamburg'da Eppendorf Hastanesi'nde tüberküloz uzmanları olan Brauer, Much ve Deycke'nin yanında tamamladıktan sonra Georg Deycke ile Lübeck'e gitmiş ve 1914'te burada Sağlık Bürosunun yöneticiliğine getirilmiştir. Lübeck Faciasında yargılanıp 15 ay hapis cezası almış, yedi ay sonra serbest bırakılmıştır. 1934-1953 arasında serbest hekimlik yapmıştır.

[31] The Lübeck Catastrophe. The British Medical Journal, 1(3674): 986-988, 6 Jun, 1931.

alınmış veremden öldüğüne hükmeder. Çok geçmeden 25 ve 26 Nisan'da iki çocuk daha ölünce aşıyla ilgili bir sorundan şüphe duyulur ve yapılan otopsilerde ince bağırsaklarda tüberküloz yaralarının görülmesi üzerine hastalığın ağızdan verilen aşı nedeniyle oluştuğuna kanaat getirilerek 26 Nisan'da aşı uygulaması durdurulur. Prof. Deycke olayın şokuyla ve belki de eldeki kültürlerin yanlışlıkla dağıtılmasının önüne geçmek için laboratuvardaki BCG kültürlerini ortadan kaldırır.[31] Fakat 2 Mayıs'ta tüm ebelere ulaşılıncaya kadar ebeler ilk doz aşı yaptıkları çocukların bir kısmına ikinci dozları da vermiş olurlar.

Dr. Altstaedt, 6 Mayıs günü Lübeck Sağlık Meclisi'ne yaşananları anlatır ve meclisin 13 Mayısta yaptığı toplantı sonrası ailelerin ve kamuoyunun bilgilendirilmesi gerektiğine karar verilir. Olayın örtbas edilecek bir yönü kalmamıştır!

Alman Federal İçişleri Bakanlığı derhal soruşturma açar. Olayın BCG aşısı ile ilgili olması nedeniyle hem yurt içinde hem de yurt dışında gelişmeler yakından izlenmeye başlar. Bu baskı altında Bakanlık 21 Mayıs'ta yaptığı açıklamada bu faciada adı geçen herkesin ve kullanılan her türlü tıbbi yöntemin titizlikle soruşturulacağını bildirir.

Lübeck Senatosu, aşılama sonrası başlayan hastalık ve takip eden ölüm vakalarının artması üzerine acilen toplanır. Öncelikle Prof. Deycke, Prof. Klotz ve Dr. Altstaedt'ın bu olaydaki sorumluluklarının ortaya çıkarılması için mahkemenin yapacağı ön araştırmanın bitmesinin ardından disiplin soruşturması yapılmasına ve adı geçenlerin görevden alınmasına karar verilir.

Senato, bir daha böyle trajedilerin yaşanmaması için Lübeck Halk Sağlığı hizmetlerinin yapacağı her türlü yeni tıbbi uygulama ve denemelerde öncelikle bu işlemlerin gerekliliği ve güvenirliği hususunda Federal Sağlık Bakanlığı'ndan onay alınmasını gerektiren bir kanun çıkarır. Senato ayrıca halktan gelen talep üzerine aşılandıktan sonra hastalanan ve henüz hastalanmamış bebeklerin sağlıklarının yakından takip edilmesini ve ihtiyaç duydukları tedavi ve bakım şartlarının çocuklar ilk yaşlarını tamamlayana kadar ücretsiz karşılanmasını ve ölen çocukların ailelerine de yardım yapılmasını kararlaştırır.[32]

Federal İçişleri Bakanlığının talebi üzerine Federal Sağlık Bakanlığı, bakteriyoloji bölümü yöneticisi Prof. Ludwig Lange ile Berlin Robert Koch Enstitüsünden enfeksiyon hastalıkları uzmanı Prof. Bruno Lange'yi olayı araştırmakla görevlendirir.

22 Mayıs 1930'da İçişleri Bakanlığı olayla ilgili bir ön rapor yayınlar. Buna göre:[33]

1. Federal İçişleri Bakanlığı'nın 1927 yılında BCG aşısı ile ilgili olarak aldığı muhafazakâr yaklaşım politikasının Lübeck'te dikkate alınmadığı, aşılamanın başlatılması sırasında kendilerine danışılmadığını, onun yerine yabancı ülkelerden gelen başarılı aşılama ile ilgili haberlere itibar edildiğini,
2. Pastör Enstitüsü'nden temin edilen orijinal kültür Lübeck'teki laboratuvarda neredeyse dokuz ay boyunca değişik besi yerlerinde çoğaltılarak koruyucu aşı olarak bebeklere verilmeden önce etkisinin hayvanlar üzerinde denenmesinin akıllıca bir davranış olacağı halde bunun yapılmadığını,
3. Aşı uygulanan çocukların sonraki takiplerinin yeterince yapılmadığını,
4. 26 Nisan'da koruyucu maddenin tehlikeli olduğu anlaşılınca Prof. Deycke'nin elde

[32] Professors Suspended Pending Completion of the Lübeck Investigation. *JAMA*, 95 (9):676, 30 Aug. 1930

[33] The Lübeck Disaster. *Science*, New Series, 72 (1860): 198-199, 22 Aug.1930

kalan aşıları imha ederek yarattığı tahribata -kendi hakkında bir takım şüpheler uyandırmakla beraber- rağmen Federal Sağlık Bürosu'nun soruşturma için gereken tüm delilleri güvenli bir şekilde toplamayı başarmış olduğunu,

5. 26 Nisan'da ölen bebeklerin birinin otopsisinde koruyucu aşının zararlılığı kanıtlanmışken ebelere daha önce dağıtılmış dozlarca aşının onların elinde kalmasına göz yumulmasının açıklanacak tarafı olmadığı; şans eseri elde kalan bu aşılarla yeni bebeklerin aşılanmayarak yalnızca 26 Nisan'dan önce ilk doz verilen bebeklere aşının ikinci doz olarak uygulandığını ve muhtemelen bunun da nihai hastalığa yol açtığının düşünüldüğünü,
6. Koruyucu aşıyı uygulamakla sorumlu kişiler arasında çok ciddi bir iletişim eksikliğinin olduğu, Lübeck'teki merkezin bu gibi konularda ilk yargılama makamı olduğu halde geç bilgilendirilmesinin kınanacak bir durum olduğunu, Federal Sağlık İşleri İdaresi'nin bile 14 Mayıs'a kadar olaydan ve oluşan zarardan haberdar edilmemesinin çok ciddi bir ihmal olduğunu bildirerek kınamaların ötesinde ne gibi suçlamaların yöneltileceğinin hali hazırda başlamış olan soruşturmadan sonra kesinleşeceğini de ekler.

Bilimsel soruşturmayı yürüten Prof. Bruno Lange, *Deutsche medizinische Wochenschrift* isimli tıp gazetesinin 30 Mayıs tarihli sayısına yazdığı bir makalede soruşturmada elde edilen ilk bulguları özetler. Buna göre ilk inceleme raporunun hazırlandığı sırada ölen çocuk sayısı on dörde yükselmiştir ve bunların dördünün asıl ölüm sebebi aşıdan başka nedenlere bağlıdır. Çocuklarda görülen hastalık, hem klinik hem de patolojik olarak yutaktan başlayarak bağırsaklara kadar bulgular gösteren, sindirim yoluyla edinilmiş tüberküloz hastalığını işaret etmektedir ki bu da ağız yoluyla alınan aşı neticesinde oluşmuştur. Hastalığın kuluçka süresi yaklaşık dört hafta gibi kısa bir süre olduğundan başka ölümlerin ortaya çıkması da beklenmektedir. Çünkü aşılamalar Nisan ayının sonuna kadar devam etmiştir. Aşılar bir günde üretilip dağıtılmadığından bazı dönemlerde üretilen aşılarda hastalık görülmekteyken diğerlerinde hastalık ya çok hafif seyretmekte ya da hiç çıkmamaktadır. Hastalığın hiç görülmemesi çocuğun bağışıklık sisteminin çok güçlü olmasından kaynaklanabileceği gibi çocuğa aşı verilmemiş yahut çocuk aşıyı hemen kusmuş da olabilir.[34]

Prof. Lange, Berlin'deki Koch Enstitüsünde gerek bizzat gerekse birlikte çalıştığı kişilerin yaptıkları deneyler sonucunda hastalık ve ölümlerin temel sebebinin aşının içinde hastalık yapıcı (virülan) tüberküloz basillerinin bulunması olduğunun kesinleştiğini söyler. BCG kültüründeki basillerin kendiliğinden tekrar virülan hâle geçtiği yönündeki iddialar üzerine BCG aşısı yaptıkları yüzlerce kobay deneylerinde ve yeni doğmuş kuzulara aşı materyalini doğrudan vererek yaptıkları denemelerde en ufak bir tüberküloz belirtisi ve bulgusu saptanmadığını da ifade ederken Lübeck Hastanesi'nin başhekimini (Prof. Deycke), aşı kültürlerini patojen özelliklerinin ortaya çıkmasının ardından imha ettirerek bu olayı açıklığa kavuşturmak için gereken çok önemli bir malzemenin yok edilmesi nedeniyle kınamıştır.[35]

---

34 Report on the Lübeck Disaster. *The Lancet*, 215(5571):1244, 7 June 1930.

35 The B.C.G. Disaster at Lubeck. *British Medical Journal*, July 26, 1930, p52.

Resim 4: Berlin'de yayınlanan Der Montag Morgen isimli gazetede çıkan Çocuk ölümlerini ve BCG kültürlerinin imha edilmesini hicveden bir karikatür. Üstte Lübeck Tıbbı, altta ise "Her felakette bir teselli: Bizim tarafımızdan tedavi edilen çocuklar asla eğitimsiz "şarlatanların" eline düşmez!" yazmaktadır. Sağda bir bayan asistan (belki Hemşire Schütze) aşı materyalini lavaboya dökerken bir başkası da solda bir çocuk tabutuyla çıkmaktadır.

Soruşturmanın başlamasından sonra da bebek ölümleri devam eder. 1 Ağustos 1930 itibariyle ölen çocuk sayısı altmış üçe yükselir. 4 Kasım'da ise yedi buçuk haftalık bir aranın ardından bir bebeğin daha ölmesiyle ölü sayısı yetmiş üç olur.

Prof. Bruno Lange'ın başkanlığında Koch Enstitüsü'nde sürdürülen laboratuvar çalışmaları sona yaklaşırken elde edilen veriler Lübeck'teki laboratuvarda 1930 Mart ayının ortasından Nisan'ın ikinci yarısına kadar (1930) ekilen kültürlerde hastalık yapıcı tüberküloz basilinin olmadığını ancak Dr. Deycke'nin 17 Nisan'da ektiği BCG kültüründen kobaylara yapılan aşılamalarda bu kültürün insan tüberküloz basili içerdiğini ortaya çıkarır. Henüz tavşan deneyleri ile doğrulanmamış olsa da aşı olarak kullanılan kültürlerin bir kısmında hastalık yapıcı tüberküloz basili olduğu kesin gibidir. Otopsilerde çocuklardan alınan doku örneklerinden çoğaltılarak yine kobaylara yapılan aşılamalarda iki istisna dışında tümünde patojen basiller bulunur. Bir diğer önemli sonuç da orijinal BCG kültürünün Lübeck'te çoğaltılması sırasında bir süre sonra "kendiliğinden" hastalık yapıcı karakter kazandığı iddiasını destekleyecek bir bulguya ulaşılamamış olduğudur.[36]

Lübeck'te yaşanan çocuk ölümleri arttıkça BCG aşısı üzerindeki tartışmalar uluslararası bir boyut kazanmaya başlar. Alman basını o yıllarda yükselişe geçen milliyetçi bir yaklaşımla Calmette metodunun güvenirliğini sorgulayan yayınlar yaparken BCG aşısını

[36] JAMA, 95(25): 1927-1928, 20 Dec.1930

bulan Calmette ise doğal olarak yöntemin güvenilir olduğunu savunarak yapılan başarılı aşılama sayıları ile ilgili istatistikler vermeye devam eder. Aşının sığır tüberküloz basillerinden hazırlandığını, son halini almadan önce yıllar boyunca defalarca alt kültürler yapılarak zayıflatıldığını ve artık hastalık yapacak özelliğinin kalmadığını vurgular ve yeni doğmuş bebeklere ilk on günde üç doz verilmesinin onları tüberküloza karşı bağışık kılacağını savunur. O güne kadar 400 bin Fransız, 70 bin de Rumen bebeğin hiç sorun yaşanmadan aşılandığını ve hatta Birleşmiş Milletler Hijyen Komisyonu'nun da aşının zararsız olduğunu kabul ettiğini anlatır.[37] Calmette, kamuoyunu aşısının güvenilirliğine ikna etmek için daha da ileri giderek kendi torununu da aşılar. BCG aşısına güvendiğini tüm dünyaya ispat etmek isteyen Dr. Altstaedt da bir hafta önce doğan bebeğini BCG ile aşılar. Elbette orijinal aşı kullanıldığı için aşının üzerinden haftalar geçmesine rağmen olumsuz bir etki görülmez.[38]

Mahkeme Süreci

Uzun süren ön soruşturma ve laboratuvar çalışmalarının ardından hazırlanan raporlar doğrultusunda 75 çocuğun ölmesi, 168'inin de ciddi zarar görmesiyle sonuçlanan BCG aşısı uygulamasında sorumlulukları olan üç tıp adamı (Dr. Ernst Altstadt, Dr. Georg Deycke, Dr. Max Klotz) ile bir laboratuvar asistanının (Hemşire Anna Schütze), yaralama ve ihmal yüzünden kasıtsız adam öldürme suçlamalarıyla yargılanmasına 13 Ekim 1931 günü Lübeck Ceza Mahkemesi'nde başlanır. Bilirkişi olarak çağrılan 19 tıp uzmanının[39] yanı sıra sayısı bir hayli fazla olan tanıklar, avukatlar ve davacı çocuk aileleri mahkeme salonuna sığamadığından davanın bir okulun spor salonunda görüşülmesine karar verilir.

Davacı ailelerin avukatı bu kadar bilim insanının danışman olarak atanmasına tepki göstererek "burası mahkeme salonu mu yoksa tıp kongresi mi olacak" diyerek itiraz etmişse de savunma avukatları olayın kesin oluş sebebinin anlaşılabilmesi için bu yardımın kaçınılmaz olduğunu söylerler. Daha sonra dinleyicilerin arasından bir baba ayağa fırlar ve "*İntikam istiyoruz! Bu caniler cezalandırılmalıdır!*" diye bağırır ve salon bir anda karışır. Mahkeme başkanı ortamın sakinleşmesi için duruşmaya on beş dakika ara vermek zorunda kalır.

İlk olarak Lübeck Sağlık Dairesi'nin Tıbbi Direktörü Dr. Altstaedt sorgulanır. Sorgusunda 1928 yılında Calmette'nin tüberkülozla savaşta kazandığı başarıyı Lübeck yöneticilerinin dikkatine sunduğunu ancak Alman Sağlık Dairesi'nin BCG'nin etkinliği üzerindeki şüphesinden ve hastalarda kullanılmadan önce ileri araştırmaların yapılması gerektiğini bildirdiğinden bahsetmediğini çünkü aşının birçok ülkede gayet başarılı olarak kullanılmasından dolayı buna gerek görmediğini söyler. Yakın zamanda kendi çocuğunu da BCG ile aşıladığını söyleyen Dr. Altstaedt, kendisine kullandığı aşının Paris'ten getirtilen orijinal aşı olduğunun hatırlatılması üzerine, aşı yaptığı dönemde artık Lübeck'te aşının üretilmediği için bunu kullandığını ifade eder. Gelen sorulara verdiği cevaplarda

---

37 http://www.content.time.com/time/magazine/article/0,9171,742687,00.html (son erişim tarihi 28 Mart 2016)

38 JAMA, 96(22): 1887.

39 Mahkemeye mikrobiyolog, patolog, çocuk doktoru, halk sağlığı uzmanlarından oluşan bir bilirkişi heyeti tayin edilir: Prof. Puhl, Much, Neufeld, Freiburg, Uhlenhut, Friedberger, Schurmann ve Prof. Kleinschmidt gibi.

BCG aşı kültürünün alındığı dönemde Lübeck Hastanesi'ne Kiel Üniversitesi laboratuvarından hastalık yapıcı tüberküloz basili gönderildiğini bilmediğini; orijinal kültürü Dr. Deycke'ye teslim ettiğini; aşının Lübeck'te Calmette'nin direktifleri doğrultusunda üretildiğinden şüphe etmediği için ilave hayvan deneylerine gerek görmediğini; annebabalara çocuklarına BCG uygulanacağına dair bilgi vermediğini, ailelerin enjeksiyonu kabul etmeyecekleri için en iyi yolun aşının yiyeceklere eklenerek verilmesi olduğuna karar verdiğini söyler. Berlin Hijyen Enstitüsü'nden Prof. Jahn'ın Lübeck'te tüberküloza bağlı ölüm oranlarının böyle ciddi önlemler almayı gerektirecek kadar yüksek olup olmadığını sorması üzerine de bir takım rakamlar vererek BCG ile aşısının hastalığın önüne geçmedeki başarısının bu kararı almasında etkili olduğunu ifade eder.[40]

Resim 5: Haklarında dava açılan sanık doktorlar: Solda Prof. Deycke, hemen yanında Dr. Altstaedt; ikinci resimde Çocuk Hastanesi Başhekimi Prof. Klotz.

İkinci olarak Prof. Deycke sorgulanır. Deycke kendini tanıtırken 1893'teki kolera salgınında Koch'un emrinde çalıştığını daha sonra Alman hükümetinin "lepra araştırması için kendisini Türkiye'ye gönderdiğini" ardından da Guyana'da lepralılar üzerinde araştırmalar yaptığını; Dr. Much ile birlikte kendi adları ile anılan bir antitüberküloz antijen izole ettiklerini, 1913'te Lübeck Hastanesi'ne başhekim olarak atandığını ve burada kurduğu laboratuvarda bu antijen kullanarak bir ilaç geliştirmeye çalıştığını ifade eder. Daha sonra da gelen soruları yanıtlar. Öncelikle BCG uygularken, hayatını insanları tüberkülozdan korumaya adamış biri olarak, bilimsel bir hata yaptığını söyleyerek ebeveynlerin hoşgörüsüne sığındığını söyler. Bu olayda bir suçlu varsa bunun yalnızca kendi olduğunu, ne Dr. Altstaedt ile Prof. Klotz'a ne de on yedi yıldan beri emrinde tek hata yapmadan çalışmış olan Hemşire Schütze'ye bir suçlama yapılmasının doğru olacağını savunur. BCG'nin kendiliğinden hastalık yapıcı vasıf kazandığını, bu konuda başka kültürlerden bulaşma olduğu iddialarını aslının olmadığını söyler.

[40] The Lubeck Trial. The Lancet, 218(5643): 927-928, 24 Oct. 1931.

Ailelerin avukatı tarafından Deycke'nin hastanedeki laboratuvar koşullarının aşı üretmek için yeterli olmadığı yönünde Alman Sağlık Dairesi'nden Prof. Lange'nin raporu olduğunun hatırlatılması üzerine söz alan Prof. Lange, faciadan sonra laboratuvarda yaptığı incelemede BCG kültürlerinin diğer patojen tüberküloz basillerinden yeterince ayrı tutulmadığını, laboratuvarın girişinde içinde insan tüberküloz basili olan kap bulduklarını ifade eder.

Üçüncü davalı olarak Lübeck Çocuk Hastanesi Başhekimi Prof. Klotz sorgusunda BCG üzerinde yaptığı çalışmalar neticesinde aşının tamamen zararsız olduğuna kanaat getirdikten sonra Dr. Deycke ve Dr. Altstaedt ile beraber Lübeck yöneticilerine BCG aşılaması konusunda tavsiyede bulunduğunu; Lübeck'teki diğer doktorlar tarafından çeşitli teşhislerle ilk kurbanlar hastanesine gönderilmeye başlandığında ve ölen ilk çocuğun otopsisinde tüberküloz saptanmasına rağmen çocuk tüberkülozlu bir aileden geldiği için ne kendinin ne de Prof. Deycke'nin çocuğun ölüm nedeninin tüberküloz olduğunu düşündüğünü anlatır.

Mahkeme başkanının ilk tüberküloz vakalarının ortaya çıkmasından sonra ne gibi önlemler alındığı yolundaki sorusunu cevaplarken de çocukların canlı basiller tarafından enfekte olduğunun aşikar olmasından sonra aslında yapılacak bir şey olmadığını ifade eder.

Deycke'nin avukatı söz alarak Bulgaristan'da Pernik'te benzer bir olay yaşandığını, BCG ile aşılanan 280 çocuktan 75'inin öldüğünü 111'inin de ağır hastalandığını; bu konudaki gerçekleri söyleyen Bulgar tıp adamının mahkemeye çağrılarak kendisinden bilgi alınmasını talep eder. Mahkeme heyeti bu konuda daha sonra karar vereceğini belirtirken ertesi günkü oturumda söz alan ailelerin avukatı, Paris ve Bulgaristan ile telefonla görüştüğünü Pastör Enstitüsü ile Bulgaristan Sağlık Bakanlığı'nın Deycke'nin avukatının iddia ettiği olayla ilgili bir bilgilerinin olmadığının tarafına söylendiğini ifade eder.

Mahkemenin genel seyrinde Dr. Altstadt ve Dr. Klotz'un avukatları, Dr. Deycke'nin Calmette aşısını mucidinin talimatları doğrultusunda üretmediğinin ve laboratuvarının da bu iş için uygun olmadığının ispatı durumunda kendi müvekkillerinin sırf BCG aşısı yapılmasını önerdikleri için suçlu bulunamayacaklarını düşünürken Dr. Deycke'nin avukatı ise orijinal kültürün Dr. Deycke'nin bir kabahati olmadan kendiliğinden hastalık yapıcı vasfı tekrar kazandığını, felaketin ise öngörülemeyen bir kazadan dolayı gerçekleştiğini savunuyordu.[41]

Mahkeme süreci beklenildiğinin aksine uzun sürmeye başlar ve iş giderek BCG aşısının lehinde ve aleyhinde düşüncelerin tartışıldığı tıbbi bir komisyon toplantısına döner. Bu süreci yakından izleyen Prof. Calmette, çağrılması durumunda mahkemede ifade verebileceğini, aşı kendi talimatlarına uygun olarak hazırlanmadığı için facianın yaşandığı fikrinde olduğunu duyurur.

Nihayet sıra dördüncü sanık olan, Deycke'nin laboratuvar asistanı, Hemşire Schütze'nın sorgulanmasına gelir. Sorgusunda hastanedeki diğer hemşirelerin ve hatta hastabakıcıların bile çeşitli türdeki basillerin tutulduğu odalara rahatça girip çıkabildiklerini; aynı masa üzerinde insan tüberküloz basili, Friedmann'ın kaplumbağa basili[42] ve

---

41 The Lübeck Trial. The Lancet, 218(5644): 986-87, 31 Oct. 1931.

42 Friedrich Freidmann (1876-1952)'ın 1910'da tüberküloz aşısı araştırmalarında kullandığı insanda da hastalık yapabilen *Mycobacterium chelonae* adlı basil.

BCG kültürlerinin günlerce yan yana durduğuna tanık olduğunu söyler. Savcının laboratuvarda içinde insan basilinin bulunduğu etiketsiz bir tüp bulunması ile ilgili sorusu üzerine de tüplerin etiketlendiğini ancak bazen sıcağın etkisiyle düşen etiketlerin olduğunu bunu fark ettiğinde yeniden yapıştırdığını; bakteri kültürlerin içinde tutulduğu etüvün kilitli olduğunu ancak anahtarı odaya giren herkesin kolayca bulabileceğini söyleyerek cevaplar.[43]

Resim 6: Mahkeme salonundan aralarında sanıklardan Hemşire Schütze'nin de bulunduğu bir oturum fotoğrafı.

Sanıkların ardından tanıkların dinlenmesine geçilir. İlk tanık olarak çağrılan Lübeck hükümetinin sağlık ve hastane işlerinden sorumlu üyesi Senator Mehrlein'e Calmette aşı uygulamasının nasıl başlatıldığı sorulur. O da ifadesinde Dr. Altstaedt'ın koruyucu amaçlı olarak çocuklara BCG yapılmasını teklif ettiğinde metodun hayvanlarda denenip denemediğini sorduğunu ve olumlu cevap aldığını, Paris'teki aşının bu iş için özel kurulmuş bir laboratuvarda hazırlandığını bilmediğini söyler.

Sonraki oturumda mahkeme aşının bulaşmaya maruz kalıp kalmadığını yerinde incelemek için Lübeck hastanesindeki laboratuvara taşınır ve Dr. Deycke burada Paris'ten getirilen orijinal aşının ne gibi işlemlerden geçirilerek yeni aşıların nasıl hazırlandığını ve nasıl saklandığını göstererek anlatır. BCG kültürünün neden diğer kültürle beraber aynı etüve konduğu yönündeki soruyu da en donanımlı Amerikan üniversitelerinde bile her bakteri türü için ayrı etüvün olmadığını söyleyerek cevaplar. Prof. Kolle de laboratuvarda yapılan kültürlerle özellikle de BCG ile ilgili kayıt tutulup tutulmadığını sorunca Hemşire Shütze kayıt tutulduğunu ve ön soruşturmada mahkemeye verildiğini söyler.

Mahkeme tekrar eski salonunda ebeleri sorgulamak için toplanır. Bir ebe laboratuvardan teslim edilen aşı tüplerinin cam tıpalı olduğunu ama bunun lisanslı kimyasal tüpleri kadar

[43] The Lübeck Trial. The Lancet, 218(5645): 1038, 7 Nov.1931.

güvenilir olmadığını ileri sürer. Bir başka ebe de Dr. Altstaedt'in kendilerine bizzat aşıların tehlikesiz olduğunu söylediğini ve aşının nasıl uygulanacağını anlattığını ifade eder.

Alman Sağlık Dairesi Başkanı Dr. Hamel de sorgusunda 11 Mart 1927'de dairenin Calmette yönteminin uygulanmasının ileri araştırmaların sonuçları alınıncaya kadar ertelenmesi yönünde bir tavsiye kararı aldığını ve bu kararı aralarında Lübeck'in de bulunduğu diğer yerel idarelere bildirdiklerini söyler. Bu konudaki kararlarının değişmediğini, Almanya'da başka yerlerde BCG aşılamasının yalnızca tüberküloz görülen ailelerin çocuklarına birçok defa yapıldığını ancak bunların tümünde Paris'ten getirtilen orijinal kültürün kullanıldığını, Lübeck'te ise dairelerine haber verilmeksizin çok geniş kapsamlı bir aşılamanın yapıldığını anlatır.[41]

Tanık olarak dinlenen ölen çocuklardan birinin babası, çocuğuna verilen şeyin bir çeşit vitamin olduğunu sandığını, eğer içinde zayıf da olsa canlı bakteri olduğu söylenmiş olsaydı asla yaptırmayacağını, çocuğunun ölümünün ardından aşıyı yapan ebeye gittiğini ve ebenin kendisine yalnızca görevini yaptığını söyleyerek eline Lübeck Sağlık Ofisi'nin Calmette metodunu tarif eden bir broşürünü tutuşturduğunu anlatır.

Ailelerin Tutumu

Aşılama sonrasında başlayan hastalıklar ve peş peşe gelen ölümler aileleri perişan eder. Hissedilen yoğun acı ve öfke mahkeme oturumlarına da yansır. Daha ilk oturumdan itibaren yaşanan gerginlik devam eden oturumlarda da kendini göstermeye devam eder. 7 Kasım günündeki oturumda ailelerin avukatının "Asıl baş mücrim Calmette'dir!" diye bağırmasının ardından ailelerin oturduğu sıralardan feryatlarla karışık "Doğru söylüyor" diye yükselen seslere bilirkişi heyetindeki uzmanların tepki göstermesi üzerine izleyicilerden bazıları yumruklarını havaya kaldırıp uzmanlara doğru savurunca mahkeme başkanı yine oturuma ara vermek zorunda kalır.[44]

Aileler mahkeme salonu dışında da bir araya gelerek dayanışma için "Lübeck Anne-Baba Birliği"ni kurarlar. Çocukların cenaze törenleri de acıların tekrarlanmasına neden olur. Bir aile gazeteye verdikleri ilanda çocuklarının ölümünden doktorları sorumlu tuttuklarını açıkça ifade etmiştir:

Sonntag morgen, den 6. Juli, ist unser lieber, kleiner

Günther

nach 8wöchiger schwerer Krankheit im Alter von 16 Wochen an den entsetzlichen Folgen der Calmette-Impfung gestorben.

Mit großem Schmerz beklagen wir den Tod unseres hoffnungsvollen Kindes, an dem Aerzte ohne unser Wissen einen gefährlichen Versuch vorgenommen haben.

Dipl.-Ing. **Richard Pangels** u. **Frau Maria** geb. **Nachbar-Schulte.**

Die Beerdigung findet am Mittwoch morgen 9 Uhr von der Kapelle des Vorwerker Friedhofes aus statt.

Resim 7: Küçük Günther'in ölüm ilanı:
6 Temmuz Pazar sabahı sevgili küçük Günther'imiz henüz 16 haftalık iken ***Calmette aşısının neticesinde ortaya çıkan ve 8 hafta süren ağır bir hastalık yüzünden öldü***.
Bilgimiz dışında çok tehlikeli bir deney yapan doktorlar yüzünden umut bağladığımız çocuğumuzun yasını tutuyoruz.
Richard Pangels ve eşi Maria

44 http://nla.gov.au/nla.news-article94951107 (son erişim 26 Mart 2016).

Lübeck hükumeti ailelere 17500 pound tutarında tazminat öder, ancak yeterli bulunmaz. Gazeteler, ailelerin faciadan asıl sorumlu tuttukları aşının mucidi Calmette aleyhine 400 bin Mark tazminat davası açmaya hazırlandıkları yazar. Bir yandan da ölenleri anmak ve aileleri desteklemek için çeşitli protesto toplantıları da düzenlenir.

Protestversammlung
Montag, den 2. Juni, abends 8 Uhr, gegen
die Serumopfer in Lübeck
Saalbau Friedrichshain,
Am Friedrichshain 16—23.
Kommt alle!
Eintritt frei.

Resim 8: Lübeck'teki serum kurbanları için 2 Haziran günü saat akşam 8'de yapılacak protesto gösterisine halkı davet eden bir gazete ilanı.

Mahkemenin son oturumlarının birinde yapılan konuşmalarda "çocukların faydasına" şeklinde bir konuşma geçince bir baba dayanamaz ve ayağa fırlayarak "Birinin çocuğu yerin bir buçuk metre altında yatarken ve birileri de kalkıp çocukların yararına diye konuşurken nasıl sessiz kalıyorsunuz!" diye bağırır ve salon yine gürültüye boğulur.

Hiç şüphesiz yaklaşık yetmiş oturum devam eden mahkeme sürecinde en çok yıpranan ve baskı altında kalan kişilerin başında mahkeme başkanı yargıç Heinrich Wibel (1883-1932) gelmekteydi. Bir yandan tamamen teknik bir konu olan aşı meselesinde bilirkişilerin sundukları raporlar ile savunmanın sundukları arasında en doğru kararı vermeye çalışırken öte yandan da her oturumda salonu dolduran acılı aileleri rahatlatıcı bir karara varmak arasında mücadele etmek yargıcın sinirlerini bir hayli yıpratır.[45]

Mahkeme oturumlara tanıkları dinleyerek devam eder. Bir başka tanık, "kardeşine BCG verilen kaşığı yalayan" bir erkek çocuğun da hastalandığını iddia ederken bir diğeri de aşı materyali karıştırılmış püreden "yanlışlıkla yiyen tavukları" hastalanıp tüberkülozdan öldüğü için sahibinin Lübeck hükümetine dava açtığını öne sürer. Lübeck dışında yaşayan bir ebe ise BCG aşılaması durdurulduğunda ne kendisine haber verildiğini ne de elinde kalan aşıların toplatıldığını söyler.[46]

Dava devam ederken sanıkların BCG aşısında bir sorun olduğunu ilk olarak ne zaman fark ettikleri tartışılmaya başlanır. Aşılamayı takip eden haftalar içinde çocuklarda boyun lenf bezlerinde şişme ve bronşit bulgularının görüldüğü halde aşıdan neden şüphelenmediği sorulduğunda Çocuk Hastanesi Başhekimi Dr. Klotz verdiği cevapta bahar aylarında

[45] Mahkemenin bitmesinden sonra yargıcın bir süre hastanede psikolojik tedavi görüp taburcu olduktan sonra basında bazı avukatların yargıcın aşı davası sırasında da ruhsal bir hastalığı olduğu için sağlıklı karar veremediği bu yüzden davanın yeniden görüşülmesi için başvurulacağı yönünde çıkan haberler üzerine bunalıma girip Hamburg'da kaldığı bir otelde 30 Ağustos 1932 günü silahıyla intihar eder. Yargıcın Lübeck faciasının sondan bir önceki kurbanı olduğu söylenir. http://nla.gov.au/nla.news-article67968382 (son erişim 26 Mart 2016).

[46] The Lübeck Trial. *The Lancet*, 218(5646): 1098-1099, 14 Nov. 1931.

hastaneye getirilen çocuklarda bu bulguların çok sık görüldüğünü söyler. İfade veren iki anne de Nisan ayı ortalarında kendi çocukları da benzer şekilde hastalandığında gittikleri doktorların farklı teşhisler koyduğunu anlatırlar. Bir baba da şehirde BCG aşısının bazı çocukları hasta ettiği yönünde söylentiler çıkması üzerine hastanenin yönetici hekimleri ile görüşmek istediklerinde bu hekimlerin kendilerini kabul etmeyip yerlerine asistanlarını gönderdiklerini bildirir. Söz alan savcı da hastanedeki kayıtların değiştirildiğini "Calmette aşısına bağlı tüberküloz" ifadesinin silinerek yerine "akciğer tüberkülozu" yazıldığını bazı kayıtları göstererek öne sürer. Bir baba da hastanedeki hemşirelerin BCG verildikten sonra çocukların hastalandığını ta Nisan ortasından beri bildiklerini bir hemşireden duyduğunu belirtir.[47]

Aralık ayı ortasına kadar devam eden oturumlarda gerek savcı ve ailelerin avukatı gerekse söz alan bilirkişiler ağırlıklı olarak Prof. Deycke ve Dr. Alstaedt'i itham eden açıklamalarda bulunurlar. Aşıyı Lübeck'te hazırlamaya kalkmakla bir maceraya atıldıklarını, aileler bir yana aşıyı uygulayan sağlık personelinin bile yeterince bilgilendirilmediğini, belki de Prof. Deycke'nin aşının etkisini artırmak için Kiel'den gelen güçlü virulan basilden hazırladığı Deycke-Much partijeni adı verilen maddeyi bilerek aşıya kattığını iddia ederler.

Bununla ilgili ifade veren Çocuk Hastanesi hemşireleri 26 Nisan'da ellerindeki aşı tüplerinin toplanarak bir açıklama yapılmaksızın kendilerine yeni tüpler verildiğini ve sonradan verilen bu tüplerde BCG değil Deycke-Much partijeni denilen maddenin olduğunun ortaya çıktığını ifade ederler.

Bilgisine başvurulan Lübeck Sağlık Konseyi Başkan Yardımcısı Senatör Eckhold, Dr. Alstaedt'in dört ölüm gerçekleştikten sonra 6 Mayıs günü BCG'nin neden olduğu olaydan kendini haberdar ettiğini ve Sağlık Konseyi'nin derhal toplanarak aşı uygulamasının hemen durdurularak Alman Sağlık Dairesi, savcılık, aşılanan çocukların annelerinin ve basının olaydan haberdar edilmesi kararını aldığını anlatır. Dr. Deycke'nin çok merhametli ve yetkin bir hekim olduğunu, sırf araştırma amacıyla hastalarına zarar verebilecek biri olmadığını da söyler.

Resim 9: Prof. Deycke mahkeme oturumlarını takip ederken.

[47] The Lübeck Trial. The Lancet, 218(5648): 1214, 28 Nov. 1931.

Alman Sağlık Dairesi'nden Prof. Lange söz alarak, henüz kapsamlı aşılma yapılmadan üç ay evvel Prof. Deycke'nin laboratuvarında hazırladığı aşı uygulanan çocukta bir süre sonra tüberküloz belirtileri ortaya çıkınca bilgisine başvurulan Çocuk Hastanesi doktorlarından Dr. Jannasch'ın çocuğu muayene ettikten sonra bunun ender görülen bir doğuştan tüberküloz vakası olduğunu söylemesi ve başta Prof. Deycke olmak üzere diğer hekimlerin bu fikri benimseyerek verilen aşıdan olabileceği ihtimalini hiç düşünmemelerinin bu felaketi doğuran ihmaller zincirinin başlangıcı olduğunu söyler.[48]

Aralık ayının sonlarından Ocak ayının ortasına kadarki oturumlarda farklı alanlardan görevlendirilen bilirkişilerin dava hakkındaki görüşleri dinlenir. Konuşmacılar özetle şunlardan bahseder:

- Lübeck'te tüm yenidoğanların Calmette metoduyla aşılanmasını gerektiren acil bir durum yoktu. Aşılamanın yalnızca ana-babası tüberkülozlu olan bebeklerle sınırlanması daha uygun olurdu. Dr. Altstaedt'ın Alman Sağlık Dairesi'nin görüşüne başvurması gerekirdi (Prof. W. Kolle).
- Alman Sağlık Dairesi'nin insanlara uygulanacak her yeni aşı ve serumun öncelikle hayvanlar üzerinde denenmesini öngören kararına uyulmalıydı (Prof. Ulenhut).
- Dr. Altstaedt, aşının çocuklarda yarattığı tahribat ilk olarak 26 Nisan'da anlaşıldığı halde yetkililere 6 Mayıs'a kadar haber vermemekle hata yapmıştır. Lübeckli doktorların, aşının ilk uygulandığı ve sonrasında tüberkülozdan ölen çocuğun ölüm sebebinin doğuştan gelen tüberküloz olduğu yönündeki yanlış saptamaları yüzünden aşı uygulamaları durdurulmamıştır. Bu çocuğun aşı maddesinden gelen basillerle hastalandığı daha sonraki otopsi incelemesinde ortaya çıkmıştır (Prof. Abel).
- Calmette yönteminin yarattığı bağışıklık süresi kısa olsa da (12 ay), şu ana kadar bilinen en iyi yöntemdir. BCG aşısı "dikkatlice hazırlanır ve tatbik edilirse" çocuklara zarar vermez. Prof. Deycke elbette mümtaz bir hekimdir ancak bakteriyolojik çalışmadan ziyade klinik çalışmaya meyillidir. Bu yüzden laboratuvar işlerini biraz fazla bağımsız olan teknik asistan Hemşire Schütze'ye bırakmıştır. Bayan Schütze'nin bakteriyoloji eğitiminin bu iş için yeterli olmadığı mahkeme heyetinin laboratuvarı ziyaretinde görülmüştür. Ayrıca hangi aşı çözeltisinin hangi çocuklara ne zaman verildiğini gösteren kayıtlar yoktur. Hastalık yapıcı gücü olan Deycke-Much partijenleri ile BCG kültürünün aynı laboratuvarda hazırlanması uygun değildir. Mevcut laboratuvar ancak bir hastane laboratuvarı olabilecek yapı ve donanımdadır. Son olarak BCG kültürlerinin hazırlanmasında Calmette'nin tarifine uyulmamış albüminli besi yerleri kullanılmıştır (Prof. Bruno Lange).[49]

Davanın kilit konularından biri de Prof. Deycke'nin savunduğu gibi BCG'nin zamanla yeniden hastalık yapıcı karakter kazanıp kazanmadığıydı. Bu konudaki tartışmalar o kadar ayrıntılı bir hal alır ki bir süre sonra mahkeme salonu adeta bir tıp kongresi oturumuna benzemeye başlar. Mahkeme başkanı bile tartışmalara çok müdahale etmez. Prof. Hans Much, BCG'nin yeniden hastalık yapıcı karakter kazanabileceği görüşündedir ve

[48] The Lübeck Trial. The Lancet, 218(5650): 1319-1320, 12 Dec. 1931.

[49] The Lübeck Trial. *The Lancet,* 218 (5652): 1428-1429, 26 Dec. 1931 ve 219(5654): 102, 9 Jan. 1932.

Bulgaristan'da yaşanılan olayı buna örnek gösterir. Albüminli ve hematinli besiyerinde çoğaltıldığında bunun gerçekleştiğine dair bazı yayınlar olduğunu söyler.

Berlin Üni. Hijyen Enstitüsü Başkanı Prof. Martin Hahn da Prof. Deycke'nin BCG'yi albüminli besiyerinde üretmekle çok büyük bir risk aldığını, aslında aşıyı Lübeck'te üretmeye kalkışmasına da gerek olmadığını, Berlin'deki Robert Koch Enstitüsü'nden veya Lübeck'ten bile daha uzak yerlere aşı gönderen Paris'teki Pastör Enstitüsü'nden kolaylıkla satın alınabileceğini vurgular.[45]

Tanıkların ve tıbbi bilirkişilerin dinlenmesi işleminin bitmesinin ardından mahkemeye tarafların karardan önce son sözlerini söyleyecekleri oturumların başlamasına kadar üç gün ara verilir.

Karar duruşmasının yapılacağı 6 Şubat günü polis mahkeme salonunda ve civarında çok sıkı önlemler alır, salona giren herkesi tek tek arar. Hiç olmadığı kadar tıklım tıklım dolu olan salonda duruşma başlayınca önce yaşanan faciada hayatını kaybeden 75 çocuk ile hastalanan 125 çocuğun isimleri okunur ve ardından ilk söz savcıya verilir. Savcı, uzun hukuk kariyeri boyunca hiç kendini bu derece sarsan bir olayla karşılaşmadığını ifade ederek başladığı konuşmasında Prof. Deycke'nin "kasıtlı zarar vermemekle beraber" çok dikkatsiz ve ihmalkâr davranışlarıyla ölüme ve sakat kalmaya sebebiyet vermek suçundan cezalandırılması gerektiğini savunur. Dr. Altstaedt'in hem aşılama öncesinde hem de ölümler ortaya çıkınca yetkili makamları zamanında bilgilendirmemesi nedeniyle suça iştirak ettiğini öne sürer. Dr. Klotz'un da hastaneye getirilen çocuklarla yeterince ilgilenmeyerek aşının yarattığı tahribatın geç anlaşılmasına neden olması yüzünden ceza alması gerektiğini söyler. Savcı son olarak sanıklardan Prof. Deycke ile Dr. Altsaedt'in üçer yıl, Prof. Klotz'un ise bir yıl hapisle cezalandırılmasını, Hemşire Schütze hakkında yeterli delil olmadığı için suçlama yapılmaması talebinde bulunur.

İkinci olarak söz verilen ailelerin avukatı da sanıkların ihmal yüzünden ölüme ve sakatlanmaya sebebiyet olmak yüzünden cezalandırılmaları gerektiğini savunur. Sanıklardan herhangi bir maddi taleplerinin olmadığını zira Lübeck Senatosu'nun felaketin yarattığı tüm hasarı karşılama sözü verdiğini ifade eder.[50]

Son olarak sanık avukatlarına söz verilir. Dr. Altstaedt'in avukatı müvekkilinin Calmette metodunun güvenilirliğine inandığı için Lübeck'te uygulanmasını tavsiye ettiğini, aşıya bağlı ilk ölümde onun da diğer doktorlar olayın doğuştan gelen tüberküloz olduğunu düşünmesi nedeniyle BCG aşılamasının durdurulmadığını ifade ederek müvekkilinin suçsuz bulunmasını talep eder.

Prof. Deycke'nin avukatı da müvekkilinin hayatını insanlığın refahına vakfetmiş bir bilim insanı olduğunu belirterek daha evvel bakteriyoloji alanında kazandığı başarıları sıralamış ve müvekkilinin BCG aşısının zararsız olduğuna gönülden inandığı için ürettiği aşıları test etmeden kullandığını, ancak laboratuvarda bir bulaşmanın olduğu iddiasına kesinlikle katılmadığını ifade eder. Müvekkilinin en çok suçlandığı konu olan aşının özel bir laboratuvarda hazırlanmamasının yaşanan felaketi daha da kötüleştiren bir faktör olmadığını savunarak suçsuz bulunmasını talep eder.

Son olarak Prof. Deycke'ye söz verilir. Ağlamaklı bir şekilde konuşan Prof. Deycke, avukatının sözlerine ilave edecek başka şey olmadığını, çocukları hastalıktan korumak

[50] The Lübeck Trial. *The Lancet*, 219(5657): 259-260, 30 Jan. 1932.

arzusu ile uğraşırken dikkatsizliği yüzünden onların ölümüne ve hastalanmasına sebep olmanın kendi için kötü bir kader olduğunu, bu hususta verilecek her türlü cezayı çekmeyi kabul ettiğini ancak mahkeme heyetine arkadaşlarına suçsuz kararı vermeleri için yalvardığını ifade eder.[51]

Kararın açıklanmasından önce kısa bir ara verilir ve nihayet mahkeme heyeti yerini alır ve karar okunur. Buna göre Prof. Deycke ile Dr. Altstaedt, 68 vakada taksirli olarak adam öldürme, 131 vakada ise taksirli olarak yaralanmaya sebebiyet verme suçlarından sırasıyla iki yıl ve bir buçuk yıl hapis cezasına çarptırılırken Prof. Klotz ile Hemşire Schütze, haklarındaki suçlamalar ile ilgili yeterli kanıt olmadığı için suçsuz bulunarak beraat ederler. Mahkeme heyeti verilen kararın gerekçesinde Prof. Deycke'nin aşıyı bulaşmaya ve başkalarının erişimine açık olan bir laboratuvarda hazırlaması; Lübeck Sağlık Dairesi yöneticisi Dr. Altstaedt'in de aşıların dağıtılmadan önce test edilmemesi, aşılama sonrasında hastalıklar ve ölümler görülmeye başlandığında aşı uygulamasını ve dağıtımını durdurulmaması konularında ihmalkâr davrandıklarına hükmettiklerini açıklar.[47]

Mahkemenin kararı salonda derin bir sessizlikle karşılanır. İçeridekilerin birçoğu Prof. Deycke'nin durumuna çok üzülmüşlerdi. Son konuşmasındaki samimiyeti ve soruşturmanın başından beri bir suçlu varsa o yalnızca benim diyerek meslektaşlarını savunması ve olayın sorumluluğunu alması hakkında çok sempati beslenmesini doğurmuştur. Mahkumiyet haberini duyuran tüm gazetelerde bu sempatiyi anlatan birkaç satıra yer verilmiştir.

Dava boyunca ne aşılanan ne de ölen çocukların sayısında kesin bir rakama ulaşılamamıştır. Resmi raporlarda en çok 75 veya 76 çocuğun öldüğü geçiyorsa da mahkemenin sanıkları 68 çocuğun ölümünden suçlu bulmasının sebebi ölen çocuklara yapılan otopsilerde bazılarının ölüm sebebinin başka tıbbi durumlar olmasıdır.

Doktorlara verilen hapis cezası bilim dünyasında üzüntü ile karşılanmış ve temyizde kararın düzeltileceği yönünde beklenti oluşmuştur. Temyiz süreci ile ilgili bilgimiz olmasa da bazı ipuçları bunun olumlu sonuçlandığını düşündürtmektedir. Dr. Altstaedt, 15 aylık cezasının 5 ayını tamamladıktan sonra mahkumiyeti kaldırılmış ve serbest hekim olarak çalışmaya devam ederek öldüğü 1953 yılına kadar Lübeck'te yaşamıştır. Prof. Deycke ise doktorluk kariyerine devam etmemiş adeta hayata küsmüştür.

Lübeck Faciası Türkiye'den Nasıl İzlenmişti?

Yabancı tıbbi yayınları takip eden Türk tıp camiası da Lübeck faciasından haberdar olduktan sonra, suçlananlardan biri Deycke Paşa olduğu için, bu olayı yakından izlemiş ve *Tıp Dünyası, Dirim, Poliklinik* ve *Askeri Sıhhiye Mecmuası* gibi dergiler vasıtasıyla okuyucularına aktarmıştır.[52] Deycke Paşa'nın bir zamanlar öğrencisi olan bugünün önde gelen hocaları dergilerdeki yazılarında hep hocalarını kollayan onunla sempati kuran bir yaklaşım içinde olmuşlardı:

" *Bir vakitler Gülhane seririyatı müdürlüğünü yapan ve elyevm Lübeck belediye hastanesi sertabibi olan Deycke Paşanın başına Calmet aşısı yüzünden* ***kaza*** *gelmiştir. Şöyle*

[51] The Lübeck Trial. The Lancet, 219(5659): 365, 13 Feb. 1932.

[52] Lubeck hadisesi etrafında. *Tıp Dünyası*, 4(8): 1507-1508, Aralık 1931; Lübeck hadisesi. *Tıp Dünyası*, 4(9): 1544-1546, Ocak 1932; Lübeck hadisesi da'vası nasıl bitti ve neler öğrendik? *Tıp Dünyası*, 5(1): 1675, Mayıs 1932.

ki aşı yapılan çocukların çoğu ölmüştür. Bu işde aşıdan ziyade bir ***hata*** *olduğu zannediliyor. Deycke Paşa istifa etmiş ve büyük münakaşa ve hücumlara maruz kalmıştır. Fakat kimse Alman tıbbına hücum etmemiştir. Hudanekerde bizde böyle bir şey olsaydı Türk tababetine hücum edilirdi. Paşanın başına gelen bu* ***kaza*** *dolayısile teessürlerimizi kaydederiz.*"[53]

"Lübeck hadisesi davası neticelenmiştir. Prof. Deycke ile muavininin yevmi gazetelerde okunduğu vecih üzre mahkûmiyetine ve hasta bakıcı ile etfal hastanesi sertabibinin beraatine karar verilmiştir. Cereyan eden bu ***nahoş ve elemnak hadise****den dolayı teessürlerimizi Prof. Deycke'ye iblâğ ederiz. Gelecek nüshamızda mahkûmiyetin sebebi hakkında karilerimize bir hülâsa neşredeceğiz."*[54]

Türkiye'de bu konuyla en yakından ilgilenen ve en kapsamlı bilgileri verenler Müderris Dr. Ziya Nuri Birgi ve Dr. Reşat Rıza Kor'dur. Mahkemeden sonra Prof. Deycke'nin neler yaptığını da yine ondan öğreniyoruz:

"*… Lübeck hastanesini de bırakarak istirahate çekilmiştir. Bundan sonra beş sene Stuttgrat'ta kalarak BCG faciasının sebep ve âmillerini araştırmakla uğraşmış ve bu neticeleri bir travail ile neşre hazırlanmıştır. Bu travailin önce Türkiye'de 1937 Temmuz Askerî Sıhhiye mecmuasında Türkçe tercümesi neşrolunmuş,*[55] *fakat Almanya'da neşrine vakit kalmamıştır."*[56]

Dr. Reşat Rıza Bey'in Prof. Decyke'nin başına gelenlere ne kadar çok üzüldüğünü ölümünün ardından hakkında yazılan şu satırlarda daha iyi görebiliriz:

"*Reşat Rıza merhum, Gülhane'nin en eski ve en kıymetli talebelerinden biridir. Prof Dayke ile hayatî kimya ve lâboratuvar sahasındaki çalışma ve buluşları klâsik kitaplarımıza geçmiştir. Dayke ile olan ilim arkadaşlığı bilâhare öyle derin bir itimat ve muhabbete müncer olmuştu ki, Dayke'nin Lübekte başına gelen meşhur tıbbî kazayı Reşat Rıza Türk Tıb Cemiyetinde anlatırken o günkü heyecanını ve gözyaşlarını asla unutamam."*[57]

Prof. Deycke, kalbi kırık bir insan olarak bir süredir eşi Carola Kraemer (1883-1963) ile birlikte inzivada yaşadığı Baden-Wüttenberg eyaletinin Morrhardt kasabasında 2 Şubat 1938'de vefat etmiştir.

Vefat haberini Türkiye'de Dr. Reşat Rıza Kor Dirim dergisinde[58], Dr. Süreyya Kadri Gür ise Poliklinik dergisinde[59] birer kısa biyografik yazıyla okuyuculara duyurmuşlardır.

---

53 Lübeck Faciası, *Tıp Dünyası*, 3(3): 942-943, Temmuz 1930.

54 Lübeck hadisesi. *Tıp Dünyası,* 4(10): 1578, Şubat 1932.

55 Dr. Reşat Rıza'nın tercüme ettiği "1930 da Lübeck'de Calmette verem aşısı tatbikından çıkan kazaların esbap ve avamilinin Prof. Deyke tarafından mahkemenin hitamından 1935 sonbaharına kadar tekrar tetkik ve taharrisinden çıkardığı netice" başlıklı yazı Askeri Sıhhiye Mecmuası'nın Temmuz 1937 sayısında on beş sayfa olarak çıkmıştır. Bu yazıda Prof. Deycke'nin bakış açısından Lübeck faciasını takip etmek mümkündür. Dr. Reşad Rıza'nın yazdığına göre Stutgart'taki bu çalışmalarında Deycke, gerek aşı hazırlama gerekse mahkeme sürecini ayrıntılarıyla gözden geçirip bir rapor hazırlamış ve kendini bir bakıma aklayabilecek neticelere ulaşmıştır. Özellikle mahkemede bilirkişinin kamuoyu baskısıyla hızlı karar verip bazı önemli ayrıntıları göz ardı ettiğini savunmuştur.

56 Reşat Rıza, Dirim Aylık Tıp Gazetesi, 13(4), 4 Nisan 1938

57 Nuri Fehmi Ayberk, *Poliklinik*, (94): 345-346, 1941.

58 Prof. Franz Burhardt Georg Deycke. *Dirim Aylık Tıp Gazetesi,* 13(4): Nisan 1938.

59 Prof. Deycke Paşa. *Poliklinik* 5(58): 296-297, Nisan 1938.

Resim 10: Prof. Deycke'nin son fotoğraflarından biri (Dirim'den).

Mahkemenin Diğer Sonuçları

Dava, dünya genelinde henüz yeni yeni kullanılmaya başlanmış BCG aşısı hakkında olduğu için Avusturalya'dan Kanada'ya, Amerika'dan Güney Afrika'ya kadar birçok ülkede yakından izlenmiş ve birçok gazetenin yanı sıra çok prestijli tıp dergileri olan *The Lancet, British Medical Journal (BMJ) ve* ve *Journal of the American Medical Association (JAMA)* dava sürecini çok yakından takip ederek hemen her sayılarında gelişmeleri okuyucularına ulaştırmışlardı. Yine bu dönemde tıp dünyasının en çok konuşulan konuları çocukluk çağı tüberkülozu, BCG aşısının etkinliği ve güvenirliği, aşılama kampanyalarının gerekli olup olmadığı olmuştur.

Lübeck aşı felaketi sonrası Almanya'da BCG aşılamasının yeniden başlaması çok hızlı mümkün olamamıştır. Ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden düzenli aşılama programına alınabilmiştir. Böylece birçok çocuk tüberküloza karşı en azından kısmen etkili olan aşıdan mahrum kalmıştır.

Lübeck davası, her türlü aşının hazırlanması, dağıtılması ve kullanılması aşamalarını denetleyecek yasal düzenlemelerin gerekli olduğunu ortaya koymuştur. 77 çocuğun öldüğü olayı birçok eleştirmen deney hırsının sonucu olarak yaşanan bir talihsizlik olarak değerlendirmiştir. Bu süreçte insan deneyi tartışmaları yeniden canlanmıştır.

O zamanlar Almanya'da aydınlatma bir tıbbi yükümlülük olmadığı için Lübeck kararında ailelerin aydınlatılmasıyla hukukçular yeterince ilgilenmemişti. Yanlış bilgilendirme ne kararda ne de verilen caza miktarında rol oynamıştı.

Aşılama kampanyasında ailelere dağıtılan broşürlerde ailelere yeterli bilgi verilmemişti. En çok BCG'nin çocuklar için ne kadar faydalı, koruyucu, zararsız ve ücretsiz bir uygulama olduğundan bahsedilmiş, aşının olası yan etkilerinden ve özellikle de "zayıflatılmış canlı basiller" içerdiğinden hiç bahsedilmemişti. "Aşılama" sözü ailelere itici gelebileceğinden hiç kullanılmamıştı.

Bu olaydan sonra 1931 yılından itibaren insan üzerinde tıbbi denemelerde yeni düzenlemelere gidilmeye başlanarak doktorların önce hayvan deneyleri ile yeni yöntemin

ya da tedavinin zararsız olduğunu göstermeler şartı getirilmiştir. Yıllar sonra yaşanacak Nürnberg mahkemelerinden sonra bu kurallar daha da iyileştirilecekti.[60]

Yararlanılan Diğer Kaynaklar

Reuland, A.J., Menschenversuche in der Weimarer Republik. Die öffentliche Diskussion von 1919 bis zur Lübecker Säuglingskatastrophe 1930. https://web.archive.org/web/20140115062141/http://www.rzuser.uni-heidelberg.de/~mleuchte/Reuland_Menschenversuche/Reuland_Menschenversuche_Weimar_Kapitel4.htm (son erişim 31 Mart 2016).

Lübecker Totentanz, http://www.wienerzeitung.at/themen_channel/wissen/geschichte/432666_Luebecker-Totentanz.html (son erişim 31 Mart 2016).

Das Lübecker Unglückt. http://library.fes.de/cgi-bin/arbwo_mktiff.pl?year=1932&pdfs=1932-109x1932-110x1932-111x1932-112x1932-113 (son erişim 31 Mart 2016)

Ek-1

Prof. Georg Deycke'nin Tıbbi Yayınları

Deycke, G.: Über histologische und bazilläre Verhältnisse im Choleradarm: Dtsch. med. Wschr. 18. 1048-1049 (1892).

Über die Exarticulatio femoris und ihre Gefahren m. casuist. Beiträgen... Hamburg & Leipzig: L. Voss, 1893.

Prof. Deycke und Dr. Voigtlaender. Studien über kulturelle Nährböden. Centrabl. Für Bakterio. und Parasitenkunde 1901, Bd. 29.

Deycke. Zur Ätiologie der Dysenterie. Dtsch. Med. Wochenschrift. 27 s.10. 1901

Deycke G. - Riza Reschad. Die Dysenterie in Konstantinopel experimentelle und anatomische Studien. Für die Türkei- Rieder Bd.II. 183-315. 1904.

Deycke. Knochenverandarungen bei Lepra nervösem im Röntgenbilde. Deutsch. Med. Wochenschrift 31-1515. 1905

Deyke Pascha, Knochenveränderungen bei Lepra nervorum im Röntgenbilde. Fortschr. auf dem Geb. der Röntgenstrahlen 1905, Bd. IX, H. X, p. 784.

Deycke Pasa. Knochenveränderungen bei Lepra nervorum im Röntgenbilde. Fortschr. Röntgenstr. 1548 (1905; 9 (1), p. 9.

Deycke G. und Riza Reschad. Neue Gesichtspunkte in der leprafrage. Deut. Med. Woch. Number 13 Und 14. 1905.

Deycke-Pascha: Ebenda Bd. 5, 1905/06, Taf. IV—VI: Lepra nervorum

Prof. Deycke und İbrahim Bey. Klinische Methode zur Bestimmung des Eiweisses im Blute. Original in der Zeitschrift. f.klin. med. 1906.

Deycke G. –Riza Reschad. A Bacterial Fat as Immunizing Substance in Leprosy; Its Theoretic Significance and Practical Application, Tehrapist, London, 1907, xvii, 49, 67, 79. [Ein bakterielles Fett als immunisierende Substanz bei der Lepra, seine theoretische Bedeutung und seine praktische Verwertung. Deut. Med. Woch. 1907]

Dr. Deycke Pascha und Oberarzt Reschad Bey: Deutsche med. Wochenschrift, 1907, No. 3.

Prof. Dr. Deycke: Lepra, Bibliotheca International, vol. vii., Fasc. 3, 1907

Georg Deycke. Zur Theorie und Praxis der immunisierenden Behandlung der Lepra mit Nastin : (Mit 1 Taf.) [Umschlagtitel.] S.A. aus Lepra. Bibliotheca internationalis. Vol. 7. Fasc. 3. 1907. Leipzig Johann Ambrosius Barth, 1907.

Rudolf Hahn - Georg Deycke-Pascha. Knochensyphilis im Röntgenbild. Hamburg: L. Gräfe & Sillem, 1907, 44p.

Georg Deycke-Pascha, Knochensyphilis im Röntgenbild von R. Hahn und Georg Deycke-Pascha. Hamburg Graefe 1907. (book, German) Mit 84 Bildern auf 10 Tafeln (Fortschritte auf dem Gebiete der Röntgenstrahlen. Ergänzungsband 14.)

Prof. Dr. Deycke: British Medical Journal, April 4th, 1908.

Deycke, Untersuchungen über Endo bazilläre Eiweißkörper. Med. Klin.1908, 40.

Prof. Dr. Deycke: Monatshefte für prakt. Dermatologie, Bd. 46, No. 4, 1908.

Deycke Pasa. Knochenveränderungen bei Lepra tuberosa im Röntgenogramm. Bibliotheca Internationalis Lepra. Leipzig. 1908: 7(2), p. 130.

Prof. Dr. Deycke: Transactions Report, Bombay Medical Congress, 1909.

Deycke und Much, Bakteriolyse von Tuberkelbazillen. Münch. Med. Wschr. 1909, 39,1985.

---

60 Die Ethik-Kommission an der Medizinischen Fakultät der (RWTH) Aachen (1981-2005) Voraussetzungen und Entwicklung http://publications.rwth-aachen.de/record/229242/files/3776.pdf

Deycke und Much, Das Problem der Immunität gegen Tuberkulose im Tierversuch. Offiz. Protokoll der Sitzung der Biol. Ahrle. Des arztl. Vereins Hamburg(?)

Nastin: treatment of leprosy: according to Prof. Dr. Deycke. Biebrich, Germany : Kalle & Co., [1910?].English, 22 p. ; 18 cm.

Deycke, Die bisherigen Ergebnisse der Leprabehandlung mit Nastin. Münch. med. Wschr. 1911, 43, 2260.

Georg Deycke. Treatment of leprosy by nastin, and results so far obtained by this treatment, Transactions of the Royal Society of Tropical Medicine and Hygiene, v5 n5 (1912 03): 168-174

Georg Deycke. Robert Rieder † DMW - Deutsche Medizinische Wochenschrift, v39 n40 (1913 1030): 1949-1949.

Georg Deycke. Die Beziehungen der Lepra zur Tuberkulose. Handbuch d. Tuberkulose. Brauer. Leipzig 1915.

Georg Deycke - Ernst Alstaedt. Weitere Erfahrungen in der Tuberkulosebehandlung mit Partialantigenen [S.l.], 1917.

Georg Deycke. Die Bekämpfung der Tuberkulose mit Partialantigenen Vortr., geh. anl. d. Lehrg. für Tuberkulose-Ärzte in Berlin vom 19.-25. Mai 1919 Berlin Dt. Zentralkomitee zur Bekämpfung d. Tuberkulose 1919,

Georg Deycke, Die Lepra :<Mit 52 Textabbildungen, 1 farbigen und 3 schwarzen Tafeln.> Berlin. Wien Urban & Schwarzenberg 1919.

Deycke, G.: Die Lepra. Spezielle Pathologie und Therapie. Kraus-Brugsch Handbuch der inneren Medizin, Bd. 2, Teil 1, S. 469. 1919.

Georg Deycke, Praktisches Lehrbuch der Tuberkulose. Berlin, Springer, 1920, 298pp (book, German)

Deycke, Georg, Praktisches Lehrbuch der Tuberkulose. Mit 2 Textabbildungen. Berlin, J. Springer, 1922 v [2], 301 p. illus. 24cm.

Georg Deycke - I N Al'tšuller - G I Al'tšullera - Ju S Kal'manovicˇPraktičeskoe rukovodstvo po tuberkulezu. Berlin: Vrač, 1923. (book, Russian)

Deycke. Verem üzerine taharriyat ve netâyici. I. Milli Türk Kongresi zab. s. 245-251. (1-3 Eylül, Ankara, 1925

Georg Deycke - José Coll y Bofill - Remigio Dargallo. Tuberculosis. Barcelona: Labor, 1927 (book, Spanish)

Adolf Ihde - Franz Burghardt Georg Deycke. Plädoyer in Strafsachen Prof. Dr. Deycke (sogen. Calmette-Prozesse) Lübeck, Mittwoch, den 27. Jan. 1932.

Franz Burghardt Georg Deycke; Urteils-Ausfertigung in Strafsachen gegen Professor Dr. Deycke u. Gen. in Lübeck. 1932

Franz Burghardt Georg Deycke; Urteil 4 J 733-736/30 in der Strafsache gegen Prof. Dr. med. Franz Burghardt Georg Deycke ... hat die II. große Strafkammer des Landgerichts der freien und Hansestadt Lübeck und des oldenburgischen Landesteils Lübeck zu Lübeck auf Grund der Sitzung, die sich vom 12. Oktober 1931 bis 6. Februar 1932 erstreckt hat ... am 6. Februar 1932 für Recht erkannt Lübeck 1932

Georg Deycke. In der Strafsache gegen Professor Dr. Deycke und Genossen wegen fahrlässiger Tötung u.a. hat das Reichsgericht, dritter Strafsenat, in der öffentlichen Sitzung vom 1. Juni 1933 nach mündlicher Verhandlung für Recht erkannt ... [Berlin] 1933.

İLACIN DOĞUŞU ve GELİŞTİRİLMESİNDE İLK ADIMLAR

THE NASCENCY OF DRUG AND FIRST STEPS OF ITS DEVELOPMENT

Esat E. Eşkazan*

Summary

In this historical review article, the first examples of human attempts to use drugs for the solution of their health problems and the development of the concept of natural toxic (poisonous) substances in the history and prehistoric times, are discussed. It is regarded that, outside of the quelling of the hunger or quenching the thirst, some of our early ancestors have coincidentally began to distinguish the different effects in some of the natural products in their environment, probably during their nutritional behavior. It is thought that in this way, the awareness for drugs and toxic substances have been raised. In our available sources related to this topic, the first instance in different societies that can be considered as drug seems to belong to different dates, and strikingly the earliest drug samples were found particularly in ancient Mesopotamia, Egypt, China and Indian civilizations. It was determined that primarily herbal resources were utilized for the first instance that can be considered as the first drug application in discussed societies. On the other hand, these first natural origin drug samples have been remained in the use of humankind in later centuries and some of them seems to be applied in a certain manner even today.

Key words: Drug, toxic substance, early historical examples and paleopharmacology.

Özet

Bu tarihsel literatür derleme çalışmasında İnsanoğlunun sağlık sorunlarının çözümünde doğal ilaç sayılabilecek bazı maddeleri kullanma girişimlerinin ve çevresindeki doğal toksik (zehirli) maddeleri ayırmağa başlamasının tarih öncesinde ve tarihteki erken örnekleri ele alınmıştır. İlk atalarımızın muhtemelen beslenme davranışları sırasında rastlantısal olarak çevrelerindeki doğal nesnelerden bazılarında açlık ve susuzluğun gi-

* Prof. Dr., Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Farmakoloji Anabilim Dalı Emekli Öğretim Üyesi, eeskazan@istanbul.edu.tr

derilmesi dışında, başka etkileri olanları ayırt etmeğe başladıkları, böylece ilaç ve toksik madde farkındalığının geliştiği sanılmaktadır. Konuya ilişkin ulaşabildiğimiz kaynaklarda değişik toplumlardaki ilaç işlevi yüklenebilecek ilk örneklerin farklı tarihlere ait olduğu görülmüş ve en erken tarihi ilaç örneklerine özellikle eski Mezopotamya, Mısır, Çin ve Hint uygarlıklarında rastlanılması dikkati çekmiştir. Ele alınan tarihi toplumlardaki ilk ilaç sayılabilecek uygulamalar için özellikle bitkisel kaynaklardan yararlanıldığı saptanmıştır. Diğer yandan, doğal kaynaklı bu ilk ilaç örneklerinin daha sonraki asırlarda da insanoğlunun kullanımında kaldığı ve bazılarının günümüzde de belli biçimde uygulanır olduğu görülmektedir.

Anahtar sözcükler: İlaç, toksik madde, erken tarihsel örnekleri ve paleofarmakoloji.

Giriş ve İlaç Kavramı

Geniş bir açıdan bakıldığında canlı sistemleri etkileyebilen bütün kimyasallar potansiyel ilaçlar sayılabilirler. Fakat daha dar ve uzmanca bir yaklaşımla tıbbi ilaç: "fizyolojik sistemleri ve ya patolojik durumları kullananın yararına değiştirmek veya incelemek amacıyla uygulanan veya uygulanması öngörülen bir madde ve ya ürün" olarak tanımlanmıştır. Ayrıca, ilaçlar verilme yoluna uygun şekle getirilerek, bir kerede alınacak miktarı (dozu), uygulama yolu, uygulama aralıkları ve uygulamaya devam süresi de belirlenerek kullanılırlar. Günümüzde batı tipi toplumlarda yaklaşık 5.000'in üzerinde etken ilaç maddesi ve ilaç teknolojilerine göre hazırlanmış (farmasötik) farklı biçimde 20.000'den fazla ürün piyasalarda yer almaktadır. Diğer yandan, doğal ve sentetik, organik ya da inorganik nitelikte 100.000'in üzerinde kimyasalın bulunduğu bir çevrede yaşamımızı sürdürmekte olduğumuz ve her geçen gün insanoğlu tarafından yeni sentezlemelerle bu sayının artırıldığı da unutulmamalıdır. Çevremizde bulunan ve canlıların fizyolojik süreçlerinin temelindeki biyokimyasal işlevlerde (metabolizmalar gibi) rol almayan bu kimyasallara ksenobiyotik (*xenobiotic,* yaşama yabancı madde) adı verilir. Ksenobiyotiklerin bir çoğu canlılar için yararsız olmaktan öte zararlı (toksik) özellikleri olabilen maddelerdir. Çevreden alınan (ya da üre gibi, bir metabolizma sürecine bağlı olarak organizmada da oluşabilen) bu ksenobiyotiklerin, organizmayı olumsuz etkilememeleri için oradan uzaklaştırılmaları gerekmektedir. Özellikle karaciğer ve börekler bu uzaklaştırma işlevinin en önemli organlarıdır. Bu bilgiler açısından bakıldığında belli fizyolojik işlevlerde rol alan vitamin, mineral, amino asit ve benzeri doğal madde yapısındaki ilaçlar dışında, bedene alınan kimyasal eczacılık ürünlerinin organizma tarafından, diğer ksenobiyotikler gibi uzaklaştırılma işlemlerine maruz kalmalarının biyolojik anlamı anlaşılır olmaktadır.

Zehirler, ilaçlardan farklı olarak canlılar için hemen daima zararlı etkileri olan kimyasallardır. Ancak, bu noktada *Paracelsus*'un (1493 – 1541) ünlü aforizmasını anımsamak gerekir: "*Her şey zehir olabilir… Bir maddenin zehir olmamasını yalnızca dozu belirler.*" Toksin sözcüğü ise, genellikle bitkilerde ve hayvanlarda sentezlenen biyolojik kökenli zehirler için kullanılmaktadır.

Tarih öncesi dönemde ilaç kullanımı ve toksik madde farkındalığının oluşması ve konuya ilişkin kaynaklar*

Günümüze ulaşan tarihsel verilerin genel değerlendirilmesinde dikkati çeken bir nokta, yeryüzünün farklı noktalarında doğmuş uygarlıklarda arkaik ilaç örneklerinin kullanılmağa başlandığını ve toksik maddelerin farkına varıldığını gösteren doğrudan kanıtların çok değişik tarihlere ait oldukları hususudur. Bu durumun büyük ölçüde, söz konusu toplumların yerleşik yaşam biçimine geçip yazıyı kullanmaya başlamalarındaki tarihsel farklılıktan, kanıtların yer aldığı nesnelerin (pişmiş kil tablet, deri, papirüs vb.) zamana ve zararlı etkenlere dayanıklı ya da dayanıksız olmalarından ve kısmen de, verilere ulaşmadaki rastlantılardan kaynaklandığı söylenebilir. Aşağıda, değişik kültürlerdeki erken ilaç ve toksik madde örnekleri incelenirken bu tarihsel farklar hemen dikkati çekecektir.

Homo sapiens'in doğal ilaç sayılabilecek ya da toksik etkileri olan maddelerle ilgili ilk deneyimlerini tarih öncesi dönemlerden itibaren yaşamaya başlanmış olduğu söylenebilir. Hatta aşağıda görüleceği gibi, arkeolojik bazı veriler benzer deneyimlerin soyu tükenmiş *Neanderthal*'ler tarafından da yaşanmış olma olasılığını düşündürmektedir. İlk atalarımız, özellikle beslenme davranışları sırasında bitkisel ve hayvansal kaynakları kullanırlarken, bunlardan bazılarında, açlık ve susuzluk duyularını giderme dışında farklı etkilerin de bulunduğunu ayırt etmiş olmalıdırlar. Bu bağlamda belli bitkilerde ishale yol açma ya da kusturma, bazılarında ağrılı durumları hafifletme, bazılarında da zihinsel durumda değişmeye neden olma gibi değişik birçok özellik tekrarlayan denemeler sonucu belirlenmiş olmalıdır. Ayrıca, istenmeden yaşanan ve sağlık açısından olumsuz sonuçlara ve bazen de ölüme yol açabilen zehirli bitkilerle, hayvanlarla ve madenlerle karşılaşmaların da bu belirlemelere eklendiğini varsaymak yanlış olmayacaktır. Böylece, belli doğal nesnelerde insan sağlığına zararlı (toksik), bazılarında da bozulmuş sağlık durumları için yararlı (ilaç) olma özelliklerinin bulunduğunu ilk atalarımız giderek ayırt etmeğe başlamışlardır. Diğer yandan, ilaç amaçlı kullandıkları doğal maddelerin belli bir miktardan sonra olumsuz etkilerinin olabildiğinin giderek fark edilmesi ile "doz" kavramı da geliştirilmeğe başlanmıştır. Aşağıda verilen ve farklı kıtalardan değişik topluluklara ait veriler dikkate alındığında, atalarımızın çevrelerindeki doğal kaynaklarda saptadıkları ve sağlık sorunlarına yararlı ya da istenmeyen etkileri olan maddelere ait ilk bilgileri, yazının henüz bulunmadığı insanlık dönemlerinde sözel olarak kuşaktan kuşağa iletmiş (toplumsal bellekle aktarmış) olmaları beklenir.

Konuya ilişkin verilerden tarih öncesine ait olanlarının genellikle dolaylı kanıtlara dayandığı unutulmamalıdır. Aşağıda görüleceği gibi, bunların başında prehistorik insan topluluklarının ve *Neanderthal'*lerin yaşam alanları mağaralarda bulunmuş ilkel ilaç adayı olabilecek ya da psikoaktif etkili bitkisel kalıntılar gelmektedir. Ayrıca, Alplerde buzul

---

* Bazı hayvanların belli bitkileri, beslenmek için değil de belli sağlık sorunlarının çözümü amacıyla yediklerine dair gözlemler bildirilmiştir. Bu konuda sıklıkla verilen bir örnek Sahra altı Afrika bölgesinde şempanzelerin bazı paraziter enfeksiyonlarından kurtulmak için *Vernonia amygdalina* yapraklarını çiğnedikleri ve bu şempanzelere yakın bölgelerde yaşayan yerlilerin de aynı bitkiden sağlık amaçlı yararlandıkları gözlemleri ile ilgilidir (Huffman M A, 2000; Origines animales de la médecine par les plantes; In : 'Des sources du savoir aux médicaments du futur' pp 43-54. Edit: Jacques Fleurentin, Jean-Marie Pelt, Guy Mazars, 4e Congrès européen d'ethnopharmacologie, 11-13, mai; 2000.

içinde oldukça iyi korunmuş olarak çağımıza ulaşmış bir erkek avcı bedeninin ve üzerindeki araç gerecin inceleme sonuçları konuya önemli katkılar sağlamıştır. Diğer yandan, bu prehistorik yaşam alanlarında bulunmuş insan dışkısı (*coprolite*) örneklerinde başta polenler ve tohumlar olmak üzere çeşitli bitki artıklarının çözümlenmelerine de başvurulmaktadır*. İnsan topluluklarının avcı-toplayıcı yaşam biçiminden yerleşik (tarım) toplum düzenine geçişi ve yazıyı keşfetmeleri ile birlikte, özellikle erken Mezopotamya, Mısır, Çin ve Hint uygarlıklarında, bitkisel, hayvansal ve madensel kaynaklı bazı maddeleri ilaç amaçlı kullanmaya başladıklarını ve toksik maddelerin farkına vardıklarını gösterir doğrudan verilere ulaşma olanağı doğmuştur.

İlacın erken (ilkel) örnekleri sayılabilecek ya da toksik özellikteki doğal maddelerin farkındalığını gösteren pek çok tarihsel veri yakın yıllarda gerçekleşen arkeolojik ve paleo-farmakolojik çalışmalarla gün ışığına çıkarılmıştır. Bunlardan en eski tarihli olanı kuzey Irak'ta *Neanderthal*'lerin yerleşme bölgesi olduğu anlaşılan *Zagros* dağlarındaki bir mağarada sol yanına, fötal pozisyonda gömülmüş bulunan *Neanderthal* iskeletinin yakınında saptanan ağaç parçaları ve bitkisel kalıntıların (başta polen taneciklerinin) bulunma öyküsü ile başlar. 1970'li yılların ortalarından itibaren ilk verileri yayınlanmağa başlamış, "*Shanidar IV"* kazıları başlığı altında toplanan bu arkeolojik çalışmalarda radyo-izotop tekniği ile buluntuların günümüzden yaklaşık 60.000 yıl öncesine (orta yontma taş devrine) ait oldukları anlaşılmış ve bunlar arasında 28 çiçekli bitki türüne ait polen taneciklerine rastlanmıştır[1,2,3,4,5]. Söz konusu polenlerden en az yedisi, daha sonraki tarihsel dönemlerde tıbbi amaçlarla kullanıldığı bilinen bitkilere aittir ve altısının polenleri *Neanderthal* iskeletinin yakınında, ayrı ayrı gruplandırılmış şekilde bulunmuştur. Bu polen taneciklerinin ilaç amacı ile kullanma için toplandığı düşüncesi[2,3] hemen akla getirmekle birlikte, bunların *Neanderthal'*lerin yaşamındaki rolü konusunda farklı görüşler de ileri sürülmüştür. Konuya ilişkin değişik görüşlerde söz konusu polen taneciklerinin *Neanderthal*'lerin cenaze töreninde kullanılma (dini) amaçlı toplanmış olmaları[1,5] ya da yörenin bir faresi *Meriones persicus*'un tünel açıp besin toplama etkinliğinden bulaşmış olabileceği itirazları da yer almaktadır[4]. Saptanan ve ilaç amacıyla kullanılma olasılığı bulunan bu polenlerden bazıları: *Centaurea solstitialis L.* (*Knapweed*, *A*steraceae), *Ephedra altissima* (ephedra, ephedraceae), *Achillea sp*. (yarrow, asteraceae), *Althaea sp.* (mallow, malvaceae), *Muscari sp.* (grape hyacinths, liliaceae/hyacinthaceae), *Senecio sp.* (groundsel, asteraceae) bitkilerine aittir. Bunların içinde merkez sinir sitemini uyarıcı (psiko-stimülan) etkileri de bilinen efedra bitkisinin varlığı, ayrıca *Neanderthal* iskeletinin efedra dalları üzerinde bulunmuş olması[5] ve aşağıda görüleceği gibi, yazılı en eski Çin kaynaklarında da bu bitkinin yer alması tarihsel psiko-farmakoloji açısından ilgi çekici olmaktadır.

---

* Peleofarmakoloji alanına ait bu konuda daha ayrıntılı bilgi için şu yayınlara başvurulabilir: Reinhard K; Hamilton D L and Hevly R H, "Use of pollen concentration in paleopharmacology: coprolite evidence of medicinal plants". J. *Ethnobiol.* 11(1):117-132, 1991.
Chaves SAM, Reinhard KJ. Paleopharmacology and Pollen: Theory, Method, and Application; Mem Inst Oswaldo Cruz, Rio de Janeiro, Vol. 98 (Suppl. I): 207-211, 2003.
Elisa Guerra-Doce, Psychoactive Substances in Prehistoric Times: Examining the Archaeological Evidence, Time and Mind, 8:1, 91-112, 2015.

Uzak doğuda yapılmış yakın tarihli arkeolojik araştırmalarda da, yaklaşık 11 bin yıl önce başlamış cilalı taş devrine ait, ilaç amacıyla bazı bitki kısımlarının kullanıldığını düşündüren dolaylı kanıtlar elde edilmiştir. Örneğin, Tayland'ın kuzey-batısında yer alan "*Spirit Cave"* adlı mağarada bulunmuş hafif psiko-aktif etkileri bilinen *"Areca cetechu"* tohumlarının buraya M.Ö. 7000 – 5500 yılları dolaylarında yerleştirilmiş olabileceği düşünülmektedir[6]. Diğer yandan, İnsanoğlunun psiko-aktif madde içeren bir bitkisel ürünü (*Betel nut*) kullandığına ait bu güne kadar bulunmuş doğrudan en eskisi kanıtlardan biri de Filipinler'deki *Duyong* Mağarasının arkeolojik kazılarında elde edilmiştir[6]. Bu mağarada M.Ö. 2680 yılına ait gömülü bir insan iskeletinin yakınında, günümüz Hindistan'ındaki kullanılış biçimini anımsatan, *betel* yapraklarına *(Piper betel)* sarılmış ve sönmüş kireç eklenmiş "*Betel nut"* yemişleri bulunmuştur (sönmüş kireç üründe yer alan etken madde *arecoline*'in kolay emilebilir baz haline serbestleştirilmesini sağlar). Ayrıca, günümüzün "*Betel nut"* kullanıcılarındaki gibi, *Duyong* Mağarasındaki iskeletin dişlerinin de kararmış oluşu dikkati çekmektedir[6].

Yazının bulunuşu öncesi ilaç kullanımı konusunda Avrupa kaynaklı (bir kısmı tartışmalı da olsa, önemli sayılabilecek) veriler 1991 yılında kuzey İtalya-Avusturya sınırındaki Alp Dağları *Val Senales* Buzulunda bulunmuş, donarak saklandığı için iyi korunmuş genç bir erkek bedeninin ve beraberindeki araç-gerecin incelemelerinden elde edilmiştir. Günümüzden yaklaşık 5300 yıl öncesine ait olduğu radyo-karbon çözümlemeleriyle belirlenmiş ve antropoloji literatürüne "*Iceman*" olarak geçmiş bu erkek bedeninin tıbbi incelemesi sırasında son bağırsak bölümünde bir parazitin (*Trichuris trichiura*) yumurtalarına rastlanmıştır. Ayrıca, giysileri arasında deriden kese içinde, birer sırıma geçirilmiş, farklı biçimlerde ve yaklaşık ceviz büyüklüğündeki bir cins delikli ağaç mantarı *Piptoporus betulinus'*a. (huş mantarına) ait iki topak bulunmuştur[7,8]. Bazı araştırıcılar **A**lpler'in bu bölgesinde yaygın görülebilen bu cins ağaç mantarının kısa süreli ishal oluşturan, pürgatif özellikte bir madde olan agarik (*agaric*) asit türevi içerdiğini ileri sürülerek ve ayrıca mantarda çok hücrelilere toksik ve antibakteriyel etkili yağların olduğu hususlarını da dikkate alarak *Iceman*'in bağırsak parazitlerinin farkında olduğu ve bu parazitlerinden kurtulmak amacıyla kullanmak üzere ve belli bir miktarda topaklaştırılmış bu mantar parçalarını taşıdığı yorumlarını yapılmıştır[7,8]. Ancak, konuya ilişkin daha sonraki yayınlara bakıldığında bu savların değişik yönlerden tartışıldığı görülür. İlkin, agarik asit *Piptoporus betulinus* delikli mantarından çok, başka bir delikli mantar olan *Laricifomes officinalis'*in tipik ürünü olduğu belirtilmiştir[9]. Fakat, diğer yandan *Piptoporus betulinus* mantarında tersiyer amin yapısında, bazı gram-pozitif bakterilere ve mantarlara antibiyotik etkili *piptamin*e maddesinin bulunduğu da bilinmektedir[10]. Bununla birlikte, *Iceman*'in üzerinde bulunan *Piptoporus betulinus* mantar topaklarının ilaç olarak kullanılmak amacıyla mı, yoksa başka nedenlerle mi (ateş yakmak amaçlı kav olarak mı ? Süs eşyası olarak mı ? Ya da mistik bir düşünce ile mi ?) taşındığı soruları henüz kesinlikle yanıtlanamamıştır[9]. Ayrıca, *Iceman*'in baldır ve bilek bölgeleri ile bel omurları boyunca, nispeten göze çarpmayan deri alanları üzerinde, paralel ya da çapraz basit çizgiler şeklinde yer almış çok sayıda dövmenin bulunuşu ve iskelet yapısında saptanan artritik değişikliklerin varlığı da başka bir tartışma konusu oluşturmakta ve dövmelerin

süsten çok tedavi amaçlı (akupunktur gibi ?) yapılmış olabilecekleri olasılığını da akla getirmektedir[8].

Tarih öncesi dönemlerde kullanma olasılıkları yukarıda tartışılan ilkel ilaç örneklerinden başka, avcı-toplayıcı toplum evresinde yaşamış atalarımızın çevresindeki doğal toksik (zehirli) maddelerin de farkına vardığını, hatta avlanma amacıyla kullanıldığını ileri süren bazı arkeolojik bulgular yayınlanmıştır. Örneğin, Güney Afrika'da avcı-toplayıcı toplum aşamasındaki toplulukların kullandığı *Border* Mağarası'nda bulunmuş araç-gereç parçaları arasında, boyuna keskin kesilmiş ve ok gövdesi olabilecek bir değnek üzerinde yapılmış duyarlı kimyasal çözümlemelerde günümüzden ~24,000 yıl öncesine ait olduğu bildirilen, Hint yağı bitkisi (gene otu, castor beans, *Ricinus communis L*) tohumları kaynaklı toksik bir madde olan ricinoleic asit kalıntılarının saptandığı bildirilmiştir[*].

Yazının bulunuşu ve tarihte ilk ilaç örnekleri (Eski Mezopotamya, Mısır, Çin, Hint ve Hitit uygarlıklarından)

İnsanoğlunun bazı doğal nesneleri ilaç amaçlı kullandığının ve çevresindeki zararlı bazı doğal kimyasalların farkına vardığının ilk doğrudan kanıtlarına yazıyı geliştirip kullanmağa başlayan toplumlardan kalan tarihi belgelerde ulaşılmıştır. Bu belgeler özellikle eski Mezopotamya, Mısır, Çin, Hint ve Hitit uygarlıklarının yaşam alanlarındaki arkeolojik çalışmalarda elde edilmiştir. Başta bitkilerin çiçek, yaprak, kabuk ya da kök kısımları olmak üzere yararlanılan erken ilaç örneklerinden günümüze oldukça zengin bir veri birikimi ulaşmıştır. Bu veriler farmakognozinin ve farmakolojinin günümüzdeki aşamalarına ve ilacın çağdaş gelişmişlik düzeyine ulaşma süreçlerinin ilk basamaklarında yer alırlar. Bunlardan özellikle eski Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarının geliştirdiği ilk ilaç örneklerinin daha sonra eski Yunan, Roma ve Arap-İslam uygarlıklarında ve giderek Avrupa toplumlarındaki ilaç biliminin gelişmesine önemli katkıları olmuştur.

Erken Mezopotamya uygarlığını kurmuş olan Sümerlerin (M.Ö. 5300 – 2000 yılları) tıp ve ilaç konusunda tarihsel öncelikli bir konumları bulunmaktadır. Sümerlerden sonra Mezopotamya'da tarih sahnesine çıkan Babil ve Asur uygarlıklarının da bu konulara belli katkıları söz konusu olmakla birlikte, çalışmamızda ilk Mezopotamya örnekleri olması bakımından özellikle Sümer tıbbından örneklere yer verilmiştir. Ayrıca, aşağıda *Materia medica* konusunda ilk örnekler tartışılırken Babil-Asur uygarlığından günümüze ulaşmış bulgular da ele alınmıştır.

Sümerlerden günümüze ulaşabilmiş çiviyazısı iki tabletteki metinler çözümlendiğinde ilaç reçetelerini içerdikleri anlaşılmıştır[11]. Bunlardan biri küçük boyutlu olup yalnızca tek reçete içermektedir. Diğeri $3^3/_4$ X $6^1/_4$ inç (9.525 cm X 15.875 cm) boyutlarında, özen-

[*] Bu konudaki tartışmalar için: "d'Errico F, et al. Early evidence of San material culture represented by organic artifacts from Border Cave, South Africa. Proc Natl Acad Sci USA 109(33): 13214–13219, 2012" çalışması; bu yayına karşı "Evans AA'nın "Arrow poisons in the Palaeolithic? Proc Natl Acad Sci USA 109: E3290. 2012" başlıklı mektubu ve buna karşı da d'Errico F ve ark. 'nın "Reply to Evans: Use of poison remains the most parsimonious explanation for Border Cave castor bean extract" başlıklı aynı dergide yayınlanmış mektubuna başvurulabilir.

le yazılmış, M.Ö 3000 yılların son çeyreğine (M.Ö.~2200 – 2100 yıllarına) ait olduğu belirlenen ve 145 satırdan oluşmuş tablette 15 reçete yer almaktadır. Hastalık karşılıkları belirtilmeden verilmiş bu ilaç formüllerinden ilk üçü okunamayacak kadar hasar görmüştür[11]. Okunabilen reçete formüllerinde, miktarları açıklanmamış olarak hardal, kekik, erik ağacı, armut ve incir, deniz semizotu (*Atriplex halimus L*), çeti (*Prosopis stephaniana*), "*Manna*" (?) bitkisi, köknar ve çam ağacı gibi diğer bitkisel ürünler; bira, şarap ve bitkisel yağlar şeklinde işlenmiş ürünler dikkati çekmektedir. Bunlara ek olarak ilaçları oluşturmada, minerallerden sodyum klorür (yemek tuzu), ırmak katranı ve ham petrol, hayvansal ürünlerden ise yün, süt, kaplumbağa kabuğu ve su yılanından yararlanıldığı görülmektedir[11].

Her bir reçetede yer alan ürünlerin listesi, hazırlanma biçimi ve uygulama tarzı belirtilmiştir. Farklı uygulama biçimlerine göre reçetelerden ilk sekizinin lapa (yakı) olarak bedene sürülmek amacıyla, sonraki üçünün ise ağız yoluyla alınmak üzere hazırlanacağı anlaşılmaktadır. Kalan dört reçete, güç anlaşılan ve gizemli şu ortak: ifadeden: "(hasta) kişinin el ve ayaklarının üzerine kuru sazları yerleştirin (?)" önerisinden sonra verilmiştir. Ne var ki, reçetelerin hangi hastalıklar için önerileceği, ne miktar ve ne sıklıkta kullanılacağı ve hazırlanmalarında yer alan drogların miktarları da verilmemiştir. Söz konusu reçetelerden 12 no.lu reçete şöyle düzenlenmiştir:

"*Kaplumbağa kabuğunu, naga-bitkisi (soda ve diğer alkali maddeleri elde etmek için kullanılan bir bitki) filizlerini (?), tuz (ve) hardalı eleyin ve -hepsini birlikte- yoğurun; (hasta bölgeyi) kaliteli bira (ve) sıcak su ile yıkayın; (hasta bölgeyi) hepsi ile (yoğrulmuş karışımla) ovalayın; ovaladıktan sonra bitki yağı ile masaj yapınız (ve) toz haline getirilmiş köknarla kaplayınız (?)"*[11].

Adı bilinmeyen Sümer hekiminin hazırladığı bu reçetelerin yer aldığı ilaç formülerinde duaların, büyülü sözcüklerin, tanrısal destekli ifadelerin ya da başka herhangi bir mistik öğenin bulunmaması dikkat çekicidir. Ancak, Sümerlerden ve diğer eski Mezopotamya uygarlıklarından kalan başka birçok tıbbi metinlerin yer aldığı tabletlerde dikkati çeken ve hastalık nedenlerinin tanrısal cezalandırma ve cin vb. doğaüstü güçlerle ilişkilendirme yorumlarının yanı sıra, bunların tedavisinde büyü, sihir, efsun vb. mistik öğelerle yaklaşımların yaygın olduğu unutulmamalıdır*.

Eski Mısır uygarlığından bu güne kadar tıbbi konuların işlendiği sekiz papirüs bulunmuştur. Bunlar arasında özellikle *Ebers* papirüsü, içerdiği hastalıklar, reçete sayısı ve bu reçetelerde yer alan drogların çeşitliliği bakımından en kapsamlı tıbbi papirüs sayılmaktadır. Papirüs 1862 yılında *Edwin Smith* tarafından ve kendi adıyla anılan diğer bir papirüs ile hemen aynı tarihte *Teb* (*Thebes*) kentinde satın alınmıştır[12]. İlk elde edilme öyküsü söylencelerle karışıktır; bir aktarıma göre, Nil'in batı kıyısında, *Luxsor*'un karşısındaki *Teb* nekropolisinin (ölüler kentinin) *Assasif* bölgesinde bir mumyanın bacakları arasında bulunmuştur[12]. Daha sonra, 1872 yılında Alman arkeologu *Georg Ebers* tarafından satın

* Bu konuda ayrıntılı bilgi için özellikle "*Magico-medical means of treating ghost-induced illnesses in ancient mesopotamia*, JoAnn Scurlock, 2006; Magic and rationality in Ancient Near Eastern and Graeco-Roman medicine, edited by H.F.J. Horstmanshoff and M. Stol ; in collaboration with C.R. van Tilburg, 2004 ve *Babylonian medicine, magic, astrology and melothesia,* M. J. Geller. 2010" yapıtlarına başvurulabilir.

alınmıştır, fakat satanın kim olduğu bilinmemektedir ve 1873 yılında itibaren çözümlenmesine başlanmıştır. Giderek *Ebers* papirüsü olarak anılan eski Mısırın bu ünlü ve en zengin tıbbi içerikli tarihsel belgesi günümüze ulaşabilmiş en uzun boyuta sahip papirüs de sayılmaktadır[12,13]. Leipzig Üniversite Kütüphanesinde korunan papirüsün sonunda 18'inci sülaleden *Amenophis I*'in krallığının dokuzuncu yılında (M.Ö. 1534 dolayları, *Edwin Smith* papirüsü ile hemen aynı tarihlerde) yazıldığı kaydedilmiştir. Ancak, *John F. Nunn* (1996) tarafından papirüsün 856'ıncı paragrafında daha eski tarihli (M. Ö. 3000 yıllarından) bilgiler içerdiğini düşündürten aşağıdaki satırlara dikkat çekilmiştir:

"*Adamın tüm uzuvlarından* ***wekhedu****'yu* (hastalık etkenini ?) *sürüp uzaklaştırma kitabı Letopolis'te Anubis'in iki ayağı altında yazılmış halde bulundu ve Yukarı ve Aşağı Mısır Firavunu kral majestelerine getirildi (Birinci Sülale).*"[12]

Papirüsün sonunda 18'inci sülaleden *Amenophis I*'in krallığının dokuzuncu yılında (M.Ö. 1534 dolayları, *Edwin Smith* papirüsü ile hemen aynı tarihlerde) yazıldığı kaydedilmiştir. *Ebers* papirüsündeki kayıtlar incelendiğinde o dönemlere kadar oluşturulmuş 876 reçetede yer alan bitkisel, hayvansal ve mineral kaynaklardan sağlanan 700'den fazla *drog*[*] (bazılarının ne olduğu belirlenmesi yapılmamış olsa da) kayıtlıdır[12,13,14]. Papirüs toplam 877 paragraftan oluşan ve 20 metreyi geçen (20.72 metre) boyu ile günümüze ulaşabilmiş en uzun boyutlu papirüs de sayılmaktadır[13]. Fakat rulo halinde sarılmış şekli yirmi satırlık sayfalara/sütunlara ayrıldığında 108 (yanlışlıkla 110 olarak bildirilmiş) sütun/sayfa tutar[13]. Reçeteler mide-bağırsak hastalıkları, parazitozlar, kulak, burun, göz, deri, üro-genital ve hareket sistemleri hastalıkları ile baş ağrısı gibi çok sayıda değişik sağlık sorununa karşı düzenlenmiştir. Önemli bir nokta, reçetelerde karışıma giren drog miktarlarının da genellikle belirtilmiş olmasıdır. İlaçların başlıca uygulama biçimleri: içilme, deriye sürülme, vajinal ve rektal yerleştirmeler ve tütsü şeklindedir[12]. Diğer tıbbi

---

[*] *Drog* sözcüğünün eski Fransızcada (14 y.y. başları) tedarik, erzak, stok gibi anlamlara gelen "droge" sözcüğünden kaynaklandığı sanılmakla birlikte, kesin kökeni tartışmalıdır. Muhtemelen orta dönem Hollandaca veya erken dönem Almancada "kuru fıçı" anlamına gelen "droge-vate" ya da kuru eşya (özellikle ilaç ya da baharat) anlamında "droge waere" ifadesi ile bağlantılı sanılmaktadır ve ayrıca o dönem ilaçlarının özellikle kurutulmuş bitkilerden sağlandığı da unutulmamalıdır (online etymology dictionary'den). "*Drogue"* sözcüğü François Vallon'un (1431-1463?) *Le Petit Testament* (1462) başlıklı ve Ballade'ların yer aldığı yapıtındaki (s, 76):

"*En sang d'aspic et drogues venimeuses;*
*En fiel de loups, de regnards et blereaux****"***

dizelerinde ve ilaç anlamında geçmektedir (Oeuvres complètes de François Villon. Project Gutenberg Ebook Oeuvres De Francoıs Vıllon, [EBook #12246] 2004.

Kaşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda Arapça yazdığı *"Divanü Lûgat-it Türk"* adlı açıklamalı sözlükte (Cilt IV, sayfa 444) "*ot*" sözcüğünün üç karşılığı "ilaç" "em" ve "zehir"; bir karşılığı da "ateş", "duman"; "*otaçı*" sözlüğünün karşılığı ise "hekim, ilaç yapan" olarak verilmiştir.

Diğer yandan, Akadça "*šammū"* sözcüğünün de hem "otlar" (herbs), hem de "ilaç" (medicine) anlamlarını taşıması dikkat çekicidir (*Oppenheim A. Leo, Ancient Mesopotamia, Portrait of Dead Civilization, The Unıversıty Of Chıcago* Press, 1977, pp. 445). Ayrıca, tarihi Mezopotamya tıbbında *Šammu* sözcüğü *"Šammu šikinšu"* ifadesinde "tıbbi bitki listesi" ile "*Therapeutic Vademecum"* kavramlarının karşılığı anlamında kullanılmıştır (Stadhouders H. *The Pharmacopoeial Handbook Šammu šikinšu - An Edition,* Journal des Médecines Cunéiformes *(*JMC) 18 , pp 3 -51, 2011.

Anadolu'da yazılmış Türkçe ilk tıbbi eser sayılan, hekim Bereke'nin Tuhfe-i Mübârizî' adlı eserinde (13. Yüzyıl ilk çeyreği; Bayat A. Haydar, Tıp Tarihi, 2003) "ilaç" sözcüğü ve ilaç anlamında "ot" sözcüğü yer almış, fakat ilacın karşılığı olarak "em" sözcüğü kullanılmamıştır.

papirüslerdeki reçete örnekleri de dikkate alındığında eski Mısırlıların tıp ve eczacılık alanındaki gelişmişlik düzeyleri hayranlık uyandırmaktadır. Bu reçetelerde yer alan droglara kaynaklık eden bitkilerden bazılarının eski Mısır'da yetişmedikleri dikkati çeker ve bunalar örnek olarak: *(Mandragora officinarum,* (adamotu), C*innamomum zeylanicum* n*ees* (Seylan tarçını), *Lawsonia alba* (kına), ve *Aloe vera* L, verilebilir[13]. Eski Mısırlıların Yeni Krallık döneminde (M.Ö. 1550 – 1040) haşhaş, esrar otu ve adam otu bitkilerini tanıdıkları anlaşılmakla birlikte, bunların ilaç anlamında kullanmaları konusunda tartışma söz konusudur[12]. Örneğin, haşhaş kapsülünün *(Papaver somniferum)* eski Mısır'da *"shepen"* olarak adlandırıldığı ve Ebers papirüsünde dahili kullanımı konusunda bir kez ve 782. paragrafta bilginin yer aldığı ileri sürülmüştür[12.]

Tarihi Mısır tıbbından ilaçla tedaviye bir örnek olarak Ebers papirüsünün 465'inci paragrafında bulunan ve kelliğe karşı önerilmiş reçete aşağıda verilmiştir:

Dazlak kişide saç çıkarma için bir diğer [ilaç]: aslan yağı, 1; hipopotam yağı, 1; timsah yağı 1; kedi yağı, 1; yılan yağı, 1; dağ keçisi yağı,1; bir araya getir, onu dazlak kişinin başına sür (onunla başını yağla)[12].

Eski Mısır'da sağlık sorunlarının çözümünde yer almış bu ilaç uygulamalarından bir çoğunun günümüz tıbbı açısından basit ve hatta bazılarının bilim dışı bulunması doğaldır; Ancak, çevrelerindeki olanaklardan ve o döneme kadar birikmiş bilgi, beceri ve gözlemlerden yararlanma girişimlerini değerli bulmamak olanaksızdır. Bununla birlikte, eski Mezopotamya uygarlığında olduğu gibi eski Mısır uygarlığında da, tıbbi sorunlara yaklaşımda ilaçla tedavi gibi maddeci/dünyevi değerlendirmelerin yanı sıra büyücüler ve rahipler tarafından gerçekleştirilen büyü, muska vb. mistik yöntemlerin önemli ölçüde kullanıldığı anılan papirüslerden anlaşılmaktadır[12]. Ayrıca, papirüslerde hastalıkların oluşmasını cin benzeri doğaüstü varlıkların bedene girmesi ile açıklama şeklinde mistik yorumlara da rastlanır.

Yukarıda sözü edilen tarihi Mısır tıbbı drogları ve aşağıda ele alınacak eski Mezopotamya, Hint ve Çin uygarlıklarında geliştirilen benzerleri, bütün orta çağ boyunca eski Yunan ve Roma dünyasında ve İslam ülkelerinde kullanılan ilaçla tedavi yaklaşımlarına da yansımıştır. Bu eski uygarlıklarda geliştirilen droglar zamanla giderek belli bir sistematik içinde derlenip kayıt altına alınmağa başlanmıştır. Bu derlemelere *Pedanius Dioscorides*'in (M.S. 40 - 90) Yunanca yazdığı ve kısa süre içinde Latinceye "*De Materia medica"* başlığı ile (tıbbi materyal, tedavi etkili maddeler anlamında) çevrilen eserinden sonra "*Materia medica"* adı verile gelmiştir. *Materia medica*, farmakolojinin ve farmasötik biliminin gelişmesi öncesinde, hekimlikte kullanılan çoğu bitkisel drog kaynaklarının ad ve resimlerinin, bunların hazırlanma ve kullanılmalarına ait bilgilerin derlendiği kılavuz kitap olarak tanımlanabilir*. Aşağıda, eski Yunanda ilk ilaç örnekleri gözden geçirilirken *Pedanius Dioscorides*'in *Materia medica'sı* daha ayrıntılı ele alınacaktır. Diğer yandan, *Materia medica* gibi ortak bir başlık altında toplanmamış olsa da, eski Mezopotamya Babil-Asur uygarlıklarında bir çok drogun tıbbi amaçlarla kullanıldığını gösteren pek çok tablet bulunmuştur. Bir kısmı daha eski tarihli Sümer reçetelerinde de yer almış,

* Daha sonraki gelişmiş karşılığı *pharmacopeia (*ya da *pharmacopoeia)* 'dır (farmakope). İlk resmî ulusal farmakope Ricettario Fiorentino başlığı ile Floransa'da (İtalya), 1498 yılında yayınlanmıştır.

başta bitkisel bir çok drogun kayıtlı olduğu bu tabletler *Ninova*'daki *(Nineveh)* son Asur kralı *Assurbanibal*'in (M. Ö. 668 – 627) M.Ö. 612 yılında yanıp yıkılmış saray kütüphanesinin kalıntılarındaki 20 bin kadar tablet arasından ayrılmıştır. Çoğu M.Ö. 1700 yılları dolaylarında yazılmış 600'den fazla tablette geçen drog adlarının İngilizce karşılıkları özellikle *R. C. Thompson*'un çalışmaları sonucu açığa çıkarılmıştır[6,15]. Yaklaşık 250'si bitkisel ve 120 kadarı da mineral kaynaklı drogun yanı sıra, ilaç yapımında kullanılan, çözücü ve taşıyıcı nitelikte olanlar dışında, 180 başka drog da yer almaktadır. Bitkisel olanlar arasında sarı sabır, kılır (diş otu, hıltan), sarımsak, nar, adamotu, meyankökü, limon, sarı papatya, safran, sedir ağacı ve esrarın bulunuşu dikkati çeker. Tabletlerin pek çoğunda Sümerce drog adları da bulunduğundan, daha eski, M.Ö 3000 yıllarının Sümer metinlerinden kopya edildikleri sanılmaktadır. Daha sonraki değerlendirmelerde *R. C. Thompson*'un 115 kadar bitkinin İngilizce adlarının belirlenmesinde ve yorumlanmasında hataları olduğu itirazları üzerine düzeltme girişimleri olmuştur. Bununla birlikte, yapılmış bazı çeviri hatalarının devam ettiği görülmektedir. Bu bağlamda önemli bir örnek, gelincikgillerden yabanıl haşhaşın (*Papaver rhoeas L'*nin) narkotik maddeler içerdiği şeklindeki yanlış yorumun sürmüş olmasıdır ve bu bitki türünde morfin gibi opiatların oluşmadığını bilmeyenlerde afyonun 5000 yıl önce Sümer'de kullanıldığı şeklinde yaygın bir kanıya yol açıldığı ileri sürülmüştür[6]. Ayrıca, Nippur'da bulunmuş M. Ö. 3000 yıllarına ait bir Sümer tabletinde geçen*"hul gil*" adlı bitkinin (neşe, keyif bitkisi) haşhaş olduğu iddiası da bu tartışmalı yorumun devamına rol oynamaktadır[6].

Çiçek, yaprak, tohum ya da kök gibi kısımları başta olmak üzere bitkilerden, hayvansal ve madensel diğer doğal maddelerden tarihte ilaç amaçlı yararlanma örnekleri Uzak Doğu kültürlerinden eski Çin ve Hint uygarlıklarında da karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde de çok sayıda bitkisel ürünün hâlâ ilaç olarak ve yaygın kullanıldığı bu ülkelerdeki ilacın tarihsel gelişmesini ele alan yayınların çoğunda söylenceler ile tarihsel veriler genellikle birbirlerinden ayrılamaz biçimde verilmektedir. Bu konuda dikkati çeken en ünlü yapıt Çin tıp klasiklerinden *Shen Nong*'un *Materia medica*'sıdır (*Shen Nong Ben Cao Jing* ya da *Shen Nung* Pen Ts'ao Ching)[6,16]. Bu alandaki ünü nedeniyle *Shen Nong* tarihsel Çin tıp kültüründe tıbbi bitkileri yetiştiren "kutsal çiftçi" anlamına gelen (İngilizce karşılıkları: "*Divine Farmer", "Divine Peasant", "Divine Agriculturist"* ve *"Divine Husbandman"* olarak verilen) yüceltici nitelemeler ile anılır[16]. *Shen Nong'*un, özellikle bitkilerin acı ya da tatlı veya zehirli olup olmadıklarını belirlemek için bizzat tadarak değerlendirdiği, hatta bu amaçla günde 70 kadar bitkiyi test ettiği de söylenir[16]. *Shen Nung*'un derlediği kabul edilen eserin bazı abartılı yayınlarda M.Ö. üçüncü bin yıl içinde oluşturulduğu ileri sürülmüş ise de, günümüze ulaşan yazılı ilk örneğinin *Han Hanedanı*'nın (M.Ö. 206 - M.S. 220) son yıllarından (M.S. 200 dolaylarından) kalma olduğu kabul edilmektedir[6,16]. Çin tıp kültürünün bu ilk *Materia medica'*sı sayılan *Shen Nong*'un eserinde 252'si bitkisel, 67'si hayvansal ve 46 tanesi de madensel kökenli toplam 365 drog adı yer almakta ve bitkiseller arasında *Rhei rhisoma*, *Cinnamomum Camphora*, T*heae folium*, P*odophyllum*, G*inseng*, C*innamon (*tarçın*), Cannabis sativae* (esrar otu) *ve Ephedra* da bulunmaktadır[16]. Yakın yıllara kadar tarihi Çin tıbbının en erken belgeli örneklerinden ve *Materia medica'*sından söz edilirken akla ilk gelen *Shen Nong*

*Pen-ts'ao'*nun bu yapıtına 1973 yılında Hunan eyaletinin kırsalındaki (*Mawangdui*'de) arkeolojik kazılarında ele geçen tıbbi belgeler eklenmiştir. Söz konusu *Mawangdui* arkeolojik buluntularında *Batı Han Hanedanı* (M.Ö. 206 - M.S. 24) döneminden kaldığı anlaşılan 3 mezardan birinde, M.Ö. 168 yılına ait olduğu sanılan 3 no'lu mezarda iyi korunmuş olduğu görülen, ipek üzerine veya bambu şeritlerine yazılmış çok sayıda tıbbi belge dikkatleri çekmiştir[17]. İpek üzerine kayıtlı olanlar çeşitli hastalıkları ve reçetelerini içeren 10 kitapçık ve 200 kadar bambu şeritlerine yazılmış olanlar ise 4 kitapçıktan oluşmaktadır[17]. İpeğe yazılı kitapçıklardan birinde (*Wu Shi Er Bing Fank/*elli iki hastalık ve reçeteleri) 283 reçete yer almakta ve 247 ilacın (drogun) kayıtları (*Materia medica*) da bulunmaktadır ve bunların yaklaşık yarısının klasik *Shen Nong'*nun *Materia medica*'sında yer almadığı dikkati çekmiştir[17].

Tarihsel Hindistan tıbbının gelişmesinin ilk evresi *Vedik* dönem (yaklaşık M.Ö. 1200 – M.Ö. 800 dolayları) olarak bilinir ve bu döneme ait binlerce mısralık ilahiler şeklindeki dört *Veda*'nın *(Rigveda*, *Samaveda*, *Yajurveda* ve *Atharvaveda)* Sanskritçe kayıtları günümüze ulaşmıştır. Bunlardan özellikle *Atharvaveda*'da büyü, muska vb. mistik yaklaşımlar ile birlikte bazı bitkilerin de hastalıkların tedavisi amacıyla veya zehirlenmelerde antidot olarak önerildiği görülür[18,19,20]. M. Bloomfield'in (1899) İngilizceye çevirdiği *Atharvaveda*'dan aşağıdaki satırlarda (sayfa 58) konuya ilişkin bir örnek verilmiştir:

"§ 50. Class I). *Charms to cure diseases and possession by demons (bhaişajyāni). - The medicinal charms of the AV. go by the name of bheşajam 'remedy' the healing plant is bheşajī, the waters are bheşajīh….*"[20] (*AV = Atharvaveda).*

Tarihsel Hint tıbbının ikinci aşaması olan ve M.Ö. 800 – 500 ile M.S. 1000 yıllarına yayılan "klasik" (Brahmatik) döneme, *Susruta Samhita* ve *Caraka Samhita* adlı, Sanskritçe yazılmış ve Ayurvedik Hint tıbbına kaynaklık eden iki büyük yapıt damgasını vurmuştur. M.Ö. 300 yılları dolaylarında yaşadıkları sanılan[21] *Susruta* (cerrah) ve *Caraka* adlı iki hekime atfedilen bu yapıtlar ve özellikle *Caraka Samhita*'da çeşitli tıbbi tedaviler, başta bitkiseller olmak üzere değişik drog örnekleri yer alır. *Caraka Samhita*'da 241 bitki ve bitkisel ürün dikkati çeker. *Susruta Samhita*'da yer alan 395 tıbbi bitkisel ve 57 hayvansal drog ile 64 adet de mineral ya da metal kaynaklı ürünün hekimlerce tedavi amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır[22].

Eski Mezopotamya ve Mısır uygarlıkları ile aynı tarihsel dönemde (M.Ö. 2 bin yılları, 1650 – 1190) Anadolu'da hüküm sürmüş Hitit toplumundan günümüze ulaşmış ve çözümlenebilmiş tarihi belgeler arasında hastalıkların tedavilerini ve özellikle ilaç konusunu ilgilendirenler nispeten sınırlıdır. Hititlerin başşehri Hattuşaş'da (Boğazköy) bulunmuş ve tıbbi metinler içeren tabletlerinin çoğu Akadca'dır ve Hititçe olanlar da genellikle Akadça'dan çevrilmişlerdir[23,24]. Bu belgelere göre, Hititler eski Mısır ve Mezopotamya uygarlıkları halkları gibi, sağlık sorunları değerlendirme ve çözümünde fal, büyü ve kurban gibi mistik yaklaşımlara ön planda yer vermekteydiler. Hatta bazen başvurulacak hekimin seçimi ve kullanılacak ilacın belirlenmesinde de faldan yararlanıyorlardı[24]. Bununla birlikte, Hititlerin hastalıklara karşı özellikle bitkisel kökenli drogları da kullandıkları tablet kayıtlardan anlaşılmaktadır. Kayıtlarda Hititçe adları yer alan bu bitkilerim birçoğunun günümüzdeki karşıları tam belirlenememiş olsa da, bunlar arasında "*adamotu,*

banotu, haşhaş, mazı, mersin, meyan kökü, safran" gibileri saptanmış; fakat ilaç olarak önerilen bu bitkisel drogların kullanım miktarları genellikle verilmemiş, ya da "biraz", "fazla", "yarım" gibi ifadelerle belirtilmiştir[24]. Bitkiler dışında az da olsa bazı hastalıklar için tabletlerde kurşun ve muhtemelen bakır gibi madensel drog önerilerine de rastlanmıştır. Örneğin, KUB XLIV 61 kodlu metninde penise ilişkin bir hastalığın kurşun ile tedavisinden, KUB XLIV 63 + VIII 38 kodlu metinde ise bir göz hastalığının Kıbrıs'tan getirilen kırmızı bir madde ile (bakır olabilir) tedavisinden söz edilmektedir[24].

Eski Yunan ve Roma uygarlıklarında ilaç geliştirilmesinde ve toksikolojide ilk evreler

Batı tıbbının ilk tarihi ve kapsamlı ilaç bilimi başvuru kitabı M.S. 1. y.y.'da yaşamış, *Anazarbos* (Adana dolayları) doğumlu *Pedanius Dioscorides*'in (M.S. 40 – 90) eski Yunanca yazdığı *Peri hyles Iatrikes* (Περί ύλης ιατρικής) adlı beş ciltten oluşan ünlü eseridir. Fakat, doğrudan tıbbi ağırlığı olmamakla birlikte, *Dioscorides*'in *Materia medica'*sından önce yazılmış, *Theophrastus'*un (M.Ö. 340 – 287/6) 500'den fazla bitkiyi derlediği ve özelliklerini belirttiği "*Historia Plantarum"* ve bitkilerin fizyolojik özelliklerini açıkladığı "*De Causis Plantarum"* adlı yapıtlarının ve Romalı yazar *Yaşlı Pliny*'nin (*Plinus*'un, M.Ö. 23 – 79) 900 kadar bitkinin niteliklerinin verildiği tarihi ansiklopedik yapıtlarının da olduğu unutulmamalıdır[6].

Roma imparatorları *Claudius* (M.S. 41 – 54) ve *Neron* (M.S. 54 – 68) dönemlerinde ordu hekimliği de yapan *Dioscorides'*in yapıtını yazıldıktan kısa süre sonra "*De Materia Medica libre"* adıyla Latinceye çevrilmiş ve yaklaşık bin beş yüz yıl boyunca tıbbın bu alanında önde gelen başvuru kitabı olmuştur[25,26]. Yapıtta yaklaşık % 60'ı bitkisel (1066 adet) kalan % 40'ı da hayvansal ve madensel kökenli drog yer almakta; bunların kaynaklarının resimleri, hazırlanma ve saklanma koşulları, uygulandıkları hastalıklar ve yan etkilerini değerlendirme yöntemleri verilmektedir. *De materia medica* Arapçaya *Kitâbu'l Hâşayiş* adıyla çevrilmiştir. *Dioscorides*'in bu kitabını hazırlarken kendisinden önce aynı konularda günümüze ulaşmamış çalışmaları olan *Sextius Niger'*in (M.S. 30 – 50) *Materia medica* eserinden de yararlandığı anlaşılmaktadır[25,27,28].

Diğer yandan, *Sextius Niger'*in özellikle madensel ve hayvansal zehirler konusunda bildirdiklerinin kaynağı olarak da Milattan önce II. yüzyıl dolayında Anadolu'da yaşamış *Kolophōn*'lu (Menderes, Değirmendere) *Nikandros*'un *(Nicander* M.Ö. 250? – 170?) didaktik şiirler şeklinde *Thēriaka* (958 satır) ve *Alexipharmaka* (630 satır) adlı kitapları gösterilmektedir[27,28]. *Nicander'*in bu iki kitabı zehir bilimi konusunda günümüze ulaşmış Helenistik dönemin en eski yapıtları sayılmaktadır[27]. Bunlardan *Alexipharmaka*'da 22 hayvansal, bitkisel ve mineral kaynaklı zehrin özellikleri tanımlanıp, zehirlenmelerinin belirtileri ve tedavileri verilmiştir. Kobranın ve kurtboğan yumrusunun (*aconite*) zehirleri ile başlayan *Thēriaka* adlı yapıtta ise, doğadaki zehirli yaratıklar: 1- yılanlar ile 2- örümceğimsiler ve diğeri olarak iki bölümde ele alınmıştır. Her iki bölümde yer alan bu varlıkların betimlemeleri ve zehirlemelerinin belirtileri ayrı ayrı aktarılmaktadır; fakat, bunların tümünün zehirlenmelerinde uygulanacak tedaviler ortak ele alınıp genel kurallar

şeklinde verilmektedir. Bu genel kurallarda önce korunma (profilaksi) yaklaşımı, sonra diğer tedavi yöntemleri yer almıştır (bunlar arasında tıpta ilk kez kullanılan sülüklerle tedavi de vardır) ve ardından zehirlenmeleri önlemede antidot ve özellikle de çoklu etken madde karışımı şeklinde, her derde deva antidot (*Antidotos polumigmatos*) uygulaması dikkat çekmektedir. Böylece, antidot kullanımı ve teriak (*Thēriaka*) sözcüğünün *Mithridates* ve *Galen*'nin ünlü yapıtlarından önce *Nicander'*in bu kitabında yer aldığı anlaşılmaktadır[27].

Her türlü zehirlenmenin tedavisi ve özellikle de önlenmesi konusunda yukarıda aktarıldığı gibi, ilk kez Milattan önce II. Yüzyılda *Nicander'*in kitaplarında belirtilmiş *teriak* (Yunanca *Thēriake,* Latince *Theriaca*) adlı antidotun kullanımı bütün orta çağ boyunca Greko-Romen ve İslam toplumlarında sürmüş ve değişik hekimlerin farklı sayı ve kompozisyonda etken madde ile hazırladığı ve kendi adları ile anılan teriaklar giderek "her derde deva" tıbbi bir ürün özelliğini kazanmıştır. Sözcüğün etimolojisi tartışmalıdır ve bir görüşe göre eski Yunancada *Thēriakē* (*θηριακή*) "zararlı vahşi havyan ile ilgili" bir anlam taşımakla birlikte, uygulamadaki karşılığı "zehirli hayvanların ısırığına karşı ilaç" demektir[29]. Teriak sözcüğünün kökenine dair başka açıklamalar da bildirilmiştir; örneğin, IX. y.y. Bağdat'ta yaşamış Nasturi kökenli Arap hekimi *Unayn ibn 'İsḥāk'*ın (808 – 873/877) *Al Masā'il fī al-ṭibb* (Questions on Medicine) isimli yapıtında teriak sözcüğünün Yunanca ısıran hayvan demek olan "*tirîyûn*" sözcüğünden türediği ileri sürülmüştür[30]. X. y.y.'da İspanya'da (Kurtuba'da) Endülüs Emevi egemenliğinin sürdüğü dönemde yaşamış hekim *İbn Cülcül'*e (944 – 994) göre sözcüğün anlamı öldürücü hayvan ve bitki zehirlerine karşı etkili ilaç anlamına gelmekte ve eski Yunanca "*tyrya*" (zehirli hayvan) ile "*qâ"* (öldüren bitki) sözcüklerinin birleşiminden oluşmaktadır[30]. *Gaius Plinius Secundus Maior* (Yaşlı Plinius) (M.S. 23 – 79) ve Bergamalı *Galen* (M.S. 131 – 201) ise hayvan zehirlerine karşı en eski teriak formüllerden birinin, *Kos* (İstanköy) adasındaki "*Asclepios"* mabedinin bir taşına yazılı olduğunu ve bunun yapımında kekik, tatlı mürrüsafi, anason, rezene ve maydanoz kullanıldığını bildirmişlerdir[31]. Fakat teriakın tıpsal amaçlarla yaygın uygulamalarına ve halk arasında ünlenmesine ilişkin önemli tarihsel bilgiler Milattan önce II. ve I. Yüz yılları içinde kuzey Anadolu'da saltanat sürmüş Pontus kralı *VI. Mithridates'*in (M.Ö. 132 – 63) yaşam öyküsünde yer alır. Zehirlenmekten korktuğundan böyle bir olasılıktan korunmak için teriak hazırlattığı, bunu önce genellikle zehir verdiği suçlu ve esirler üzerinde denediği gibi, kendisinde de zehirleri ve bu antidotu kullandığı söylencelere yansımıştır. Bu amaçla kişisel hekimi *Crateuas*'a akrep, yılan ve deniz salyangozu dahil bir çok zehirli maddeye karşı koruma amacıyla 40 kadar etken maddeyi karıştırarak, daha sonra *Mithridatum* olarak anılacak olan ünlü teriakını hazırlatmıştır[29,31]. *VI. Mithridates* Roma ordusuna komuta eden *Pompey*, *(Gnaeus Pompeius Magnus*, M.Ö. 105 – 48) tarafından Anadolu'da Şebinkarahisar yakınında yenilip esir edilince, bir söylenceye göre kendi zehri ile intihar girişiminde bulunmuş ancak, devamlı teriak kullandığından bu girişimi gerçekleşemeyince ölümüne koruması Galyalı *Bituitus*'un kılıçla yardımı gerekmiştir[32].

Farsça *tiryākī* (تریـــاکی) sözcüğü *tiryāk/teriāk* (تریـــاك) sözcüğünden türetilmiştir. Başlangıçtaki kullanış anlamı "afyonkeş" olan ve giderek bir nesneye bağımlı, tutkun

kişi" anlamını kazanan tiryaki sözcüğünün bu anlamsal dönüşümü bütün ortaçağ boyunca Batı ve İslam ülkelerinin tıbbında yaygın kullanılmış teriakların çoğunun karışımında afyonun da yer alması ve bunlardan birini devamlı alan kişilerin bazılarında afyon bağımlılığının oluşmasından dolayıdır*.

Türk toplumlarında İslam öncesi ilaç ve tıpsal sağaltım yaklaşımları

Orta Asya Türk toplumlarından İslamlaşma öncesi dönemlerin tıp uygulamalarına ışık tutabilecek günümüze ulaşmış tarihsel veriler sınırlıdır. Bunların en eski tarihli olanları Uygur Türklerinden kalma yazılı belgelerde yer almaktadır. Bu konuda yayınlanan ilk belge I. Turfan arkeoloji seferinde *Dakyanus*'da bulunan, "T I D 120" olarak işaretlenmiş ve Uygur harfleriyle yazılmış bir metin olup, Rahmeti Arat tarafından transkripsiyonu ve Almanca çevirisi yapılarak 1930 yılında kitap olarak basılmıştır[33]. 1932 yılında aynı araştırıcı Uygur tıbbına ait 30 kadar, farklı boyutta belgenin transkripsiyonunu ve Almancaya çevirisini yayınlamıştır[34]. 1936 yılında bu çevirilerden hazırladığı bir derlemeyi S. Ünver Türk okurlarına kazandırmıştır[35]. Bu yayınlardan sonra tarihi Uygur tıbbı alanında, birçoğu Uygurca olmayan alfabelerde (başta Sanskritçe ile) yazılmış bir dizi başka belgenin transkripsiyonu ve Türkçeye çevrilmeleri gerçekleştirilmiştir[36,37,38]. Bazıları Uygurca dışındaki dillerde yazılmış bu belgelerin hazırlandığı tarihlerle ilgili kesinlik olmamakla birlikte, Uygurların M.S. 745 yılında Göktürkleri yenerek bağımsız devlet kurmaları ve göçebelikten yerleşik toplum düzenine geçme süreci ile birlikte yazılmağa başlanmış olmaları beklenir. Ancak, Uygur tıbbının daha eski tarihlerden gelen halk hekimliğine dayalı deneyim ve yaklaşımlardan beslenmiş olması kuşkusuzdur. Ayrıca, günümüze kadar elde edilip çözümlenmiş Uygur tıp metinlerinden, Uygur Türklerinin Hint (Sanskritçe), Tibet, Sogd, Çin kaynakları gibi eski tıp metinlerinden de yararlandıkları anlaşılmaktadır. Yakın tarihe kadar incelenmiş Uygur tıp belgelerinde hazırlanış ve kullanılış biçimlerinin ve uygulanacak hastalıkların da verildiği 107 bitkisel, 19 hayvansal ve 6 madensel kökenli drogun yanı sıra 7 karışım drog reçetesinin bulunduğu saptanmıştır[39].

Aşağıda Heilkunde I'de yer alan göz hastalıklarına ait iki reçetede ilaç örnekleri ve-

---

* *Tiryak* sözcüğünün yer aldığı, erişilebilidiğimiz en eski Türkçe yapıt: *Sadi*'nin (1213? - 1292), Gülistan eserinin ***Seyf-i Sarâyî*** tarafından Kıpçak Türkçesi çevirisidir (1391)*:" "ırakdan tiryak kilginçe yılan zahmlı ir öler (Irak'tan panzehir gelinceye kadar yılanın soktuğu kişi çoktan ölmüş olur). A. F. Kahramanoğlu,* Seyf-i Sarâyî'nin Gülistan Tercümesi'nin Dil Husûsîyetlerî, Türkiyat Mecmuası XV. pp: 75-126; 1968. Bununla birlikte *Sadi'nin Bostan ve Gülistan* yapıtlarında antidot anlamında teryak sözcüğü yerine Farsça karşılığı "نوشدارو" (nušdâru) sözcüğü yer almaktadır.
1685 yılında İran'ı dolaşan Alman gezgini *Kämpfer* bu ülkede teriak adı altında hazırlanan değişik afyon karışımlarından söz etmektedir. Bu teriaklardan birinin içeriğini afyonla birlikte küçük hindistancevizi, kakule, tarçın ve besbase (macis)'in oluşturduğunu bildirmiştir (Pharmacographia indica: A history of the principal drugs of vegetable origin, met with in Great Britain and British India. *F.A. Flückıger and D. Hanbury*, pp 42 - 44; second edition, 1879, London). *Baron de Tott*'un (1733 – 1793) 1755'te ziyaret ettiği İstanbul'daki gözlemlerinin yer aldığı anılarında, ağızdan afyon kullananların gittikleri Teryaki Çarşısı'ndan (*Tériaky Tcharchi[ʃy)* ayrıntılı olarak söz eder. (Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares, Tome premier; pp: 139 – 142; Amsterdam, 1785.

rilmiştir (O. F. Sertkaya, 1997)*:

"köz emi başlatı (.) köz yaruk-suz bolup köz-te telim sovuk yaş aksar ut öt-in köz-ke sürtser köz yaruk bolur (.)

yana em (.) köz-de isig yaş aksar yig şeker sarıġ munga çurnı kılıp ingek yaġı birle katıp burun-ka kodsar edgü bolur(.) (*Heilkunde I,* XI/85-88)"

Günümüz Türkçesi ile:

"(Burada) göz hastalıklarına ait ilaçlar verilmeye başlanıyor: Eğer göz puslansa, gözden çok fazla soğuk yaşlar aksa, sığır ödü üzerine sürülürse, göz tekrar berraklaşır.

Bir başka ilaç: Eğer gözden sıcak yaşlar aksa, kamış şekeri ve sarı munga toz haline getirilir ve inek yağı ile karıştırılıp buruna sokulursa iyi olur".

Türklerin İslamlaşma süreci öncesi sosyal yaşamlarında ve sağlık sorunlarına yaklaşımlarında üzerinde durulması gereken bir nokta da, diğer orta Asya ve Sibirya halklarının tarihinde olduğu gibi, bu konularda şamanların önemli rollerinin olduğu hususudur. Diğer yandan, Uygur şamanlarının bu rollerini günümüzde de belli biçimde hâlâ sürdürmeleri dikkat çekicidir[40]. Uygur Türklerinin yaşadığı bölgelerde yakın yıllarda yapılmış bir dizi tarihsel etno-botanik araştırmanın ilginç sonuçları yayınlanmıştır. Anılan etno-

---

* Arapça kökenli ilaç sözcüğü *Sir Gerard Clauson*'un "*An EtymologicalDictionary Of Pre-thirteenth Century Turkish* adlı yapıtına göre 13. y.y.'dan önceki Türkçe yazılı metinlerde yer almamaktadır. İlaç sözcüğü yerine em (Uygurca, Hakanî, Kıpçakça, Kumanca, Osmanlıca), (emci: şifacı veya doktor); Sem: Tek başına kullanılmayan, genellikle *em* kelimesi ile birlikte kullanılan, sözcük olarak "*em sem"* şeklinde ve "ilaç, çare, deva" anlamlarında kullanılmaktadır. Uygur Budist metinlerinde *"Uküş törlüg ém sem -Birçok çeşitte ilaç"* anlamında kullanılmıştır. Kaşgarî'de *"em sem - ilaç, çare" ş*eklinde açıklanmıştır." E. Demir, S. Gerard Clauson'un Etimolojik Sözlüğünde Geçen Sağlık Ve Tıpla İlgili Kelimeler. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal of International Social Research; Cilt: 7, Sayı: 31, pp: 131-148, 2014.

Ayrıca, daha önce de belirtildiği gibi, Kaşgarlı Mahmud'un *"Divanü Lûgat-it Türk"* adlı açıklamalı sözlüğünde (Cilt IV, sayfa 444) "*ot*" sözcüğünün üç karşılığı "ilaç", "em" ve "zehir" ve bir karşılığı da "ateş", "duman" olarak; "*otacı*" sözlüğünün karşılığı da "hekim, ilaç yapan" kişi olarak verilmiştir.

Yûsuf Hâs Hâcib'in *Kutadğu Bilig* adlı, XI. Yüzyılda Karahanlı Devletinde konuşulan Uygurca dilinde yazdığı eserinde ilaç karşılığı olarak "ot" ve "em" sözcükleri kullanılmıştır: (Kutadğu Bilig, Metin, Hazırlayan M. S. Kaçalin, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Eserleri 420; sayfa 311):

6012. bu sewdâ küçenmiş bolur ay kadaş
ot içgü meñesin arıtğu adaş
6013. kış erse yana tüş körügli karı
akar suw tüşese ya buz kar tolı
6014. küçenmiş bolur kör anıñ balğamı
isig neñ yitürgü içürgü emi

Şiirlerini genellikle 13. yüzyılın ikinci yarısı ile 14. yüzyılın ilk çeyreği arasında yazmış Yunus Emre'nin (1240-1/1320-1) divanındaki bir şiirinde ilaç karşılığı "em" sözcüğü şöyle geçer:

"Sensün Kerim, senüin Rahim, Allah sana sundum elüm
Senden aruık yoktur emün, Allah sana sundum elüm" (Yunus Emre Divanı, Abdülbaki Gölpınarlı, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1943, Sayfa 192).

Âşık paşa'nın (1272-1332) 10592 beyitten oluşan Gârib-name adlı (Türkçe'nin öneminin de vurgulandığı) Mesnevî 'sinde ilaç sözcüğünün yanı sıra "em" sözcüğü de geçmektedir:

2963. Ne-durur ten renci niçe em gerek
Ol cerâhatdur aña merhem gerek (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 764/2, Hazırlayan Kemal Yavuz, 2000, sayfa 613).

botanik çalışmalar günümüz Çin Sincan-Uygur özerk bölgesi içinde, Turfan yakınlarında (Yanghai) bulunan ve radyo-karbon tekniği ile günümüzden 2700 yıl öncesine ait olduğu saptanan, iyi korunmuş bir şaman mezarının ayrıntılı incelemelerine dayanmaktadır[41,42]. 40 yaşlarında, beyaz ırktan (*Caucasoid*) olduğu anlaşılan şamanın araç-gereçleri arasında *cannabis sativa*'nın (esrar otu) yaprak, filiz ve tohumları da bulunmuş ve çok yönlü, duyarlı yöntemlerle yapılan kimyasal çözümlemelerde etken maddesi (*cannabinol*) ve metabolitleri saptanmıştır. Bu araştırmaların sonuçlarına bakılırsa o tarihlerde Asya şamanlarının *cannabis sativa* bitkisini iyi tanıdıkları (muhtemelen yetiştirdikleri) ve esrarı kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu noktada akla gelebilecek ve kullanım amacına ilişkin: "Şaman ayinleri için mi? Hastalara tedavi amacıyla mı? Yoksa keyif verici etki sağlamak için mi?" soruları tartışılmaya açıktır. Diğer yandan, yukarıda belirtildiği gibi, ilk Çin *Materia medica*'larından sayılan *Shen Nong Pen-ts'ao'*da da *Cannabis sativa'* bitkisinin "*Ma fen"* adıyla ve etki özellikleri ile verildiği[16] ve *Ebers* papirüsünde[12] ve Mesopotamia tıbbi tablet kayıtlarında[15] da *Cannabis sativa*'ın yer aldığı unutulmamalıdır.

Yenidünya Uygarlıklarından Aztekler'de İlk İlaç Örnekleri

Yenidünya uygarlıklarından günümüze ulaşmış ve yukarıda sıraladığımız eski Mezopotamya, Hint ve Çin toplumlarındaki örneklerle karşılaştırılabilecek geçmişe sahip tarihsel ilaç örneklerini içeren arkeolojik verilere ulaşılamamıştır. Ancak, Meksika Aztek tarihi boyunca oluşmuş bitkisel ilaç kültürüne ait ilk kayıtlar yerli *Nahuatl* dilinde Kızılderili hekim *Martin de la Cruz* tarafından 1552'de (İspanyol istilasından 30 yıl kadar sonra) derlenmiş[43,44] ve bu kayıtlar yine yerli kökenli bir hekim olan *Juan Badiano* tarafından, bitki adları dışında, Latinceye çevrilmiştir. Orijinal yapıt *"Libellus de Medicinalibus Indorum Herbis"* (Indian'ların tıbbi bitkiler küçük kitabı) adını taşımakla birlikte, sıklıkla (bazılarına göre haksız olarak) "*Badianus Codex"i*, "*Badianus Yazması"* olarak adlandırılmaktadır. Orijinal yapıtta 63 yaprak yer almakta, 180'den fazlası renkli 251 tıbbi bitkinin resim ve özellikleri ile kullanıldıkları hastalıklar ve ilaç olarak hazırlanma bilgileri bulunmaktadır[43,44]. Bitki adlarının çoğu Latince değil, orijinal Aztek yerli (*Nahuatl*) dilinde verilmiştir. *Codex'*in görünüş olarak yapılanması 16. y.y. Avrupa tıbbi bitki kitaplarına (*Materia medica*'lara) çok benzemekte; bölümlere ayrılmış hastalıklar başa ait olanlardan başlanıp, ayaktakilere doğru bir gidişle ele alınmakta ve son bölümde ölüm riski belirtileri yer verilmektedir[45,46]. Hemen her sayfanın yaklaşık üçte iki üst bölümüne çoğu renkli bitki resimleri yerleştirilmiştir; alt bölümde belli hastalığın sağaltımı için kullanılacak bitki ve gerektiğinde tedaviye başka hangi bitkinin eklenebileceği bilgileri yer almaktadır[45,46]. Eser tıbbi bitkiler olarak nitelendirilse de bazı madensel ve az sayıda hayvansal tıbbi ürün de içerir. Kodeksin ilk sayfasında eserin birinci yazarı *Martin de la Cruz'*un, "*Santa Cruz* Kolejinden bir doktor olmakla birlikte herhangi bir mesleki eğitimden geçmediği, yalnızca pratik uygulama ile uzman olan yerli bir hekim olduğu" kayıtlıdır. Eserin son yaprağında Latinceye çevirisini yapan *Juan Badiano'*nun da Santa Cruz kolejinde yerli bir profesör olduğu ve Katolik rahibi *Jacobo de Grado*'nun buyruğu üzerine çeviriyi yaptığı kayıtlıdır[45, 46,47].

Badianus Codex' inin 1552 yılından sonraki öyküsü ise hayli ilginçtir; Latince çevirisi önce armağan olarak dönemin İspanya kralı, "*Holy Roman Emperor Charles V"* olarak da anılan *Charles I*'e (1516 – 1556) gönderilmiştir; fakat, kral tarafından görülüp görülmediği belli değildir. Ancak, yıllar boyu ilgi çekmeden, birçok kütüphanecinin elinden geçtikten sonra bir İspanyol eczacısı olan *Didaci Cortavila*'ya ve sonra da Vatikan kütüphanecisi ve Roma'da *Barberini* Kitaplığı'nın kurucularından Kardinal *Francesco Barberini*'ye ulaşmıştır. 1902 yılında *Barberini* Kitaplığı Vatikan Kütüphanesi ile birleştirildikten sonra, 1929 yılında Kütüphanede çalışmakta olan Amerikalı tarihçi *Charles U. Clark* tarafından *Badianus* yazması bulunmuştur. Yapıt daha sonra, Papa John Paul II'nin Mayıs 1990'da Meksika ziyareti sırasında, yaklaşık 400 yıldan fazla uzak kaldığı topraklara getirilerek, *Mexico City* Ulusal Antropoloji ve Tarih Enstitüsü'nde yerini almıştır.

Eserin sayfa düzeni ve bitkisel ürünlerin ve hastalıklardaki uygulamalarının ele alınışı dikkate alınarak, yukarıda belirtildiği gibi 16. y.y. da Avrupa'da kullanılmakta olan *Materia medica'*lara benzerliği de tartışma konusu olmuştur[46]. Latince yazmanın İngilizceye ilk çevrilmesi 1939 yılında William E. Gates tarafından ve "*The De la Cruz-Badiano Aztec Herbal of 1552*" başlığı altında yapılmış ve Latince yazması ve sulu boya resimlerin kopyaları ile birlikte yayınlanmıştır. Bu tarihten 1 yıl sonra, 1940 yılında *Emily Walcott Emmart* tarafından gerçekleştirilen başka bir İngilizce çevirisi, eserin aynı baskısı ile birlikte,"*The Badianus Manuscript (Codex Barberini Latin 241): An Aztec Herbal of 1552*" başlığı ile bastırılmıştır. Eserin İspanyolca çevirisi de yapılmıştır.

Aşağıda ***The Badianus Manuscript: An Aztec Herbal, 1552'den*** *(yaprak 35)* öksürük tedavisi için bir reçete örneği[48] verilmiştir:

"Öksürüğü olan bir kişi, soyulup suda ezilmiş ***tlacoxiloxochitl*** *kökünün özsuyunu sık sık içmeli, bir parçasını balla karıştırıp boğazına sürmelidir. Eğer hasta kan tükürüyorsa, öğle yemeğinden önce aynı sudan içmelidir. Ve aynı kökten sadece biraz ısırılıp bal içinde çiğnenirse de oldukça yararı olabilir* (*tlacoxiloxochitl = Calliandra anomala*).

Diğer yanda Yenidünya etno-kültür araştırmalarında tarih öncesinde bazı topluluklarda keyif verici madde kullanımını düşündüren örneklere rastlanmaktadır. Bunlardan biri halüsinojenik psikoaktif doğal bir madde olan meskalin alkaloidini içeren, *peyote* kaktüsü *(Lophophora williamsii)* ile ilgilidir. Günümüz ABD Texas eyaletinin güney-batısında, *Rio Grande* ile *Pecos* nehrin kesişme noktasına yakın *Lower Pecos* bölgesindeki *Shumla* mağarası arkeolojik çalışmalarında bu kaktüse ait artıklar bulunmuştur[6]. Bu bitkisel buluntularla ilgili iki radyo-karbon (^{14}C) inceleme sonuçlarına göre kaktüs artıklarının günümüzden yaklaşık 5200 yıl kadar öncesine[49] ya da M.Ö. 3780–3660 yıllarından kalma olduğu bildirilmiştir[50].*

* 2013 yılında Arthur O. Tucker ve Rexford H. Talbert, "*A preliminary Analysis of the Botany, Zoology, and Mineralogy of the Voynich Manuscript"* başlığı altında, oluşma tarihi, dili ve yazı şekli tartışmalı bir el yazmanın bazı çözülme sonuçlarını yayınlamışlardır (*Herbal Gram* (100): 70–75, 2013). Bu elyazmasının Badianus kodeksine benzer olduğu, içinde yer alan 303 bitkinin resminden 37'sinin ve ayrıca 6 hayvansal ve 1 madensel ürünün idantifikasyonlarının yapıldığı bildirilmektedir. Fakat elyazmasının radyo-karbon analiz bulguları ile tarihsel özellikleri uyumlu görülmemektedir. Ayrıca, yazmanın arkeolojik özellikleri de halen tartışılmaktadır.

Sonuç

Bu tarihsel farmakoloji derlemesinde yeryüzünün farklı bölgelerinde İnsanoğlunun doğal çevresel kimyasallar arasında potansiyel ilaç ya da toksik (zehirli, zararlı) madde özellikleri olanları fark etmesinin oldukça eskilere dayandığını düşündüren arkeolojik kanıtlar dikkati çekmiştir. Konuya ilişkin veriler *Homo sapiens*'in evrimleşme sürecinde çevresindeki doğal ilaç rolünü alabilecek ya da toksik etkileri olan maddelerle ilgili ilk rastlantısal deneyimlerini tarih öncesi dönemlerden itibaren yaşamaya başlanmış olduğunu göstermektedir. Hatta, bu alandaki bazı bulgular benzer deneyimlerin soyu tükenmiş *Neanderthal*'ler tarafından da yaşanmış olma olasılığını düşündürmektedir. Konunun, tartışmalı yanları da olsa, ilk örnekleri yaklaşık 60.000 yıl öncesinde (orta yontma taş döneminde) *Neanderthal*'lerin yaşam alanlarındaki buluntularda dikkati çekmiştir. Bu erken prehistorik örneklerden itibaren, başta eski Mezopotamya, Mısır, Çin ve Hint uygarlıklarında olmak üzere, İnsanoğlunun erken tarihsel ilaç oluşturma girişimleri için özellikle bitkisel olanlar başta olmak üzere, hayvansal ve kısmen de mineral doğal kaynakları kullandığı görülmektedir.

Diğer yandan, İnsanoğlunun çevrelerindeki organik ya da inorganik zararlı (toksik) maddelerin ayırtında olmağa başlaması prehistorik dönemlere kadar geri götürülebilse de, en erken doğrudan sistemli kanıtlar Milattan önce II. yüzyıl dolayında Anadolu'da yaşamış *Kolophōn*'lu *Nikandros*'un *(Nicander* M.Ö. 250? – 170?) didaktik şiirler şeklinde *Thēriaka* ve *Alexipharmaka adlı* kitaplarında yer aldığı dikkati çekmiştir.

İlacın ve toksik maddelerin tarihsel öyküsü ile ilişkili bir diğer yandaş konu "alkollü içkilerin ve bağımlılık oluşturan diğer psikotrop doğal maddelerin tarihsel süreçleri"dir. Bu bağlamda bir çalışma ilacın ve toksik maddelerin tarihsel öyküsünü tamamlayacaktır.

Kaynakça

1. **Solecki R.** Shanidar IV, A Neanderthal flower bruial in northerm Iraq. *Science* 190: 880-881, 1975.
2. **Barrett B and Kieffer D**, Medicinal Plants, Science, and Health Care. Journal of Herbs, Spices & Medicinal Plants; 8:2-3**,** 1-36, 2001.
3. **Lietava J**. Medicinal plants in a Middle Paleolithic grave Shanidar IV? J Ethnopharmacol.; 35(3) :263-6, Jan. 1992.
4. **Sommer J. D**. The Shanidar IV 'Flower Burial': a Re-evaluation of Neanderthal Burial Ritual. Cambridge Archaeological Journal 9:1, pp. 127-37; 1999.
5. **Leroi-Gourhan Arlette**. Shanidar et ses fleurs. Paléorient. Vol. 24 N°2. pp. 79-88. 1998.
6. **Sneader.W**. Drug discovery : a history, Chapter 2, 3, 4. pp. 468 John Wiley & Sons Ltd, 2005.
7. **Capasso L.** 5300 year ago the Ice Man used natural laxatives and antibiotics. THE LANCET • Vol 352 • December 5, 1998.
8. **Henry de Lumley**. Evolution of mankind: can we have a medico-archeological approach ? In : 'Des sources du savoir aux médicaments du futur' pp 27-30. Edit: Jacques Fleurentin, Jean-Marie Pelt, Guy Mazars, 4e Congrès européen d'ethnopharmacologie, 11-13 mai 2000.
9. 9- **Pöder R**. The Ice Man's Fungi: Facts and Mysteries. *International Journal of Medicinal Mushrooms,* Vol. 7: 357-359 2005.
10. **Schlegel B. Luhmann U. Härtl A., and Gräfe U.** Piptamine, a new antibiotic produced by *Piptoporus betulinus* Lu 9-1. *J Antibiotics,* **53**(9), 973–974. 2000.
11. **Kramer *S N.*** Sumerians: Their History, Culture and Character.The Univercity of Chicago, 1963.
12. **John F. Nunn**. Ancient Agyptian Medicine. The Bath Press, Bath, pp 227; 1996.
13. **Carole Reeves,** Egyptian Medicine, Shire publications ltd, Buckinghamshire, pp 72; 2001.
14. **Kremers E , Sonnedecker G,** Kremers and Urdang's History of Pharmacy. Amer. Inst. History of Pharmacy, pp 571, 1986.

15. **Thompson C. R.** A Dictionary of Assyrian Botany, British Academy, pp 405; 1949.
16. **The Divine Farmer's Materia Medica Classic**, A Translation of the Shen Nong Ben Cao Jing by Yang Shorr-zhong BLUE POPPY PRESS, BOUIDER, pp. 214, 1988.
17. Wang Zhen-Guo; Ping Chen; Peiping Xie, History and Development of Traditional Chinese Medicine, pp. 287, **Science Press, 1999.**
18. **Wujastyk D**. The Roots of Åyurveda, Penguin Books India (P) Ltd., pp 389, 1998.
19. ***Zysk K,*** Mythology and the brahmanization of Indian medicine: transforming heterodoxy into orthodoxy, **INTERNET** EXHIBITIONS MOESGAARD, www.hindu.dk.
20. **THE ATHARVEDA** by Bloomfield M. ; Publisher : Strassburg Karl J. Trübner , pp 136, 1899.
21. **Rao MS**. The history of medicine ın India and Burma . Symposium on the History of Medicine in the Commonwealth, organized by the Faculty of the History of Medicine and Pharmacy, and held at the Royal College of Physicians of London on 23 September 1966.
22. **Mukherjee P K , Wahile A**. Integrated approaches towards drug development from Ayurveda and other Indian system of medicines, Journal of Ethnopharmacology 103 : 25–35, 2006.
23. **Ünal A.** Hitit Tıbbının Ana Hatları. *Belleten,* XLIV, sa.175: 475-485, 1980.
24. **Enginöz G. Ş.** Hititlerde Anatomi ve Tıp. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları; Rektörlük No. 4218; pp. 249 ; İstanbul, 1999.
25. **Bayat A. Haydar**, Tıp Tarihi, pp. 314, İzmir, 2003
26. **Dioscorides** De Materia Medica, Books I – V, Edit. By: Osbaldeston T A, Published by IBIDIS PRESS cc, Johannesburg , South Africa, 2000.
27. **Keyser P T** and **Irby-Massie G L** (edits) **,** The Encyclopedia of Ancient Natural Scientists, Jean-Marie Jacques p 573-574; Ταψλορ & Φρανχισ ε–λιβραρψ, ππ. 1062; 2008.
28. **Sir Allbutt T C**, Greek medicine in Rome. Macmillan and Company, pp 633, 1921.
29. **Parojcic D, Dragan Stupar D, Mirica M.** La Thériaque ***: Médicament*** **et** ***Antidote;*** Vesalius, I X , I : 2 8 - 3 2, 2003.
30. **Joëlle R**. Le traité sur la thériaque d'Ibn Rushd (Averroes). In: Revue d'histoire de la pharmacie, 88e année, N. 325: 81-90, 2000.
31. **Karaberopoulos D, Karamanou M, Androutsos G.** The theriac in antiquity. The lancet, Vol 379, May 26, 1942-1943, 2012.
32. **Højte J. M.** The Death and Burial of Mithridates VI. In Mithridates VI and the Pontic Kingdom **.** 121-129; Aarhus University Press, pp 272; 2009.
33. **Rachmati GR**. *Zur Heilkunde der Uiguren*, Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften, 451–73, 1930.
34. Rachmati GR. *Zur Heilkunde der Uiguren. II*., Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften, 401–48, 1932.
35. **Ünver A. S**. *Uygurlarda Tababet VIII-XIV Asır (La Medecine Chez Les Ouigours): Prof. R. R.Arat'ın Okudugu Uygurca Metinlere Göre*. İstanbul: İ. Ü. Tıb Tarihi Enstitütüsü Yayınları; 1936.
36. Sertkaya O. F. *Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış. Editörler:* Yasa AA, Atılgan SO. *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi 4-7. Eylül.1989 Bildirileri.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını; 349-359, 1997.
37. **Zieme P.** Notes on Uighur Medicine, Especially on the Uighur Siddhasāra Tradition; Asian Medicine 3: 308–322, 2007.
38. **Gürgan M**. Orta Asya'daki eski Türk tıbbının, başlangıçtan 14. yüzyıla kadarki döneme ait bilinen Türkçe tıp metinlerinde, tıp tarihi açısından değerlendirilmesi, İstanbul Üniversitesi, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Deontoloji ve Tıp Tarihi ABD. Doktora Tezi, pp 205; 2010.
39. **Gürgan M.** İslam öncesi dönem Uygur tıp metinlerinde bulunan hayvansal drog isimleri. Avrasya Terim Dergisi, 1, (2) : 88-94, 2013.
40. **Öger A.** ve **Gönel A.** Uygur Türkleri arasında şamanlar ve tedavi yöntemleri. ***Turkish Studies*** - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. Volume 6/4, p.233 – 248, 2011.
41. **Jiang HE, Li X, Zhao YX, Ferguson DK et** al. A new insight into Cannabis sativa (Cannabaceae) utilization from 2500-year-old Yanghai Tombs, Xinjiang, China. Journal of Ethnopharmacology 108, 414–422, 2006.
42. **Russo E B., Jiang Hong-En, Li X.** et al. Phytochemical and genetic analyses of ancient cannabis from Central Asia. Journal of Experimental Botany, Vol. 59, No. 15, pp. 4171–4182, 2008.
43. **Ortiz de Montellano B.** Empirical Aztec Medicine, Science, 18 April, Volume 188, Number 4185, 215-220; 1975.
44. **Guerra F.** Aztec Medicine. Med Hist. Oct 10 (4): 315–338; 1966.
45. **Gimmel M.** Reading Medicine in the Codex de la Cruz Badiano. Journal of the History of Ideas, Volume 69, Number 2, pp 169 – 192, 2008.

46. **Gimmel M.** Herbal Savvy and Institutional Ignorance: *The Codex de la Cruz Badiano* and Its Colonial Context; *The Colorado Review of Hispanic Studies* , Vol. 7, 139–150, 2009.
47. **Nicholson R.** *Rob Nicholson,* Az-Tech medicine *in* Natural History*, vol. 108, nº 10, pp. 54–59, 1999.*
48. **Foster S.** America's First Herbal: The Badianus Manuscript, October/November 1994. http://www.mothereart-hliving.com/Health-and-Wellness/Americas-First-Herbal The-Badianus-manuscript.aspx.
49. **Terry M., Steelman K L., Guilderson T**. et al. Lower Pecos and Coahuila peyote: new radiocarbon dates Journal of Archaeological Science 33, 1017-1021, 2006.
50. **El-Seedi H. R., De Smet P. A. G. M., De Smet O. et al**. Prehistoric peyote use: Alkaloid analysis and radiocarbon dating of archaeological specimens of *Lophophora* from Texas Journal of Ethnopharmacology 101: 238–242, 2005.

TÜRKİYE'NİN İLK KADIN DOKTORLARI: AMÁLIA FRISCH (1882-1941)

FIRST WOMEN DOCTORS FROM TURKEY: AMALIA FRISCH (1882-1941)

Şeref Etker*, Szabolcs Dobson, László András Magyar*****

Summary

Amália Frisch was born in Edirne/Adrianople, Turkey, in 1882 to an immigrant Jewish family from Hungary. Following her graduation from the American College for Girls in Istanbul in 1901, she traveled to Switzerland for her medical education. Amália Frisch graduated from the school of medicine in Bern in 1907, and received her MD (Doctor universae medicinae) degree from the Zurich University in 1908. She specialised in gynaecology at the Vienna University Clincs, before returning to Istanbul. In the December of 1908, Dr. Amália Frisch was appointed intern to the Austro-Hungarian Hospital in Galata to attend the women's ward. During the Balkan Wars of 1912-13 the hospital housed the wounded of the Turkish Army in its Pancaldi premises, and Amália Frisch received medals of merit for her services both from the Habsburg Emperor Franz Josef and the Ottoman Sultan Mehmed Reschad V. Amália Frisch was an active member of the Ottoman Society for the Protection of Women's Rights (est. 1913). She was deported by the French occupation command in 1919 and returned to Budapest, after which she altered her profession to stomatology and dentistry. Amália Frisch passed away in Budapest during war, in 1941.

Key words: Amália Frisch, female physicians, women rights, Turkey, Hungary

* Dr., PK 99, Kızıltoprak 34725, İstanbul. serefetker@gmail.com

** PhD, Macar Eczacılık Tarihi Derneği, Magyar Gyógyszerésztörténeti Társaság, H-1023 Budapest, Török utca 12, Macaristan. dictum.dobson@t-online.hu

*** PhD, Semmelweis Tıp Tarihi Kitaplığı, Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár, H-1023 Budapest, Török utca 12, Macaristan. magyarlaszlo@chello.hu

Özet

Amália Frisch, 1882'de Macaristan göçmeni bir ailenin kızı olarak Edirne'de doğmuştur. İstanbul Amerikan Kız Kolejinden mezun olduktan sonra İsviçre'de tıp öğrenimi görmüş, 1907'de Bern'de tıp fakültesini bitirdikten sonra, 1908'de Zürih'te üniversite tıp doktoru derecesini kazanmıştır. Viyana Üniversitesinde jinekoloji eğitimi alan Dr. Amália Frisch, 1908 yılı sonunda İstanbul'a dönerek, Avusturya-Macaristan Hastanesinde çalışmaya başlamıştır. Kadın sağlığı ve hastalıklarındaki uzmanlığı yanında, Balkan Savaşlarında asker hastaların bakımına gösterdiği yakın ilgi için, İmparator Franz Josef ile Sultan V. Mehmed Reşad tarafından Liyakat madalyaları ile ödüllendirilmiştir. Osmanlı Müdafaa-yı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti üyesi olan Dr. Amália Frisch, İstanbul'un işgalinde 1919'da Fransızlar tarafından sınırdışı edilmiştir. Macaristan'a döndükten sonra dişçilik yapabilen Amália Frisch, İkinci Dünya Savaşı sırasında 1941'de Budapeşte'de ölmüştür.

Anahtar sözcükler: Amália Frisch, kadın doktor, kadın hakları, Türkiye, Macaristan

Kadınların, Türkiye'nin bilim ve sağlık alanlarında yer alışlarının tarihçesi ilgi gören bir araştırma konusu olmaya devam etmekte ve yeni bulgularla açımlanmaktadır (1). Birinci Dünya Savaşından önce Türkiye'den iki kadın tıp doktoru olmayı başarabilmiştir: Adapazarlı Dr. Zaruhi Kavalcıyan ile Edirneli Dr. Amália Frisch. Zaruhi Kavacıyan'ın kısa bir biyografisi yayımlanmıştır.[1] Amália Frisch'in ise, bugüne dek yalnızca adı (Fransızca: Amélie Frisch, Türkçe: Ameli Friş olarak) bilinmekte idi. Bu yazıda, İstanbul, Budapeşte ve Viyana'da sürdürülen araştırmalara dayanılarak, Dr. Amália Frisch'in yaşamöyküsü ve – Türkiye'de başlayıp Türkiye'de biten – hekimlik kariyeri sunularak tıp tarihindeki özel yeri belirtilecektir.

Amália Frisch, Musevi bir ailenin kızı olarak 10 Kasım 1882 tarihinde Edirne'de doğmuştur. Amália'nın babası Estergonlu József Frisch (Esztergom/Gran 14.01.1849 - İstanbul 15.01.1918) Macaristan'dan Türkiye'ye göç ederek 1880 yılında Edirne'ye yerleşmiştir. Annesi Fanny Winterstein (Şid/Šid 28.01.1864 - Budapeşte 1945) ise, Sırbistan'da yaşayan bir Aşkenaz ailesindendir.[2] József (Josef) Frisch, 1871 yılında Viyana Tıp Fakültesi'nde başladığı öğrenimine 1876 dersyılı sonuna kadar devam etmiş, fakat diplomasını almadan Üniversiteden ayrılmıştır (2). József Frisch'in tıp eğitimini tamamladığı halde, bitirme sınavlarına girmeden Avusturya'dan ayrılmasının,[3] ve Türkiye'ye

---

1 Etker, Ş. 'Türkiye'nin İlk Kadın Doktoru Zaruhi Kavalcıyan,' *Cumhuriyet Bilim ve Teknoloji*, sayı, 1313, 18 Mayıs 2012, s. 14. Protestan Ermeni cemaatinden olan Zaruhi Kavalcıyan (Adapazarı 1877 - İstanbul 1969), ABD'de Şikago Illinois Üniversitesi Tıp Fakültesinden 1903 yılında mezun olmuş, Türkiye'ye dönüşünde Adapazarı'nda babası Dr. Serope Kavalcıyan'ın yanında hekimlik yapabilmiştir.

2 Frisch ailesi konusundaki bilgiler, yaşayan yakınlarından Bay Dávid Vécsey'den, ve Macar Yahudi Müzesi ve Arşivi / Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapeşte'den sağlanmıştır. Tıp Fakültesinden terk József Frisch ile (haham) Rabbi Jakob Winterstein'ın 16 yaşındaki kızı Fanny'nin Türkiye'ye geldiklerinde evli olmadıkları anlaşılmaktadır. Dr. József Frisch'in ölüm tarihi İstanbul Neve Şalom Aşkenaz Sinagogu Vakfı kayıtlarından saptanmıştır. (Sayın Robert Schild'e teşekkür ederiz.)

3 Viyana Üniversitesi Arşivinde bulunan belgelere göre, József Frisch 1871 yılı kış döneminden 1876 yaz dönemine kadar Tıp Fakültesine devam ederek 10 dönemlik tıp öğrenimini tamamlamış, fakat finallere girmeyerek tıp doktoru diplomasını almamıştır. Üniversiteye bu konuda herhangi bir başvurusu da olmamıştır?
(Viyana Üniversitesi Arşivi görevlisi Mag.Dr. Ulrike Denk tarafından verilen bilgi, 03.02.2016.)

gelişinin nedenleri (henüz) öğrenilememiştir. Dr. Amália Frisch, 1908'de hazırladığı özgeçmişinde babasının mesleğini 'Kaufmann : tüccar' olarak bildirmiştir (3). Edirne'de yaşayan Macar asıllı Museviler vardır,[4] fakat József Frisch'in neden özellikle Edirne'ye yerleşmeyi seçtiği bilinmemektedir.[5]

József Frisch, daha sonraki yıllarda karşımıza İstanbul'da 'dişçi : dentiste' olarak çıkacaktır (4). Beşiktaş'ta, Reşit Paşa mahallesinde (22 numarada) bir muayenehane açan József Frisch'in 1885 yılında Berlin'den bir 'sertifika' aldığı bilinmektedir.[6] Bu sertifikanın Jozsef Frisch'e dişçilik yapma olanağını sağladığını sanıyoruz. Bazı kaynaklarda Dr. Jozsef Frisch 'médecin-dentiste' olarak tanıtılmasının gerekçesi de sözkonusu sertifika olmalıdır.

Amália, 1890'lı yılların başında Üsküdar'daki Amerikan Kız Koleji'ne girmiş ; 1901'de kolejden mezun olmuştur.[7] Kolejde Halide Edib'in sınıf arkadaşıdır. Amália'ın liseyi bitirdiği sırada, annesi Fanny Frisch'in babası József Frisch ile birlikte aynı adreste dişçilik yapmaya başladığını görüyoruz (5). Madam Fanny Frisch'in kocası tarafından dişçi olarak yetiştirildikten sonra, sınavla bir 'Dişçilik Permisi' (*Permis d'exercice pour l'art de dentiste. Deuxième classe*) aldığını düşünüyoruz.[8]

Amália Frisch, Amerikan Kız Kolejini bitirdikten sonra, ailesi tarafından tıp öğrenimi için İsviçre'ye gönderildi. İsviçre üniversiteleri, başta tıp olmak üzere, kadınların yüksek öğretimine açık olan kurumların başında geliyordu (6). Amália, bu nedenle Viyana yerine Bern'i seçti. Bern'deki Tıp Fakültesinden 1907 yılında mezun olan ve devlet sınavının ardından pratisyen hekim (Med.pract.: Medicus practicus) diplomasını alan Amália Frisch, daha sonra Zürih Tıp Fakültesi'ne geçerek 1908'de *Über Herpes Zoster nach Beobachtungen auf der medizinischen Universitätsklinik Zürich* konulu teziyle tıp doktoru (Dr. med.: Doctor universae medicinae) derecesini kazandı. (7).

Dr. Amália Frisch, 1908 Temmuzunda Zürih'ten ayrıldıktan sonra, önce Paris ve Londra'daki bazı klinikleri gezmiş; Viyana Üniversitesi'nin İkinci Jinekoloji Kliniği'nde (Direktör: Prof. Dr. Alfons von Rosthorn) çalışarak doğum ve kadın hastalıkları dalında bilgisini

---

4 *Alliance Israélite Universelle* okullarının Edirne'deki kurucusu Joseph Halévy (Yosef Halevi, 1827-1917) ve Alyans kız okulu müdiresi Sara Ungar (1849-1911) Macar asıllıdır; Amália ilköğrenimini bu okulda yapmış olabilir, bkz. E. Haker, *Edirne Yahudi Cemaati ve Alyans Okulları, 1867-1937*, çev. L. Deadato, İstanbul, Gözlem yay., 2007, s. 34, vd.

5 József Frisch'in adı Edirne'de kayıtlı tüccar ve komisyoncular arasında geçmemektedir. Kendi adına çalışmadığı varsayılabilir, bkz. *Annuaire Oriental du commerce de l'industrie, de l'administration et de la magistrature*, *1893-1894*, 12me année, ed. R.C. Cervati, Constantinople, J. Pallamary, 1893, p. 851-852.

6 Patyi, G, ve ark., *Ungarländische Studenten an Wiener Universitäten und Hochschulen 1867-1890*, Budapest, 2015. József Frisch, 1911'de Estergon'u ziyaretinde kendisini şöyle tanıtmıştır : 'Médicin Dentiste de l're Classe de Berlin, Istanbul, Grande Rue de Péra, 452,' bkz. *Esztergom és Vidéke*, 33 (34), 04.05.1911, s. 2.

7 *Calendar of the American College for Girls at Constantinople, 1901-1902*, London, Sir Joseph Canston & Sons, s. 67. Günümüzde, Arnavutköy'deki İstanbul Amerikan Robert Lisesi. Dr. Safiye Ali (Krekeler) 1916'da, Dr. Bedriye Veysi (Bora) 1918'de aynı okuldan mezun olmuşlardır, bkz. B.N. Şehsuvaroğlu, '1914'de Amerikan Kız College'indeki Türk kızları,' *Türk Yurdu*, c. 4, sayı 9 (54. yıl, sayı 315), Eylül 1965, s. 13-14.

8 Fanny Frisch, Osman Nuri Ergin'in tanımladığı bir dişçi grubundan olmalıdır: ' [1908 İnkılabına kadar] Türkiye'de yahut yabancı illerde herhangi bir diş tabibinin yanında bir müddet çalışarak ondan ameli surette diş çekmeyi öğrenmiş olan diğer bir takım kimseler, Tıbbiye-i Mülkiye'ye müracaat ederek hafif ve ameli bir yoklamadan sonra, dişçilik yapmaya mezun olduklarına dair bir vesika alırlar ve 'permili' adı altında dişçilik ederlerdi. Bu tür Permili Dişçiler, hemen kamilen Türk ve Müslüman olmayan unsurlardan mürekkepti. Hatta çoğu Türkçe okumak ve yazmak bilmezlerdi,' O.N. Ergin, *İstanbul Tıb Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Tıb Tarihi Enst. Yay., 1940, s. 51.

geliştirmiştir. Amália Frisch, 1908 Aralık ayında İstanbul'a dönerek, 'nisaiye mütehassısı' olarak çalışabilmek için sınava girmek istediğini, Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun Elçiliği aracılığıyla Dahiliye Nezaretine bildirmiştir.[9] Meşrutiyet dönemde bile Osmanlı vatandaşı olan kadın doktorların çalışmasına izin verilmemektedir. Dr. Amália Frisch sınav başvurusu sonuçlanmadan, 1908 yılı Aralık ayı içinde Azapkapı'da, Yolcuzade İskender sokağının başındaki Avusturya-Macaristan Hastanesi'nde (*k.u.k. österreichisch-ungarischen Nationalspital*) fahri 'interne' olarak göreve başlayarak jinekoloji servislerinin sorumlusu olmuştur. Anadilleri olan Almanca ve Macarcanın yanında Türkçe, Fransızca, İngilizce, Rumca, Ermenice ve İtalyanca bilen Amália Frisch, klinik görevlerinde on yıl boyunca İstanbul'un tek kadın doktoru olarak üst düzeyde sağlık hizmeti vermiştir.[10]

Sarayın Dr. Amália Frisch'in doğum uzmanlığından yararlananlar arasında olduğu bilinmektedir. Macar basınında çıkan bir habere göre: "*[Amália Frisch] Bir kaç gün önce, Sultan'ın [V. Mehmed Reşad] büyük oğlu Prens Ziyaeddin'in [Şehzade Dr. Mehmed Ziyaeddin Efendi] zevcesinin doğumu için Saray'a çağrılmıştır. Prens Ziyaeddin'in beş kızı vardır ve bir erkek evlat beklenmektedir. Sultan'ın ilk erkek torunu Nizameddin [Şehzade Mehmed Nazım Efendi] dünyaya gelmiştir. Doğumda Macar Doktor Hanım bulunmuş, diğer Saray tabipleri ayrılmışlardır.*"[11]

Fanny Frisch'in muayenehanesini, kızı Avusturya-Macaristan Hastanesinde çalışmaya başladıktan sonra Beyoğlu'na (Grand Rue de Péra / Cadde-i Kebir, no. 452)[12] taşıdığı görülmektedir (8). Fanny Frisch'in muayenehane adresinde, aynı zamanda Amália Frisch'in evi vardır.[13] József Frisch'in, Beşiktaş'taki muayenehanesinde 1911 yılına kadar çalıştığı kayıtlıdır, bundan sonra o da Beyoğlu'na geçmiş olmalıdır (9).

---

9 BOA: DH.MKT. 2855/50, Cemaziyilahir 1327 [24 Haziran 1909]; BOA: DH.MKT. 289/96, 17 Receb 1327 [4 Ağustos 1909]. Avusturya-Macaristan Hastanesi direktörü Dr. J. Schuster'in İmparatorluk Dışişleri Bakanlığına 27.09.1910 tarihli yazısına göre (ÖstA HHStA, Fech 50, Karton 60. Spital Konstantinopel) Türk yetkililer, yabancı tabiplere genellikle gösterdikleri kolaylığı Dr. Amália Frisch'den esirgeyerek, kendisine çalışma izni vermemişlerdir ('*Da ihre Bemühungen, den Konsens der türkischen Regierung zur Ausübung der ärztlichen Praxis zu erhalten, auf grosse Schwierigkeiten stiessen…*'). Bu durumda, sınava alınma başvurusu da kabul edilmemiş olmalıdır.

10 Feldmann, O. 'La femme comme médecin,' *Kadınlar Dünyası / Monde féminin* (İstanbul), première année, no. 125, 4/17 janvier 1914, s. 2-3, '*Toutes les grandes nations sont représentées dans le rang des femmes qui se sont mises au service de l'humanité comme médecins. Et la Turquie ? Il y a bien une femme-médecin à Constantinople, c'est le docteur Amélie Frisch, premier interne de l'hôpital autrichien-hongrois à Pankaldi. Mais il n'y a pas de femme-médecine turque, chose étonnante dans un pays plutôt musulman.*' (Bütün büyük milletler, aralarındaki sıralamalarda, kendilerini insanlığın hizmetine hekim olarak adamış kadınlar ile temsil edilirler. Peki ya Türkiye? Türkiye'de tek bir kadın tabip var, o da, Pangaltı'daki Avusturya-Macaristan hastanesinin ilk interni olan Doktor Amélie Frisch'dir. Ama tek bir Türk kadın tabip yoktur; bu da Müslüman bir ülke için oldukça şaşırtıcı bir durumdur.)

11 *Budapesti Hírlap*, 4 Ocak 1911, s. 8. Haberde, Şehzade Yusuf İzeddin Efendi'nin 10.01.1909 tarihinde doğan oğlu Mehmed Nizameddin Efendi ile Şehzade Dr. Mehmed Ziyaeddin Efendi'nin 22.12.1910 tarihinde doğan oğlu Mehmed Nazım Efendi'nin isimleri karıştırılmıştır. Aynı konuda ABD'de çıkan bir haber : 'Dr. *Amalia Frisch* has been appointed as one of the attending physicians to the Imperial Crown Princess of Turkey,' *The Reform Advocate* (Chicago), vol. 41 (13), May 13, 1911, s. 596.

12 Bu adres Narmanlı Han olarak bilinen yapıdır. Amália Frisch kartvizitinde adresini Türkçe 'Beyoğlu'nda Dörtyol ağzında, numro 452' olarak vermektedir. Dörtyol ağzı, Rumca *Stavrodromion* karşılığıdır : İstiklal Caddesi ile Kumbaracı Yokuşunun kesiştiği kavşaktır. Yüzyılın başındaki planı için, bkz. E. Özendes, *Abdullah Frères: Osmanlı Sarayının Fotoğrafçıları*, 1. bs., İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat yay., 1998, s. 198.

13 "Frisch, Mlle Amélie, médecin à l'hôpital autrichien, Dom.[icile] Grande Rue de Péra, 452," *Annuaire Oriental / Oriental Directory / Salname-i Şarki*, 1921, ed. A. Rizzo, İstanbul, Imp. l'Annuaire Oriental, 1921, s. 364. (Bu tarihte Dr. Amália Frisch İstanbul'dan ayrılmıştır.)

Resim 1: Osmanlı Müdafaa-yı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti aza-yı müzahiresinden Doktor Madmazel Ameli Friş / Docteur Amélie Frisch [Amália Frisch][14]

[14] *Kadınlar Dünyası / Monde féminin* (Istanbul), birinci sene, no 126, 11 Kanunusani 1329 / 27 Safer 1331 [24 Ocak 1914], kapak. Dr. Amália Frisch'in portresi *Kadınlar Dünyası*'nın ikinci sene numro 138, 4 Nisan 1330 / 22 Cemaziyelevvel 1331 [17 Nisan 1914] sayısında (s. 11, aynı boyutta) yeniden yayımlanmıştır. *Kadınlar Dünyası*, OMHNC'nin yayın organdır, bkz. *Program: Osmanlı Müdafaa-yı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti*, [İstanbul] Serbesti Matb., fi 27 Mayıs sene 1329 [9 Haziran 1913], s. 5, ondördüncü madde.

Balkan Savaşlarında, Osmanlı ordusunun çok sayıda yaralı ve hastası Avusturya-Macaristan Hastanesinde sağaltılmıştır.[15] Avusturya'nın 1908'de Bosna-Hersek'i ilhakı etmiş olması nedeniyle yaşanan siyasal kriz geride bırakılmış ve Avusturya-Macaristan Kızılhaçı Taşkışla'da kurulan hastanede yerini almıştır. Birinci Dünya Savaşına ise, Türkiye ile Avusturya-Macaristan müttefik olarak girmişlerdir. Dr. Amália Frisch, Balkan Savaşlarında verdiği sağlık hizmetleri için ödüllendirilmiştir: kendisine Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Josef bir *Goldene Verdienstkreuz mit der Krone* madalyası (23 Ocak 1914);[16] Sultan V. Mehmed Reşad bir kıta 'Altın Liyakat Madalyası' vermiştir (10). Amália Frisch, Birinci Dünya Savaşında önce Avusturya-Macaristan Kızılhaçı (11) ile Osmanlı Hilal-i ahmer Cemiyeti'nin madalyalarını; [17] ardından *Kriegskreuz für Zivilverdienst 3. Klasse* nişanını alacaktır.[18]

Dr. Amália Frisch, *Osmanlı Müdafaa-yı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti*'nin (OMHNC, kuruluşu 1913) aktif bir üyesidir. Derneğin çalışmalarına katılmış, kadınların sağlık konularında bilinçlenmesine çalışmıştır. Dr. Frisch'in derneğin *Kadınlar Dünyası* dergisinde (bkz. Resim) yayımlanan bir yazısı 'Kadın ve hijyen' üzerinedir.[19] Buna karşılık, bir kadın doktor olarak *Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane* ve *Memalik-i Osmaniye Musevi Etıbba Cemiyeti* (kuruluşu 1914) üyeliklerine kabul edilmemiştir.[20]

İstanbul'daki Avusturya-Macaristan Hastanesi, Avusturya Dişişleri Bakanlığına bağlıdır ve Amália Frisch'ın adı, 1909 yılında burada göreve başladıktan sonra Bakanlık yıllıklarında geçmektedir. Birinci Dünya Savaşının başladığı günlerde (24.08.1914), Amália Frisch'e resmi bir kadro (*definitive Ärztin der IX. Rangsklasse*) verildiği görülmektedir (12). Böylece, Dr. Amália Frisch Avusturya Dışişleri Bakanlığı personeli içindeki ilk akademik ünvanlı kadın olmuştur.[21] Amália Frisch, 1914-1918 yılları arasında, aynı zamanda Macaristan devletinin görevlisi olarak gösterilmektedir.[22] Amália'nın sa-

---

15 *Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv* (ÖstA HHStA), Viyana, Kabinettskanzlei 1914, 61/1914, Vortrag Berchtold 16.1.1914 Zl. 1.348/10, Allerhöchste Entschließung 23.1.1914, s. 2. (Belge için Avusturya Devlet Arşivi Macaristan Bölümü görevlisi Dr. András Oross'a teşekkür ederiz.)

16 *Budapesti Hírlap*, 15 Şubat 1914, s. 11.; *Új Idők* 20 (1914), s. 282 (portre).

17 Amália Frisch, 10 Nisan 1916'da Darülmuallimat (Çapa, İstanbul) binasında açılan Macar Kızılhaçı hastanesinde *Spital der Mission des Ungarischen Roten Kreuzes in Konstantinopel* görevlidir. Dr. Amália Frisch, buradaki hizmeti için, Osmanlı Hilal-i ahmer Cemiyeti Merkez-i umumisince 'Tunç Madalya' ile ödüllendirilmiştir, bkz. *Hilaliahmer ve Kızılay Tarafından Kendilerine Madalya Tevcih Edilenler, 1868-1968. Türkiye Kızılay Derneği Onursal Üyeleri, 1968*, Ankara, Türkiye Kızılay Derneği yay, 1968, s. 72. Aldığı Kızılhaç madalyası bir *Ehrenzeichen zweiter Klasse vom Rotenkreuze mit Kriegsdekoration*'dur (*Wiener Zeitung*, Nr. 153, 7. Juli 1916, s. 5).

18 *Wiener Zeitung*, Nr. 51, 4. März 1917, s. 1.

19 Frisch, A. 'La femme et l'hygiène,' *Kadınlar Dünyası / Monde féminin*, birinci sene, no 126, 11 Kanunusani 1329 / 27 Safer 1331 [24 Ocak 1914], Fransızca bölümü, s. 2-3.

20 Etker, Ş. *İkinci Meşrutiyetin Tabip Örgütleri* (baskıda). Dr. Zaruhi Kavalcıyan da benzer bir tutumla karşılaşmış ve 1912'de kurulan Ermeni Etıbba Cemiyeti'ne muhabir üye yapılmamıştır.

21 Agstner, R. *Handbuch des Österreichischen Auswärtigen Dienstes. Band 1: 1918 – 1938, Zentrale, Gesandschaften und Konsulate*, Wien, Lit-Vlg., 2015. Forschungen zur Geschichte des Österreichischen Auswärtigen Dienstes, Bd. 11, s. 310: '*Die erste Akademikerin im Personalsand des k.u.k. Ministeriums des kaiserl. und kön. Hauses des Äußern.*'

22 *Magyarország Tiszti Cím és Névtára* 33 (1914), s. 628: 'Amalia Frisch, İstanbul'da Avusturya-Macaristan Hastanesinde görevli kadın doktor,' *ibid*.. 34 (1915) s. 650: 'Kadın doktor'; *ibid*. 35 (1916) s. 655. *ibid*. 36 (1917) s. 658: 'Madalya sahibi kadın doktor'; *ibid*. (37 (1918) s. 598.

vaş içinde, 1916 yazında Macaristan'a giderek akrabaları ile görüşmeleri Estergon yerel basınında haber olarak verilmiştir.[23]

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Avusturya-Macaristan Hastanesi'nin yenilenmesi için yürütülen bağış kampanyası Amália Frisch tarafından koordine edilmiştir.[24] Hastane, 1912'de Pangaltı'da, Taşkışlanın karşısındaki yeni yapılarına taşındıktan sonra (13), Dr. Amália Frisch de *Leiterin* : Başhekim(e) olarak atanacak,[25] yönetiminde cerrahi servisleri genişletilecektir.[26]

Savaşın bitiminde, Fransız işgal kuvvetleri kumandanlığı Avusturya-Macaristan Hastanesine el koyar.[27] Dr. Amália Frisch, Avusturya- Macaristan İmparatorluğu diplomatlarının ardından sınır dışı edilir ve 1919 Haziranında Macaristan'a dönerek Budapeşte'ye yerleşir.[28] Amália Frisch, 1 Eylül 1919 tarihinde emekli edilir. Kraliyet Budapeşte Tabipleri Birliği (*Budapesti Királyi Orvosegyesület*) üyeliğine 31 Ekim 1919'de seçilir, fakat hemen hiç bir mesleki etkinliği görülmez. Adı, Budapeşte Tabiplerinin Listesinde yer almasına karşın, bir daha uzman hekim olarak çalışamaz.

Dr. Amália Frisch, Macaristan Tabipleri Yıllığına ilk kez 1923 yılında ve 'dişçi' olarak alınmıştır (14):

"Frisch Amália, Dr., Uzmanlık alanı: stomatoloji ve dişçilik. Diploma: Bern, 1907. Adres: Budapeşte V. bölge, Teréz meydanı 28 (tel. no: 195-29)" [29]

Amália'nın annesi Fanny'nin de kendisiyle birlikte İstanbul'dan ayrılarak Macaristan'a döndüğü anlaşılmaktadır. Bu tarihe kadar, yalnız jinekolog olarak çalışan ve diş hekimliği eğitimi almamış olan Dr. Amália Frisch'in sözkonusu muayenehaneyi annesi için

---

23 *Esztergom és vidéke*, 06.08.1916, s. 3 : 'Bu hafta kentimizi İstanbul'daki Avusturya-Macaristan Hastanesinin başhekimi Dr. Amália Frisch ('*a konstantinápolyi osztrák-magyar kórház főorvosa*') ziyaret etmiştir. Buradaki akraba ve arkadaşlarıyla görüşen Amália'nın babası Dr. József Frisch, Estergon'da doğmuş ve çok yıllar önce İstanbul'a yerleşmiştir. Kızıyla birlikte yaptıkları tıbbi çalışmalarla iyi tanınmışlardır.'

24 *Fremden-Blatt* (Viyana), 67 Jg., Nr. 9, s. 9.

25 'Dr. Amélie Frisch, die Leiterin des Österreichisch-Ungarischen Hospitals in Pancaldi,' *Die Welt des Islams*, Bd. II, H. 1, 6 Juni 1914, s. 88. Yönetimde, hastane müdürü (*Spitalsdirektor*) Dr. Johann Schuster'den başka, Karl Hauser bakanlık temsilcisi (*kais. Rat im k u. k. Ministerium des Äußern in Konstantinopel, österr. -ungar. National-Spital*) olarak görev yapmaktadır. Dr. Amália Frisch, 1 Mart 1912'de *Sekundärarzt* (Başhekim yardımcısı) olmuş idi.

26 Kiss G. 'Cs. és kir. egészségügyi intézmények az Oszmán Török Birodalom területén az I. világháború időszakában' (Birinci Dünya Savaşında Osmanlı İmparatorluğu içindeki Avusturya-Macaristan sağlık kurumları), *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, Károli Gáspár Üniversitesi, Budapeşte, 3-5 Kasım 2014, Bildiri Özetleri,* s. 31-32.

27 Avusturya-Macaristan Hastanesinin adı Mütareke döneminde, işgal kuvvetleri komutanının adıyla 'Hôpital Franchet-d'Esperey' olarak anıldı. Cumhuriyetten sonra Pasteur (Pastör) Hastanesi oldu ve Fransız hastanesi olarak kaldı, N. Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı, İstanbul Üniversitesi yay., 2010, s. 221-223; N. Yıldırım, *A Tour of the History of Medicine in Istanbul. Taksim - Beyoğlu - Üsküdar*, çev. A. Parman, İstanbul, Türk Klinik Mikrobiyoloji ve İnfeksiyon Hastalıkları Derneği (KLİMİK) yay., 2008, s. 55-57 (plan).

28 *Fővárosi Közlöny 1919*. s. 14. Kayıt no. 1518. Dr. Amália Frisch'in adresi: Angyalföld, Lehel utca 8, Zsigmond Frisch/Friss (Félmenes 1869 - Budapeşte 1936) adlı bir akrabasının işyeridir.

29 *Magyarország Orvosainak Évkönyve és Címtára*. 33 (1923) s. 103. Yıllığın 1925'ten sonra yayımlanan ciltlerinde aldığı madalyalar sayılmıştır. 1929'dan sonra ise, dalı yine 'dişçi' olarak yazılıdır, *Magyarország Orvosainak Évkönyve és Címtára* 39 (1929) s. 164.

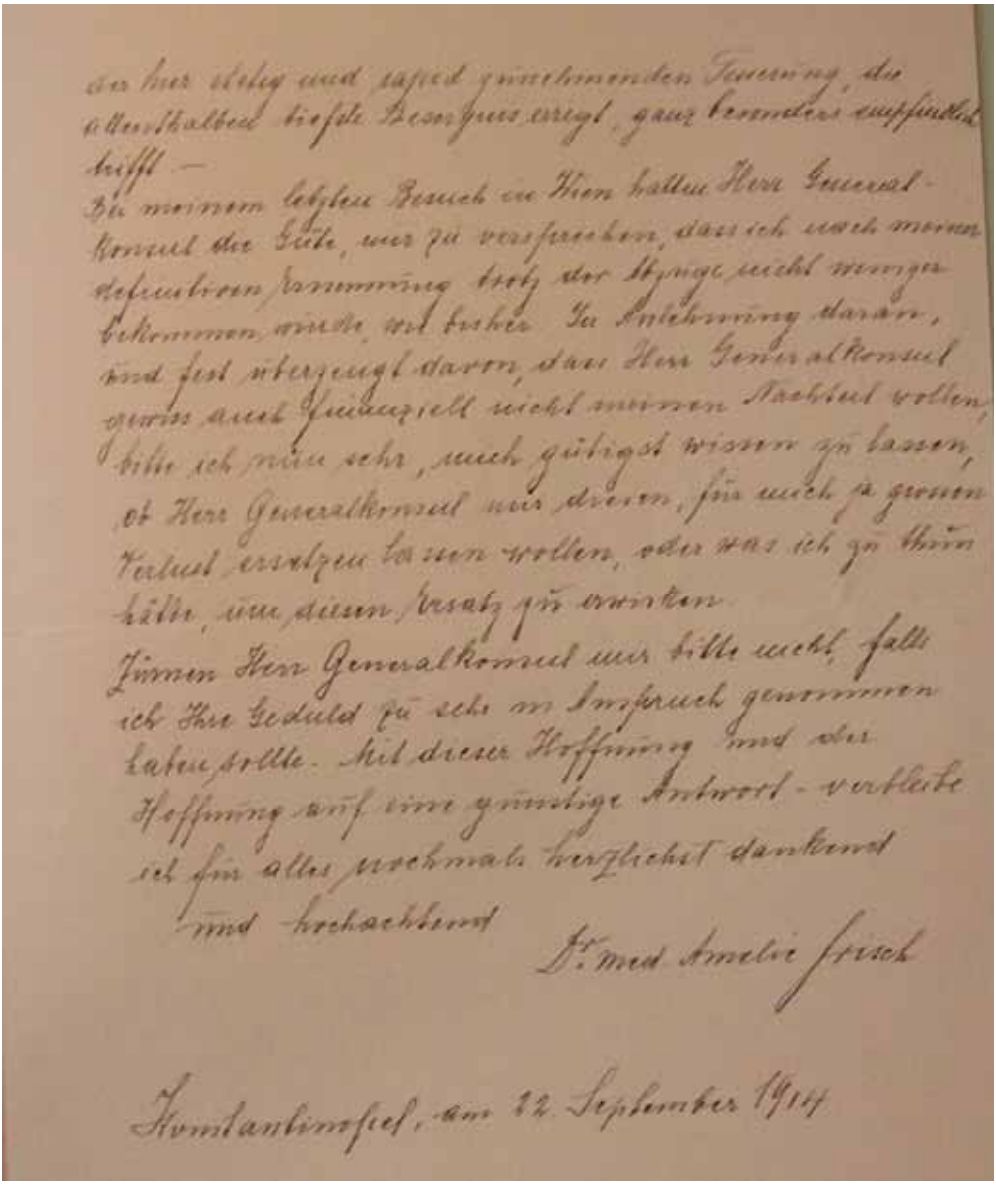

Dr. med. Amalie Frisch

Kuruçeşmeh, am 22. September 1914

Resim 2: Dr. Amália Frisch'in elyazısı ve imza örneği, İstanbul, 22.09.1914 (ÖstA HHStA, MdÄ, Adm. Dep. 3. Amália Frisch, Kt. 17)

açtığını düşünebiliriz. Bir diğer olasılık, İstanbul'da iken bir dişçilik permisi edinmiş olmasıdır. Muayenehane adresi 1938 yılından sonra Ulusal Tabip Odası kütüğünde yer almamıştır (15).

Amália Frisch evlenmemiştir. Budapeşte'de 1941 yılında, 59 yaşında ölen Dr. Amália Frisch'in ölüm nedeni belli değildir. Mezarı, Budapeşte'de (X. Bölge) Kozma Sokağı Musevi Kabristanındadır.[30]

Edirne'de doğup İstanbul'da yetişen, aktif hekimlik yaşamının tümü 1909-1919 yılları arasında Türkiye'de geçen; savaş yıllarında gösterdiği olağanüstü yararlığa karşılık iki İmparatorluk tarafından ödüllendirilen ve başlıca uğraşısı kadın sağlığı olan Dr. Amália Frisch, tarihçilerimizden önce kadınlarımız tarafından tanınmalıdır.

Teşekkür

Üzerinde birlikte çalıştığımız Amália Frisch biyografisinin, sayın Doç. Dr. İnci Hot'un anısına, Türkçe yayımlanması konusunda gösterdikleri anlayış için Dr. Szabolcs Dobson'a ve Dr. László Magyar'a teşekkür ederim – Ş. Etker.

Kaynaklar

Yıldırım, N. *Türkiye'nin İlk Kadın Doktoru Safiye Ali*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt yay., 2012.

Patyi, G., Szögi, L., Varga, J., Zsolt, S., Szabó, M. *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1867-1890 / Ungarländische Studenten an Wiener Universitäten und Hochschulen 1867-1890*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2015.

Agstner, R. *Handbuch des Österreichischen Auswärtigen Dienstes. Band 1: 1918 – 1938, Zentrale, Gesandschaften und Konsulate*, Wien, Lit-Vlg., 2015. Forschungen zur Geschichte des Österreichischen Auswärtigen Dienstes, Bd. 11, s. 310.

Annuaire Oriental du commerce de l'industrie, de l'administration et de la magistrature, *1896*, 14me année, Cervati Frères & Cie., Constantinople, J. Pallamary, 1896, s. 402.

Annuaire Oriental du commerce de l'industrie, de l'administration et de la magistrature, *1902*, 18me ed. (22me année), publié par Cervati Frères & Cie., Constantinople, J. Pallamary, 1902, s. 438.

Bonner, Th.N. *The Ends of the Earth: Women's Search for Education in Medicine*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1992, ss. 32-47, 63-66.

Amélie Frisch, med. pract., *Ueber Herpes Zoster nach Beobachtungen auf der med. Universitätsklinik in Zürich*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der hohen medizinischen Fakultät der Universität. Aus der medizinischen Universitätsklinik, Direktor: Prof. Dr. Hermann Eichhorst, 64 S. [mit l Tafel.], Zürich, Gebr. Leeman & Co., Academia-Verlag, 1908.

Annuaire Oriental, 25me éd. (29ème année), 1909 (H. 1327), İstanbul, The Annuaire Oriental & Printing Company, 1909, s. 580.

Livre d'adresses médico-pharmaceutiques des principales villes de la Turquie 1911, İstanbul, Aznavour Frères, 1911, s. 60.

Bulletin Médicale de Constantinople, cinquième année, no. 8, 15 juin 1914, p. 103.

Becker, H. *Äskulap zwischen Reichsadler und Halbmond: Sanitätswesen und Seuchenbekämpfung im türkischen Reich während des Ersten Weltkrieges*, Herzogenrath, Vlg. Murken Altrogge, 1990, s. 346-347.

Agstner, R. *Austria (-Hungary) and its Consulates in the United States of America since 1820*, Wien, Lit-Vlg., 2012, Forschungen zur Geschichte des Österreichischen Auswärtigen Dienstes, Bd. 4, p. 18.

Raymund [Raymond], AM. 'Un chef d'œuvre: L'hôpital Austro-Hongrois de Tach-Kichla,' *Génie civil ottoman* (İstanbul), IIe année, no. 3, novembre 1911, s. 1-4 (+ 2 pl.).

Ärztliches Jahrbuch von Ungarn und Adressenschema / Magyarország orvosainak évkönyve és cimtára, 1925, Budapest, Petőfi Irodalmi Vállalat Kiadása, 1925.

Az Országos Orvosi Kamara Hivatalos Névjegyzéke, 1 (1938), Budapest, Madách, 1938.

[30] *Kozma utcai izraelita temető*: 24. parsel, 15. sıradaki 24. mezar. Annesi Fanny Frisch aynı yerde gömülüdür.

KİMYAGER DR. ALİ RIZA BEY (1867 – 1904)

CHEMIST DR. ALI RIZA BEY (1867–1904)

Emre Dölen*

Abstract

Ali Riza Bey was born in Istanbul in 1867. He graduated from the Imperial School of Medicine (*Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne*) in 1888 and was sent to France six months later to specialize in chemistry. After staying there for four years, he returned to Turkey in 1892. Besides teaching courses in biochemistry, analytical chemistry and organic chemistry at both the military and civil schools of medicine and at the University (*Darülfünun*), Ali Riza Bey managed the laboratory of chemistry at the Imperial School of Medicine. In 1902, he was appointed as a chemist at the Hamidiye Children's Hospital (*Hamidiye Etfal Hastahanesi*) where he would conduct significant research on analyzing and bottling the mineral waters of Afyonkarahisar. He also developed a reagent for detecting cystine. In 1901, he published a textbook titled *Kimya-yı Uzvî* (Organic Chemistry) in which he used chemical symbols written in Arabic letters, and which indicates that he closely followed the recent developments in the organic chemistry.

Keywords: Ali Riza Bey, Hamidiye Children's Hospital, Organic chemistry

Özet

Ali Rıza Bey 1867'de İstanbul'da doğdu. 1888'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den mezun oldu ve altı ay sonra kimya alanında uzmanlaşmak üzere Fransa'ya gönderildi. Burada dört yıl kaldıktan sonra 1892'de Türkiye'ye döndü. Askeri ve sivil Tıbbiyelerde ve daha sonra Darülfünun'da biyokimya, analitik kimya ve organik kimya dersleri verdi. Bunun yanında Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin kimya laboratuvarını yönetti. 1902'de Hamidiye Etfal Hastahanesi kimyagerliğine atandı ve burada Afyonkarahisar maden sularının analizi ve şişelenmesi konusunda önemli çalışmalar yaptı. Sistinin aranması için bir reaktif geliştirdi. 1901'de yayınlanan *Kimya-yı Uzvî* [Organik Kimya] ders kitabında

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Analitik Kimya Anabilim Dalı Emekli Öğretim Üyesi, emredolen@gmail.com

Arap harfli kimyasal semboller kullanılmış olmakla birlikte döneminin gelişmelerini yakından izleyen bir kitaptır.

Anahtar kelimeler: Ali Rıza Bey, Hamidiye Etfal hastanesi, Organik kimya

Ali Rıza Bey'in Biyografisi

Ali Rıza Bey Divan-ı Muhasebât mümeyyizlerinden Cafer Bey'in oğlu olarak 1283 [1867]'de İstanbul'da doğdu ve çocukluğu Vaniköyü'nde geçti. Burada sıbyan mektebini bitirdikten sonra rüşdiyeye ve bunun ardından da Tıbbiye İdadîsi'ne girdi. Daha sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'ye girip parlak bir bitirme sınavı vererek buradan 12 Mart 1304 [24 Mart 1888]'de doktor yüzbaşı olarak mezun oldu.[1] (Şekil 1).

Diploma aldıktan altı ay sonra "kudret-i ilmiyesi sezavâr-ı takdir görülerek" Paris'e "ikmâl-i tahsile" gönderildi.[2] Fransa'da önce Val de Grâce Askerî Tıp Okulu'nun "kimyahâne-i mahsusunda" [Laboratoire de Chimie de Val de Grâce] bir yıl kadar çalıştıktan sonra Paris'de hükûmetin [Intendance de le Ville de Paris] resmî kimyahanesinde çalışarak "kimya-yı tahlilînin hıfzızsıhhate taalluk eden aksamını" yani analitik kimyanın sağlık korumaya ilişkin kısımlarını öğrendi. (Şekil 2). Son olarak Paris Darülfünun-ı Tıbbîsi kimya-yı uzvî [Paris Tıp Fakültesi Organik Kimya] laboratuvarında Prof. Armand Gautier'nin (1837 – 1920) yanında bir yıl çalıştı. Fransa'daki çalışmaları sırasında "laboratuvarda en dakik ve en mühim taharriyatın zimâm-ı idaresi ona veriliyor ve ikdam ve sebatı sayesinde en güç ve usandırıcı mesâiyi bıkıp usanmadan ve hemen daima muvaffakiyetle hitama erdiriyordu."[3] Buradaki çalışmaları ile kendisini gösterdiğinden ve süksinik asit üzerine yaptığı çalışmalarından dolayı Fransa Kimya Cemiyet-i Fenniyesi'ne [Société Chimique de France] üye seçildi.[4] Fransa'daki öğrenimi sırasında tanıştığı Georges Denigés (1859 – 1951) ile yaşamı boyunca bilimsel yazışmalar yapmıştır.[5]

---

1 Rıza Tahsin [Gencer] *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye*'de "1303 [1886] senesinde neş'et eden etibbâ" bölümünde kendisi hakkında şunları yazmaktadır: "Ali Rıza Efendi «Fevt». Bidayet-i neş'etinde kimya tahsili için Paris'e îzam ve avdetinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Tahlil-i Kimyevî Muallimliği'ne nasb edilen ve ilâve-i memuriyet olarak Osmanlı Etfal Hastahanesi Kimyagerliği'nde iken vefat ile bilcümle etibbâyı gark-ı teessür eden Kaymakam Ali Rıza Beydir". [Rıza Tahsin [Gencer], *Tıp Fakültesi Tarihçesi* (*Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*), Cilt II, Eklerle yayınlayan Aykut Kazancıgil, İstanbul 1991, s. 33 – 34]. Ali Rıza Bey'in mezuniyet tarihi Bedi N. Şehsuvaroğlu ve Zeki Pakalın tarafından 1886 olarak verilmektedir. [Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Tıbbiyede kimya öğretimi", *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, 36, 961 – 962 (1973); Zeki Pakalın, "Kimyager Ali Rıza Bey", *Sicill-i Osmanî Zeyli*, Türk Tarih Kurumu Kitaplığı, Ankara]. Burada verilen tarihlere karşılık Ali Rıza Bey'in Hamidiye Etfâl Hastahâne'sinde görevlendirilmesinin ve ölümünün ardından bu kurumun yıllıklarında çıkan yazılarda mezuniyet tarihi gün belirtilerek 12 Mart 1304 [24 Mart 1888] olarak verilmekte olup bunun doğru olarak kabul edilmesi gerekmektedir. ["Major Dr. Ali Rıza Bey, Chimiste", *Annales Médicales et Bulletin de Statistique de l'Hopital des Enfants Hamidié*, Üçüncü sene, Constantinople 1902, s. 88; "Feu Ali Riza Bey", *Annales Médicales et Bulletin de Statistique de l'Hopital des Enfants Hamidié*, Beşinci sene, Constantinople 1904, s. 161; "Kimyager merhum Ali Rıza Bey", *Hamidiye Etfâl Hastahâne-i Âlisi'nin İstatistik Risâle-i Tıbbiyesi*, Beşinci sene, Dersaadet 1320 [1904], s. 400 – 402].

2 Besim Ömer [Akalın], "Merhum kimyager Ali Rıza Bey", *Nevsâl-i Âfiyet*, Üçüncü sene, İstanbul 1320 [1904], s. 708.

3 Besim Ömer [Akalın], s. 708.

4 Besim Ömer [Akalın], s. 709.

5 Mustafa Muhlis [Ünal], "Kimyager Dr. Ali Rıza Bey", *Tıp Tarihi Arşivi*, 4 (16), 168 (1940). 5 g cıva(II) oksidin 20 mL derişik sülfat asidi ve 100 mL su karışımında çözülerek hazırlanan, sitrik asit ve tersiyer alkoller ile sarı veya kırmızı çökelti vererek bunların tanınmasını sağlayan "Denigés reaktifi"ni bulan Fransız kimyacı.

Resim 1: Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de Tahlilât-i Kimyevî [Kimyasal Analiz] muallimi Dr. Ali Rıza Bey (1867 – 1904). [*Nevsâl-i Âfiyet*, 1(1315/1899), s. 261].

Üç çocuk sahibi olan Ali Rıza Bey 25 Şevval 1321 [14 Ocak 1904] günü sobaya odun atarken bir kalp krizi sonucu aniden ölmüştür.[6] Ölümünden üç dört ay önce Fehmi Rıza Bey ile birlikte Sirkeci'den geçerken "kalp arızası nedeniyle" ağzından bol kan gelmiş olması kendisinin daha önce de hasta olduğu göstermektedir.[7] Kendisinin ölüm haberini alan Mekâtib-i Askeriye [Askerî Okullar] Nâzırı Zeki Paşa yanında bulunan tabakatü'l-arz [jeoloji] hocası Müştak Bey'e "Bu memleketin tali olmuş olsa idi Ali Rıza gibi genç bir evlâdını genç yaşında kaybetmezdi" demiştir.[8] Ölümü basında fazla bir ilgi uyandırmamış, çocukluk arkadaşı Ahmed İhsan [Toksöz] ölümünün hemen ardından *Servet-i Fünûn*'da çok duygusal bir yazı yayınlamış ve bunu bir süre sonra kendisini yakından tanıyan Besim Ömer [Akalın]'ın aynı dergide yayınladığı bir yazı izlemiştir.[9]

Ali Rıza Bey'in son derece mütevazı, bilimsel bakımdan bilgili ve disiplinli, bilim ve felsefenin çeşitli konularıyla ilgilenen ve çok okuyan bir kişi oldiği çağdaşlarınca belirtilmektedir. Besim Ömer [Akalın], "Avrupa'da ilim ve fenne dair ne kadar eser neşredilse mutlaka Ali Rıza Bey'in kütüphanesini ziyaret ederdi" diye yazmaktadır. Gene Besim Ömer [Akalın], bazı önemli konularda bilgi almak üzere Meclis-i Sıhhiye-i Umûmiye'ye çağrıldığında "bir mesele sorulunca ona dair elinde birkaç cilt kitap ile ve izah-ı meseleden önce menşe-i delâilini gösterirdi" demekte ve kendisini "kimyanın en hurda, en yeni

6 Zeki Pakalın. Tarık Artel ölüm biçimini farklı bir biçimde anlatmaktadır: "Etfal Hastanesi kimyagerliği de kendi uhdesinde idi. Burada kızgın ateş karşısında yaptığı uzun bir tecrübeden sonra birdenbire, henüz genç yaşında vefat etmiştir". [Tarık Artel, "Tanzimattan Cümhuriyete kadar Türkiyede kimya tedrisatının geçirdiği safhalara dair notlar", *Tanzimat. I*, İstanbul 1940, s. 497 dipnot].

7 Mustafa Muhlis [Ünal], s. 168.

8 Mustafa Muhlis [Ünal], s. 171.

9 Ahmed İhsan [Tokgöz], "Merhum Ali Rıza Bey", *Servet-i Fünûn*, No. 665, 8 Kânun-ı sâni 1319 [21 Ocak 1903], s. 226; Besim Ömer [Akalın], "Merhum kimyager Ali Rıza Bey", *Servet-i Fünûn*, No. 693, s. 258 – 260; Besim Ömer [Akalın] bu yazısını daha sonra tekrar yayınlamıştır: Besim Ömer [Akalın], "Merhum kimyager Ali Rıza Bey", *Nevsâl-i Âfiyet – Salnâme-i Tıbbî*, Üçüncü sene, İstanbul 1320 [1904], s. 707 – 712. Bu kaynaklardan söz etmeyen Aykut Kazancıgil Mustafa Muhlis [Ünal]'ın yazısını Ali Rıza Bey için tek kaynak olarak göstermektedir. [Rıza Tahsin, Cilt II, s. 34 dipnot].

Resim 2: Ali Rıza Bey'in Paris'de iken laboratuvarında çalıştığı XVII. yüzyıl ortalarında yapılmış olan Val de Grâce Askerî Hastahanesi ve kilisesinin havadan genel görünümü.

terakkiyatına vâkıf olan bu sevimli âlim" olarak nitelendirmektedir.[10] Öğrencisi olan Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam anılarında kendisi hakkında aşağıdaki bilgiyi vermektedir.[11]

"Kimyanın son kısmı olan Analitik ve Fizyolojik Kimya üçüncü sınıfta okunurdu. Hocamız kimyager Binbaşı Ali Rıza Beydi. Bu zat sevimli yüzlü, pos bıyıklı, gözlüklü, pek kibar tavırlı, halim, mütevazı bir insandı. Büyük heybetli bir başı vardı. Fransa'da kimya tahsil etmişti. Hali, tavrı tam bir araştırıcı tipi idi.

Ali Rıza Beyin takriri pek çekici değildi. Fakat biz kendisini çok sever ve şahsına karşı büyük saygı gösterirdik. Ne yazık ki, birkaç yıl sonra henüz genç denecek bir yaşta öldü. Cenazesini gözyaşlarımızla kaldırdık."

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Dönemi

Mekteb-i Tıbbiye'de kimya dersleri eczacı sınıfları ile birlikte birinci sınıfta Kimya-yı Gayr-ı Uzvî [Anorganik Kimya] ve ikinci sınıfta Kimya-yı Uzvî [Organik Kimya] olarak okutulurken 1865'den başlayarak üçüncü sınıfa Ameliyat-ı Kimyeviye [Kimya Uygulaması] ile Kimya-yı Tahlilî ve Hayatî [Analitik Kimya ve Biyokimya] dersleri konulmuştur.[12] Yeni konulan bu dersler Charles Bonkowski (1841 – 1905) tarafından verilmeye başlanmış ancak bir süre sonra belki kendisinin ayrılması veya başka bir nedenle kaldırılmıştır.[13]

Fransa'daki öğrenimini tamamlayan Ali Rıza Bey 1308 [1892]'de[14] Türkiye'ye dönmüş ve "Mekâtib-i Şâhânece yeniden küşad edilen Kimya-yı Tahlilî ve Hayatî [Analitik

10 Besim Ömer [Akalın], s. 710.

11 Tevfik Sağlam, *Nasıl Okudum*, Üçüncü baskı, Yayınlayanlar Hüsrev Hatemi ve Aykut Kazancıgil, İstanbul 1981, s. 63 – 64.

12 "Analitik ve Fizyolojik Kimya – Chimie analytique et Physiologique". [Bedi N. Şehsuvaroğlu, s. 961; Rıza Tahsin, Cilt II, s. 34 Aykut Kazancıgil'in notu].

13 Bedi N. Şehsuvaroğlu, s. 961.

14 Bedi N. Şehsuvaroğlu tarihin Hicrî olduğunu varsayarak 1890 karşılığını vermektedir.

Kimya ve Biyokimya] rahle-i tedrisine oturmuş"[15], Mabeyn-i Hümâyûn kimyagerliğine atanmış ve Kolağası rütbesi ile bir nişan verilerek başarısı ödüllendirilmiştir. Ali Rıza Bey hem Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de ve hem de Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de Analitik Kimya ve Biyokimya derslerini vermeyi ölümüne kadar sürdürmüştür.[16] Aynı zamanda Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de Kimya-yı Uzvî [Organik Kimya] derslerini de veren Ali Rıza Bey'e 1314 [1898]'de binbaşı rütbesi verilmiş, 15 Ağustos 1900'de açılan Darülfünun-ı Şâhâne'ye kimya hocası olmuş ve burada Kimya-yı Tahlilî [Analitik Kimya] ve Kimya-yı Hayatî [Biyokimya] derslerini vermekle görevlendirilmiştir. Hamidiye Etfâl Hastahanesi'nin kimya laboratuvarının kimyagerliği de 2 Mayıs 1318 [15 Mayıs 1902]'de[17] derslerinden affedilerek kendisine verilmiştir.[18]

XIX. yüzyılın son çeyreğinde gümrük ile ilgili tüm kimyasal analizler Gümrük Kimyahanesi'nde, adlî, tıbbî ve gıdaî bütün analizler de Mekteb-i Tıbbiye Kimyahanesi'nde yapılmaktaydı. 1870'li yıllarda çıkartılmış olan bir ücret tarifesinden burada adli tıp ile ilgili analiz ve incelemelerin, farmasötik analizlerin, besin maddelerinin analizinin, su analizlerinin, piyasada bulunan çeşitli kimyasal maddelerin ve madensel paraların analizinin yapıldığı anlaşılmaktadır.[19] Buna göre, Mekteb-i Tıbbiye laboratuvarında organik, anorganik ve sınaî nitelikteki her türlü kimyasal analizler ile adlî tıbba ilişkin her türlü analiz ve incelemeler yapılmaktadır.

Mekteb-i Tıbbiye laboratuvarında yapılan analizlerin sonuçlarının güvenilirliği ile büyük bir saygınlık kazanmıştır. Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam 1900 yılına ilişkin anılarında,

> "Ali Rıza Bey Tıbbiye Kimyahanesinin de müdürü idi ve bu müesseseyi büyük bir liyakat ve titizlikle idare ederdi. Tıbbiye Kimyahanesi önemli bir müessese idi. Burada analizler ve kontrollar büyük bir itina ile yapılırdı ve neticelerine herkes inanırdı. Başta Ali Rıza Bey olmak üzere orada çalışan bütün kimyagerler namuslu, son derece dürüst, işlerinin ehli insanlardı. Gümrük Kimyahanesiyle tüccar arasında çıkan ihtilâflar orada halledilirdi. Kimyahanemizin analizine inanmıyarak tüccar tarafından Paris Belediye Kimyahanesinde yaptırılan analizlerin sonuçları en küçük kesirlerine varıncaya kadar kimyahanemizde alınan neticelere uyardı. Hulâsa o küçük Kimyahane Tıbbiye Mektebine şeref veren bir müessese idi."

diye yazarak daha sonraki yıllar için bu durumu belgelendirmektedir.[20]

---

15 Besim Ömer [Akalın], s. 709. Bu dersin içeriği sistematik analitik kimya olmayıp tıp, eczacılık ve biyokimya açısından önemli olan çeşitli maddelerin tanınmasına ve bazılarının da miktarının tayinine yöneliktir. Besim Ömer [Akalın] burada Ali Rıza Bey'in Fransa'da analitik kimyanın özellikle hıfzıssıhhaya ilişkin konularında edindiği "malûmatından şu son senelerde memleket ve mekteplerimizi ne kadar müstefit eylediği hatırlarda olsa gerektir" değerlendirmesini yapmaktadır.

16 Ekrem Kadri Unat, "Türk Tıbbiye Mektepleri muallimlerinin listesi", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, 15, 471 ve 473 (1984).

17 Bedi N. Şehsuvaroğlu 1317 [1899] karşılığını vermekle birlikte bu tarih yanlıştır. ["Kimyager merhum Ali Rıza Bey", s. 401].

18 Mustafa Muhlis [Ünal], s. 171 – 172; Besim Ömer [Akalın], s. 711.

19 Emre Dölen, "1870'li yıllarda Mekteb-i Tıbbiye laboratuvarında yapılan analiz ve incelemeler", *II. Türk Tıp Tarihi Kongresi – Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1999, s. 71 – 81.

20 Tevfik Sağlam, s. 63 – 64.

Ali Rıza Bey'in ölümü üzerine yayınlanan bir yazıda Hamidiye Etfal Hastahanesi'ndeki çalışmaları hakkında,

> "Hemen iki seneye karib [yakın] bir müddet zarfında bu darü'l-âfiyenin kimya laboratuvarı gibi her gün mütenevvi' suretde [çeşitli şekillerde] ve kesretle [bol olarak] gelen mevadd-ı muhtelife-i gazaiye ve saireyi zatına mahsus bir faaliyet ve cehd ve gayret ve itiraz kabul etmez suretde kemâl-i dikkatle tahlil ederek işlerini günü gününe ikmâl ve netice-i taharriyatını [araştırma sonuçlarını] mukanni' [kesin] ve vâzıh [açık] raporlarıyla iş'ar eyler [yazar] idi."

denilmektedir.[21]

Mekâtib-i Askeriye [Askerî Okullar] Nâzırı Zeki Paşa adlî tıpla ilgili analizleri yapmak üzere Avrupa'dan iki kimyager getirtmek için girişimde bulunmuş, durumu öğrenen Ali Rıza Bey bunu bir onur meselesi yaparak Avrupa'da öğrenim gördüğünü, vatanına çok iyi hizmet edebilecek düzeyde döndüğünü ve bir menfaat karşılığı olmaksızın bu sorumluluğu üstleneceğini belirterek başvuruda bulunmuştur. Bunun üzerine adlî tıbba ilişkin analizlerin sorumluluğu Vasil Naum Bey ile birlikte kendisine verilmiştir. Bu alanda büyük başarı göstermiş ve rütbesi kolağalığına yükseltilmiştir.[22]

Yabancı uyruklu bir kişinin ölüm olayını çözmesi konusunda öğrencisi Mustafa Muhlis [Ünal] aşağıdaki bilgiyi vermektedir.[23]

> "Takriben 35 sene evvel Beykoz sırtlarında bir ecnebî tebası ölü olarak bulunmuş ve cebinde bir de (Pravaz) şırıngası ile şırınganın içinde gayet az miktarda bir mayi bulunmuş. Kapitülâsyonların şiddetle hükümran olduğu o zamanlar bu ecnebinin katledildiği iddia ve külliyetli tazminat talebine varılmışdı. O zamanlar morfinden başka uyuşturucu madde kullanıldığı işidilmiş bir şey değildi.
>
> Şırınganın içindeki mayi miktarı gayet az idi. Bir çok tecrübeler yapmaya müsait değil idi. Sefaret tarafından kimyager (Singros)[24] müşahit olarak kimyahaneye gönderiliyor ve raporun da müşterek verilmesi hükümet tarafından emrolunmuş bulunuyordu. Morfin aranıyor, morfin çıkmıyor. Nihayet o yüksük kadar mayiin içersinde kokain bulunduğunu merhum Ali Rıza Bey hocam buldu ve isbat etti. Ve raporu Singros'a da imza ettirdi."

Askere alınan sadeyağların analizinde Ali Rıza Bey Avrupa'dan gelinceye kadar sabit yağ asitlerinin tayini yöntemi izlenmekteyken, bu yöntemin doğru sonuç vermediğini ortaya koyarak kanıtlamış ve bunun yerine uçucu yağ asitlerinin tayinine dayanan "Raykert Maysel Wolni" yöntemini getirerek daha sağlıklı ve doğru sonuçlar alınmasını sağlamıştır.

Ali Rıza Bey bu yöntemin de geliştirilmesi gerektiğini ve bütirik eter oluşumu ne-

---

21 "Kimyager merhum Ali Rıza Bey", *Hamidiye Etfâl Hastahâne-i Âlisi'nin İstatistik Risâle-i Tıbbiyesi*, Beşinci sene, Dersaadet 1320 [1904], s. 401.

22 Mustafa Muhlis [Ünal], s. 170 – 171.

23 Mustafa Muhlis [Ünal], s. 171.

24 Zürich Politeknik Okulu mezunu kimya mühendisi Dr. Kiryako Syngros. 1899'da Yüksek Kaldırım No. 52'de "Sınaî ve Kimyevî ve Hurdebinî Tahlilât Darü'l-ameliyatı – Laboratoire d'Analyses Chimiques, Microscopiques et Industrielles" adı altında bir analiz laboratuvarı açmıştır. [Gülnur Sandalcı ve Mert Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılık Tarihi (1840 – 1948)*, Cilt III/2, İstanbul 2005, s. 68 – 70].

deniyle uçucu asitlerde kayıp olduğunu düşünerek alkol olarak etil alkol yerine daha az uçucu olan gliserin kullanmayı denemiştir. Bu alandaki denemelerini ölümü nedeniyle tamamlayamamıştır. Ölümünden sonra etil alkol yerine gliserin kullanımına dayanan "Leffman – Beam" yöntemi yayınlanmıştır.[25]

Ali Rıza Bey'in yağ analizi konusundaki bir başka katkısı da pamuk çekirdeği küspesi ile beslenen ineklerin sütünden elde edilen yağlarda pamuk yağı tanıma reaksiyonunun pozitif sonuç verdiğini ortaya koymasıdır.[26]

> "Eski tarihlerde askere münhasıran Sibir yağı alındığı halde 1317 tarihinde askerin yiyeceği yağların yerli yağı olması tahtı karara alınmış ve bunun için de Türkiye'nin muhtelif vilâyetlerinden yağ celbedilerek tahlil edilmeye başlanmıştı. Basra'dan gelen yağların saf olduğu diğer bütün endisleriyle tebeyyün ettiği hâlde Halfen tarafından o zamanlarda keşfedilmiş olan bir miyar ile hafif pamuk yağı teamülü müsbet çıkmakta idi. Yani yağın içinde az miktarda pamuk yağı şüphesi veriyordu. Bu yağlara pamuk yağı katılmadığı kat'iyen malûm olduğu hâlde bu teamülün oluşunun neden ileri geldiğini yine hocam Ali Rıza Bey bulabildi.
>
> O mıntakalarda pamuk ekildiği ve pamuğun çekirdek ve küsbeleri atılmayıp hayvanlara yedirildiği ve Halfen teamülüne kırmızı rengi veren prensip her ne ise bu prensipin hayvanın sütüne de geçebilmesi ve bu sütten elde edilen yağların da bu teamülü vererek şaşırtıcı bir hadise olması ihtimalini hatırlayarak o zaman Mektebi Tıbbiye idaresi husûsî olarak inek mübayaa etti ve o ineğe Adana ve Geyve'den pamuk çekirdekleri getirerek bu çekirdeklerle inek beslendi. Bu ineğin sütünden nezaret altında yağ yapılarak bu yağlara Halfen teamülü tatbik edildi hiç kimse pamuk yağı karıştırmış olmadığı hâlde yağda pamuk yağı teamülü görüldü. O zaman Halfen'in kendisine de mes'ele kimyager Dellasuda Faik Paşa ile birlikte yazılarak bildirilmiştir. Bu işde bu fikri en evvel düşünen merhum hocam Ali Rıza Bey'dir."

Ali Rıza Bey İstanbul'da bir Belediye Kimyahanesi kurulmasını gündeme getirerek dönemin Şehremini Rıdvan Paşa'ya bu konuda bir proje ve plan sunmuştur. Bu kimyahanenin üç bin altına kurulabileceği keşif ve tahmin edilmiş, ancak kendisinin ölümü üzerine kurulması 1910 yılına kadar gecikmiştir.[27] Öğrencisi Mustafa Mühlis [Ünal] Bey Ali Rıza Bey'in "Türklerden ilk def'a husûsî tahlil laboratuvarı açan" kişi olduğunu belirtmekle birlikte[28] bunu destekleyecek başka bir bilgiye rastlanmamıştır.[29]

---

25 Mustafa Muhlis [Ünal], s. 168 – 169. Amerikalı kimyacılar Henry Leffman (1847 – 1930) ve W. Beam.

26 Mustafa Muhlis [Ünal], s. 170.

27 Mustafa Muhlis [Ünal], s. 172.

28 Mustafa Muhlis [Ünal], s. 168.

29 Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de görevli hocalar ve Hamidiye Etfal Hastahane-i Âlisi'nde görevli hekimler dışarıda özel muayenehanelerde çalıştıkları gibi buralarda görevli kimyagerler de özel laboratuvarlarda çalışmışlardır. Eczacı Hasan Rauf [Görgülü] Bey'in 1900'de devralarak açtığı Divanyolu No. 185 adresindeki İstikamet Eczahanesi'nde bazı ilâçlar üretildiği gibi bir de analiz laboratuvarı bulunmaktaydı. Burada Hamidiye Etfal Hastahane-i Âlisi'nden Kimyager Dr. Fehmi Rıza [Anlı] Bey ile Baktariyolog Dr. Ömer Fuad Bey çalışmaktaydı. Dr. Fehmi Rıza Bey'in 1907'de buradan ayrılması üzerine yerine Kimyager Dr. Vasil Naum Bey'in geçmiş olduğu görülmektedir. [Gülnur Sandalcı ve Mert Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılık Tarihi (1840 – 1948)*, Cilt III/2, İstanbul 2005, s. 116 – 117]. Ali Rıza Bey özel bir analiz laboratuvarı açmayıp yukarıdaki örneğin benzeri bir eczane laboratuvarında çalışmış olabilir.

Ali Rıza Bey çok sayıda kişinin kimyager olarak yetişmesi konusunda büyük gayret göstermiştir. Kendisinin önemli meziyetlerinden biri de "memlekete münevver insan yetiştirmek için hususî bir aşk ile çalışmasıdır."[30] Ali Rıza Bey'in yetiştirdiği kimyagerler arasında Belediye Kimyahanesi Müdürü olan Mustafa Muhlis [Ünal], 1928'de Adlî Tıp Kimyahanesi Müdürü olup bu görevini ölümüne kadar 15 yıl sürdüren Fehmi Rıza [Anlı; 1874 – 1943], İbrahim Ethem [Ulagay; 1880 – 1943], Baytar Mektebi hocalarından Osman Nuri [Eralp; 1876 – 1940], Mustafa Nevzat [Pısak; 1879 – 1968], Kimyager Giritli Mustafa ve Mustafa Hakkı [Nalçacı; 1882 – 1953] Beyler sayılabilir.[31] Ali Rıza Bey'in imzası bulunan bir kimyagerlik tasdiknâmesi örneği (Şekil 3)'de verilmiştir.[32]

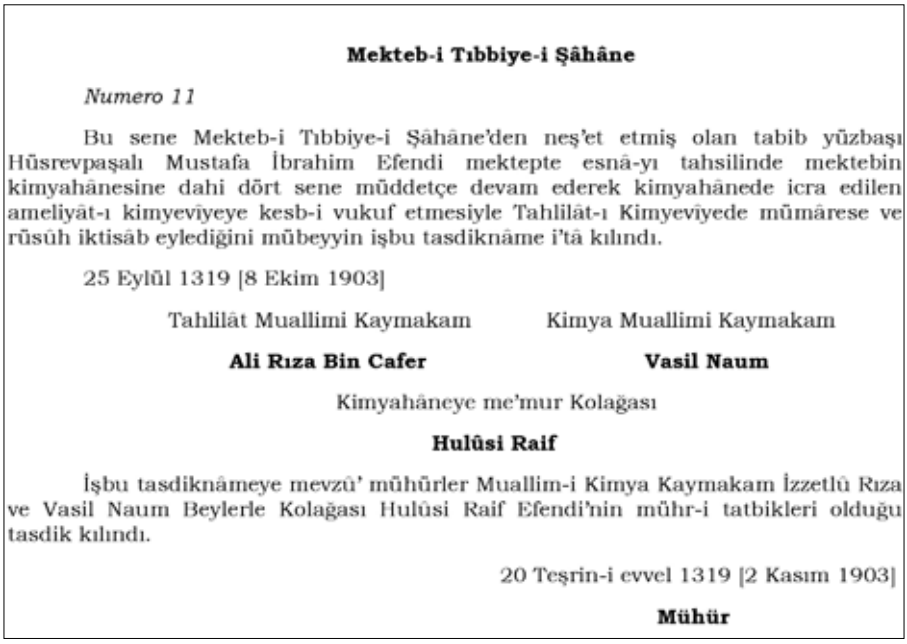

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne

Numero 11

Bu sene Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den neş'et etmiş olan tabib yüzbaşı Hüsrevpaşalı Mustafa İbrahim Efendi mektepte esnâ-yı tahsilinde mektebin kimyahânesine dahi dört sene müddetçe devam ederek kimyahânede icra edilen ameliyât-ı kimeviyeye kesb-i vukuf etmesiyle Tahlilât-ı Kimeviyede mümârese ve rüsûh iktisâb eylediğini mübeyyin işbu tasdiknâme i'tâ kılındı.

25 Eylül 1319 [8 Ekim 1903]

Tahlilât Muallimi Kaymakam — Kimya Muallimi Kaymakam

Ali Rıza Bin Cafer — **Vasil Naum**

Kimyahâneye me'mur Kolağası

Hulûsi Raif

İşbu tasdiknâmeye mevzû' mühürler Muallim-i Kimya Kaymakam İzzetlû Rıza ve Vasil Naum Beylerle Kolağası Hulûsi Raif Efendi'nin mühr-i tatbikleri olduğu tasdik kılındı.

20 Teşrin-i evvel 1319 [2 Kasım 1903]

Mühür

Resim 3: Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den 1903'de verilmiş olan ve Ali Rıza Bey'in de imzasının bulunduğu bir "kimyagerlik tasdiknâmesi" örneği. [E. Dölen, *Türkiye'de Kimya Öğretiminin Tarihçesi (1834 – 1982)*, İstanbul 2013, s. 27].

Kimya-yı Uzvî adlı Kitabı

Ali Rıza Bey 1901'de *Kimya-yı Uzvî* [Organik Kimya] adı altında kapsamlı bir kitap yayınlamıştır.[33] (Şekil 4). Bu kitap birinci cildi alifatik ve ikinci cildi de aromatik bileşiklere ilişkin olmak üzere iki cilt olarak tasarlanmış olmakla birlikte ikinci cildi kendisinin

30 Mustafa Muhlis [Ünal], s. 172.

31 Mustafa Muhlis [Ünal], s. 172; Rıza Tahsin, Cilt II, s. 34 (Aykut Kazancıgil'in notu).

32 Mehmed Ali Kâğıtçı, "Türkiye'de kimyagerlik – 2", *Tarih Konuşuyor*, 8 (58), s. 3976 (Kasım 1968).

33 Ali Rıza (Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye, Tıbbiye-i Mülkiye ve Darülfünun-ı Şâhâne'de Kimya-yı Uzvî ve Tahlilât-ı Kimyevî Muallimi Binbaşı Dr.), *Kimya-yı Uzvî* (Tıp ve Fenn-i İspençiyarî Tatbikatını Havidir), Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şâhâne Matbaası, İstanbul H.1319 [1901], 870 s., 9 şekil, 12,5x19,5 – 9x14,5 cm.

yoğun çalışmaları ve kısa bir süre sonraki ölümü nedeniyle yayınlanamadan kalmıştır. Kitapta bir önsöz ve fihrist bulunmamakta ve doğrudan doğruya organik kimya konusuna girilmektedir. Bu kitapta düz zincirli doymuş ve doymamış alifatik bileşikler ile asiklik ve heterosiklik bileşiklere anlatılmıştır. Kitabın alt başlığında belirtildiği gibi tıp ve eczacılıkta kullanılan maddelere ve bunların kullanım alanlarına geniş yer verilmiştir.

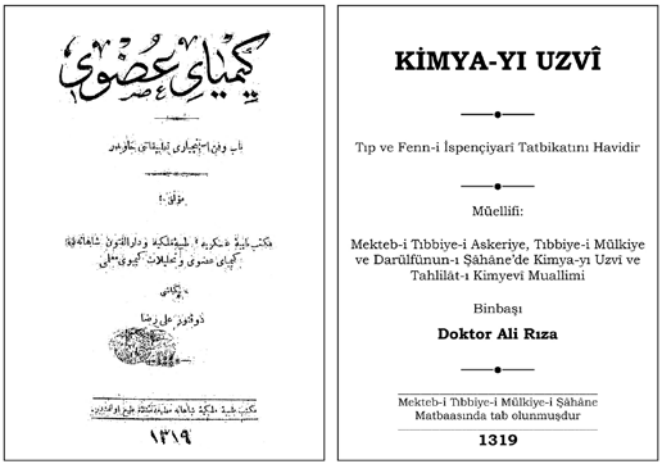

KİMYA-YI UZVÎ

Tıp ve Fenn-i İspençiyari Tatbikatını Havidir

Müellifi:

Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye, Tıbbiye-i Mülkiye ve Darülfünun-ı Şâhâne'de Kimya-yı Uzvi ve Tahlilât-ı Kimyevi Muallimi

Binbaşı

Doktor Ali Rıza

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şâhâne Matbaasında tab olunmuşdur

1319

Resim 4: Ali Rıza Bey'in *Kimya-yı Uzvî* [Organik Kimya] adlı kitabının kapak sayfası.

Bu kitabın bazı önemli özellikleri aşağıdaki biçimde sıralanabilir:

1. Kitaptaki formül ve denklemler Tıbbiye geleneği sürdürülerek Kırımlı Aziz Bey'in ortaya koymuş olduğu Arap harfli sembollerle yazılmıştır.[34] Bunun yanında çeşitli bileşik ve kavramların Fransızcaları da verilmiştir.
2. Organik bileşiklerin kalitatif ve kantitatif elementel analizine geniş bir yer ayrılmış, molekül ağırlığı tayininde kullanılan Dumas, Victor Meyer ve kriyoskopi gibi yöntemler ayrıntılı olarak anlatılarak bunlarla ilgili molekül ağırlığı hesaplamalarına ilişkin formüller çıkartılarak verilmiştir. (Şekil 5).
3. Kitapta ilk kez düz zincirli ve halkalı bileşiklerin yapısal formüllerine ve yapısal izomeriye yer verilmiştir. Dallanmış yan zincir içeren alifatik bileşiklerin ve halkalı bileşiklerin adlandırılması için moleküldeki atomların numaralandırılması sistemi kullanılmıştır. (Şekil 6 ve 7).
4. Kitapta ilk kez stereoizomeri tanıtılmış ve stereokimyasal formüllere yer verilmiştir. Bu kapsamda çifte bağdan kaynaklanan geometrik izomeri yani *cis – trans* izomerisi ve buna ilişkin formüller verildiği gibi teorik bir açıklama yapılmamış olmakla birlikte özellikle tartarik asit için optikçe aktiflikten söz edilerek bununla ilgili sağ, sol ve mezo biçimlerinin formülleri verilmiştir. (Şekil 8 ve 9).
5. Özellikle tıp ve eczacılıkta kullanılan kloroform, bromoform, iyodoform, asetatlar, valeriyanatlar, tartaratlar gibi maddeler konusunda geniş ve ayrıntılı bilgi verilmiş ve cerrahlıkta kullanılan antiseptik malzemelerin hazırlanması da anlatılmıştır.

[34] Emre Dölen, *Osmanlılarda Kimyasal Semboller ve Formüller (1834 – 1928)*, İstanbul 1996, s. 47 – 59.

Resim 5: Victor Meyer yöntemine göre molekül ağırlığı tayinine ilişkin düzenek (solda) ve molekül ağırlığının bulunmasına ilişkin hesaplamalar. [*Kimya-yı Uzvî*, s. 50 ve 51].

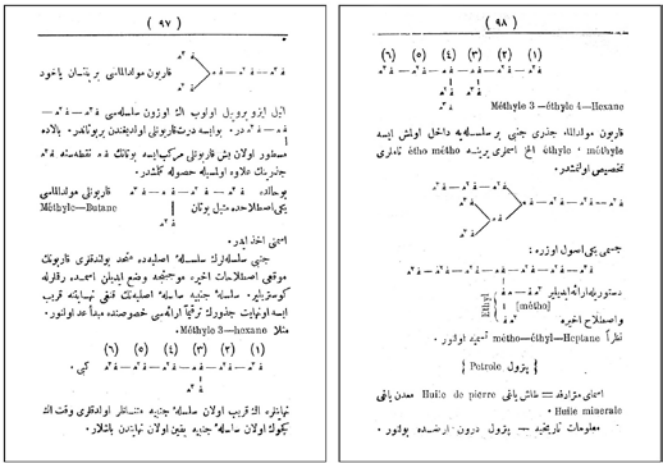

Resim 6: Dallanmış alifatik bileşiklerin en uzun zincirdeki karbon atomları numaralandırılarak adlandırılmasına ilişkin örnekler. [*Kimya-yı Uzvî*, s. 97 ve 98]

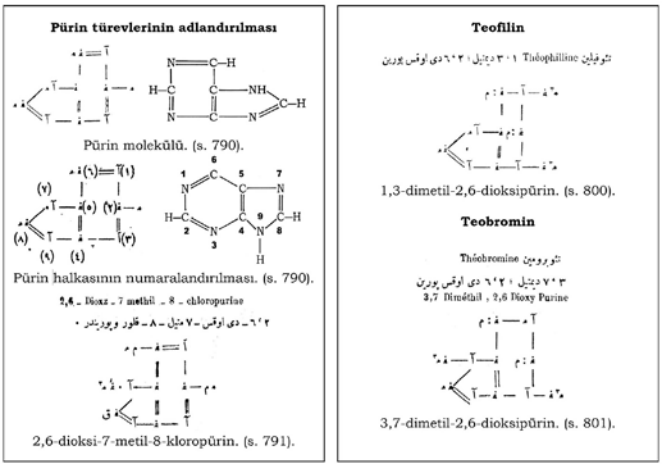

Resim 7: Pürin ve türevlerinin halkalı formülleri ve bunların halkalardaki atomlar numaralandırılarak adlandırılması. [*Kimya-yı Uzvî*, s. 790, 791, 800 ve 801].

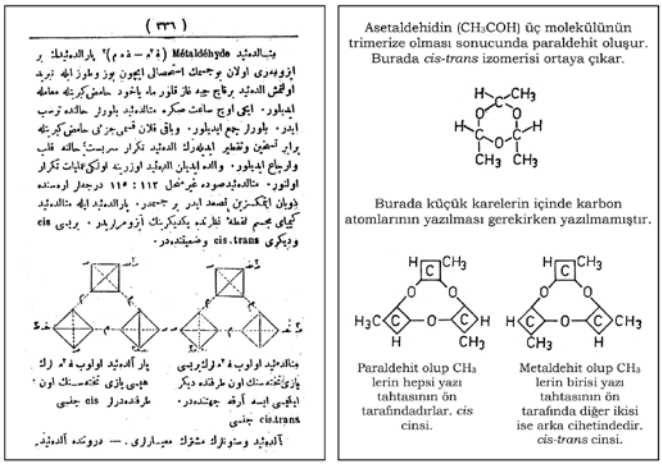

Resim 8: Üç molekül asetaldehidin trimerize olması sonucu oluşan paraldehidde ortaya çıkan geometrik izomeriyi (*cis - trans* izomerisi) gösteren formüller. [*Kimya-yı Uzvî*, s. 336].

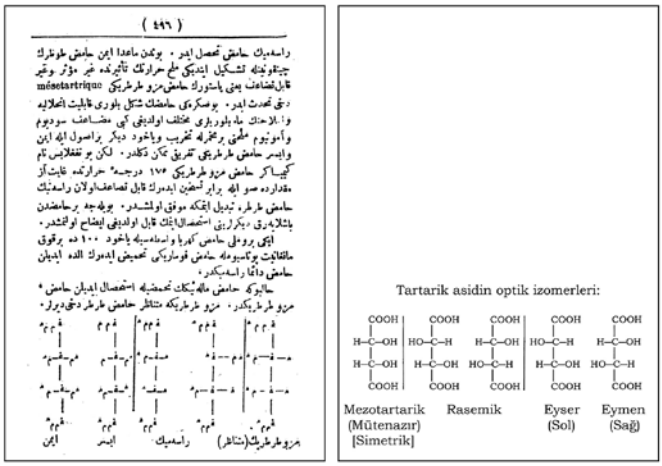

Resim 9: Tartarik aside ilişkin stereokimyasal formüller. [*Kimya-yı Uzvî*, s. 496].

6. Besin maddeleri konusunda geniş bilgi verilmiştir. Bu kapsamda sirkenin elde edilişi ve analizi, alkolik fermantasyon ve fermantasyon ürününün damıtılması, şarap ve bira gibi alkollü içeceklerin elde edilmesi ve bunların analizi, bitkisel yağlar gibi konularda geniş bilgi verilmiştir.
7. Çok kullanılan nişasta, zamklar, adi ve tıbbî sabunlar konusunda ayrıntılı bilgi verildiği gibi aydınlatmada kullanılan stearin mumlarının yapımı da anlatılmıştır.

Kitabın bir fihristi olmadığından içeriği aşağıda verilmiştir,

Organik bileşikler konusunda genel bilgiler: Medhal (s. 2 – 6), Organik bileşikleri oluşturan elementlerin kalitatif olarak aranması (s. 6 – 14), Organik maddelerin kantitatif analizi (s. 14 – 31), Bileşiklerin formüllerinin tayin edilmesi (s. 31 – 54; molekül ağırlığı tayini için Dumas ve Victor Meyer yöntemleri ile bunlara ilişkin hesaplamaların yapılması; donma noktası alçalmasına dayanan kriyoskopi yöntemi), İzomeri ve polimeri (s.

54 – 64; bileşiklerin yapısal [açık] formülleri), Karbon atomunun özellikleri (s. 64 – 65), Homologlar [Mümasiller] (s. 66 – 69), Kökler (s. 69 – 73), Organik maddelerin bazı fiziksel özellikleri (s. 73 – 77), Fraksiyonlu damıtma [Taktir-i kısmî] (s. 77 – 79).

Hidrokarbonlar: Doymuş hidrokarbonlar [Meşbu' karbon müvellidü'l-ma'lar] (s. 81 – 98; genel özellikleri, *metan*, *etan*, dallanma ve dallanmış yan zincirli bileşiklerin karbon atomlarını numaralayarak adlandırılması, karbosiklik yani yalnız karbon atomlarından oluşan halkalı bileşikler), Petrol (s. 98 – 111), Doymamış hidrokarbonlar [Etilen sınıfına mensub karbon müvellidü'l-ma'lar] (s. 112 – 123; metilen kökü, *etilen*, *bütilen*, *penten*, *amilen*), Havagazı [Gaz-ı tenvîr] (s. 123 – 127), Asetilen sınıfı hidrokarbonlar (s. 128 – 137; *asetilen*, *kalsiyum karbür*), Doymuş hidrokarbonların halojenli bileşikleri (s. 137 – 162; *kloroform*, *bromoform* ve *iyodoform* ile bunların tıp ve eczacılıktaki kullanımları).

Organometalik bileşikler: Organometalik bileşikler [Mürek-kebât-ı uzviye-i ma'deniye] (s. 162 – 169; çinko, cıva ve alüminyumun organometalik bileşikleri).

Alkoller: Alkoller (s. 169 – 179), *Metil alkol* (s. 180 – 183), *Etil alkol* (s. 183 – 206; alkolik fermantasyon ve fermantasyon ürününün damıtılması), Doymuş monoalkoller (s. 207 – 215; *propil alkol*, *bütil alkol*, *amil alkol*, *heksil alkol*, *heptil alkol*, *oktil alkol*), Doymamış monoalkoller (s. 215 – 217), Polialkoller (s. 219 – 252; *glikol*, *gliserin*, *yağlar*, *pentol*, *heksol*, *mannit*).

Eterler: Eterler (s. 252 – 266; eterler, eter oksitler, *dietileter*).

Alkollü içecekler: *Şarap* [hamr] (s. 266 – 288), *Bira* (s. 289 – 298), *Kefir* (s. 298 – 303), Alkollü içeceklerin analizi [Meşrubât-ı küûliyenin tahlili] (s. 303 – 313).

Aldehit ve ketonlar: Aldehitler (s. 314 – 348; aldehitler, "amonyaklı aldehitler", *formaldehit*, *heksametilen tetramin*, *asetaldehit*, *paraldehit*, *cis – trans* izomerisi, *kloral*), Doymamış [gayr-ı meşbu'] aldehitler (s. 348 – 350), Ketonlar (350 – 357), Merkaptanlar (s. 357 – 363).

Organik asitler [Hamızât-ı uzviye]: Organik asitler (s. 364 – 370), *formik asit* [hamız-ı neml] (s. 370 – 375), *asetik asit* (s. 375 – 383), asetatlar (s. 383 – 395; *potasyum asetat*, *sodyum asetat*, *amonyum asetat*, *çinko asetat*, *bakır asetat*, *bazik bakır asetatlar*, *kurşun asetat*, *bazik kurşun asetatlar*, *cıva asetat*), *Sirke* ve sirkenin analizi (s. 396 – 406), *Asetik anhidrit* (s. 406 – 407), *Mono, di ve trikolorasetik asitler* (s. 408 – 409), *Asetil klorür* (s. 410 – 411), *Propiyonik asit* (s. 411 – 412), *Bütirik asit* (s. 413 – 416), *Valeriyanik asit* (s. 416 – 423; tıpta kullanılması, *amonyum valeriyanat*, *çinko valeriyanat*), Diğer monokarboksilli asitler (s. 423 – 429; *heksilik asit*, *kaproik asit*, *kaprilik asit*, *kaprik asit*, *laurik asit*, *palmitik asit*, *stearik asit*, *araşik asit*), Doymamış monokarboksilli asitler [Bir kıymet-i ittihadiyeli ve gayr-ı meşbu' hamızlar – Hamız-ı oleik sınıfı] (s. 429 – 435; *akrilik asit*, *pentanoik asit*, *tiglik asit*, *oleik asit*, bu asitlerin *cis-trans* izomerleri), Stearin mumlarının yapılması [Stearin mumlarının suret-i imâli] (s. 435 – 439), *Sabunlar* (s. 439 – 453; tıbbî sabunlar, boratlı sabunlar, katranlı sabunlar), Dikarboksilli asitler [İki esaslı hamızlar] (s. 454 – 475); *oksalik asit*, *amonyum oksalat*), *malonik asit*, *süksinik asit*, *pirotartarik asit*, *suberik asit*, *sebasik asit*, *fumarik asit*, *maleik asit*, *akonitik asit*), Monokarboksilli oksiasitlir [Bir esaslı ve iki kıymet-i ittihadiyeli hamızlar] (s. 475 – 478),

Laktik asit (s. 478 – 488), Malik asit sınıfı [Hamız-ı tefac sınıfı] (s. 488 – 489), *Malik asit* (s. 489 – 494), *Tartarik asit* (s. 494 – 502; optikçe aktiflik), Tartaratlar (s. 502 – 515; *potasyum tartarat*, *sodyum potasyum tartarat*, *potasyum antimonil tartarat*, *krem tartar*), *Sitrik asit* ve sitratlar (s. 516 – 527; *sodyum sitrat*, *magnezyum sitrat*, *demir sitrat*, *demir amonyum sitrat*),

Karbonhidratlar: Karbonhidratlar [Mevad-ı sukriye] (s. 528 – 540), Pentozlar (s. 540 – 544), Heksozlar (s. 544 – 571; *glikoz*, Fehling reaktifi, invert şeker, *fruktoz*), *Sakaroz* [Kamış şekeri] (s. 571 – 583), *Laktoz* (s. 583 – 590), Zamklar (s. 590 – 598; *arap zamkı*, *kitre zamkı*), *Nişasta* [Nişa] (s. 598 – 604), *Dekstrin* (s. 604 – 610; *hayvansal tutkal*), *Selüloz* (s. 611 – 621; kollodion, hidrofil pamuk), Ccrrahlıkta kullanılan antiseptik maddeler [Cerrahlıkda müstamel müzad-ı taaffün levazımât] (s. 621 – 635; gazların genel hazırlanma yolları, borik asitli gaz, iyodoformlu gaz, fenollü gaz, süblimeli gaz, salollü gaz, iyotlu pamuk).

Esterler:[35] Eter tuzları (s. 636 – 645; esterleşme ve sabunlaşma), Anorganik asitlerin esterleri [Gayr-ı uzvî hamızların eterleri] (s. 645 – 650; *monoetilsülfat asidi*, *amil nitrat*, *etil nitrat*), *Etil asetat* (s. 650 – 656; *asetoaset esteri*), *Balmumu* (s. 656 – 665).

Bitkisel yağlar [Mevad-ı şahmiye]: Bitkisel sıvı yağlar (s. 665 – 692; genel bilgiler, *badem yağı*, *zeytinyağı*, *hintyağı*), Bitkisel katı yağlar [Menşeleri nebatî ve sulb olan mevad-ı şahmiye] (s. 693 – 696; *kakao yağı*, *Hindistan cevizi yağı*, *defne yağı*), *Tereyağı* ve analizi (s. 697 – 712), *Kalsiyum gliserofosfat* [Gliserofosfatiyet-i kils] (s. 712 – 713), *Kolesterin* (s. 714 – 716), *Lanolin* (s. 716 – 719).

Aminler: Aminler (s. 719 – 733; genel bilgiler, başlıca aminler, *metil amin*, *dietil amin*, *hidrazin*).

Amino asitler: Amino asitler (s. 734 – 741).

Amidler: Amidler (s. 741 – 749), Karbonat asidinin amidleri (s. 750 – 772; *üre*, ürenin miktarının tayini, üre türevleri).

Üreidler: Üreidler (s. 772 – 789; *allantoin*, *barbitürik asit* ve *barbitüratlar*, *alloksantin*, *müreksid*, *alloksan*).

Ürik asit [hamız-ı bevl] sınıfı: *Pürin* (s. 789 – 816; pürin türevleri, *ksantin*, *guanin*, *teofilin*, *teobromin*, oksi pürinler, aminopürinler).

Nitriller: Nitriller ve imidler (s. 816 – 820).

Siyanür bileşikleri [Kiyanos mürekkebatı]: Siyanür bileşikleri (s. 820 – 854; *siyanojen*, *siyanür asidi* [hamız-ı kiyanos-ı ma'i], *cıva siyanür*, *potasyum ferrosiyanür*, *potasyum ferrisiyanür*, *Turnbul mavisi*, *Berlin mavisi*, *sodyum nitrozopurissiyat*, siyanürün halojenli bileşikleri).[36]

Siyanür asidi [hamız-ı kiyanos] sınıfı: Siyanür asidi sınıfı (s. 854 – 870; izosiyanatlar, *etil izosiyanat*, tiyokarbimidler [rodanürler], *potasyum rodanür*, hardal ruhu, izonitriller, *siyanamid*, *kreatinin*).

---

[35] Ali Rıza Bey "ester" yerine "eter" terimini kullanmaktadır.

[36] Siyanür asidi, siyanür asidinin tuzları ve potasyum ferrosiyanür gibi anorganik siyanür kompleksleri anorganik kimyanın kapsamı içinde olmakla birlikte burada nitrillerin ardından organik kimya kapsamı içine alınmıştır.

Kimya-yı Uzvî'de stereokimyasal formüller

Ali Rıza Bey *Kimya-yı Uzvî* adlı kitabında Tartarik asit [Hamız-ı tartar] konusuna başlarken tartarik asit türleri hakkında aşağıdaki bilgiyi vermektedir.[37]

> "1 – Eymen [sağ], 2 – Eyser [sol], 3 – Eymen ve eyserin müsavi [eşit] kısımda bir mahlûtu [karışımı olan] rasemik, 4 – Nakabil-i tezâuf [ikiye katlanamayan] ve gayr-ı müessir [etkisiz] hamız-ı tartar yani mezotartarik namlariyle maruf dört nev'i hamız-ı tartar malûmdur. Nev'i evvel yani eymen adi hamız-ı tartardır. Hamız-ı tartar iki kere hamız [asit], iki kere küûl-i saniyedir [sekonder alkoldür]. Enva'ı muhtelifesinin [çeşitli türlerinin] gerçi havas-ı kimyeviyelerinde [kimyasal özelliklerinde] bir fark yoksa da havas-ı hikemiyelerinden [fiziksel özelliklerinden] bazıları muhtelifdir."

Bunun ardından optik izomeriden ve neden dolayı sağ ve sol olarak adlandırma yapıldığından söz edilmeden ve bunun sonucunda Louis Pasteur (1822 – 1895) ile Jacobus Henricus van't Hoff'un (1852 – 1911) adı anılmadan daha çok Pasteur'e göre tartarik asit türlerinin birbirinden ayrılmasına ilişkin yöntemlere geçilmiş ve Pasteur'ün ayırmada kullandığı hemiedrik yüzeylerden [facette hémiédrique] söz edilmiştir. Bunların ardından tartarik asit türlerine ilişkin formüller verilmiştir. Laboratuvarda şekerlerin tayini için polarimetre kullanan Ali Rıza Bey'in burada polarize ışığın düzleminin optikçe aktif maddeler tarafından çevrilmesinden söz etmemesi ilginçtir.

Ali Rıza Bey geometrik izomeriye (*cis-trans* izomerisi) ilişkin formülleri vermektedir. Örneğin, paraldehit konusunda "paraldehid ile metaldehid kimya-yı mücessem [üç boyutlu kimya] nokta-yı nazarında yekdiğerlerinin izomerleridir. Birisi *cis* ve diğeri *trans-cis* vaziyetindedir" diyerek bunların formüllerini[38] verdiği gibi krotonik ve izokrotonik asitler ile tiglik ve anjelik asitler için de cis ve trans durumu gösteren formülleri vermektedir.[39]

Hamidiye Etfal Hastahane-i Âlisi Dönemi

Hamidiye Etfal Hastahane-i Âlisi

Padişah II. Abdülhamid'in kızı Hatice Sultan henüz sekiz aylıkken tutulduğu difteri hastalığından bütün çabalara rağmen kurtarılamayarak 14 Şubat 1898'de ölür. Hastahanenin kuruluşu hakkında çeşitli kişilerin anılarında değişik öyküler anlatılmakla birlikte bunların içinde en doğru görüneni kızının ölümüne çok üzülen II. Abdülhamid'in "Benim çocuğum kurtulamadı. Kim bilir fakir fukaranın çocukları nasıl bakılıyor. Hiç olmazsa bir hastahane yaptıralım da benim gibi birçok babaların kalbi yanmasın" düşüncesinden yola çıkarak 4 Şubat 1313 [16 Şubat 1898]'de bir çocuk hastahanesi yapılmasını emreder. Bu iş ile ilgilenmek üzere Berlin'deki Kaiser und Kaiserin Friedrich Kinderkrankenhaus'da

---

37 Ali Rıza, *Kimya-yı Uzvî*, s. 494.

38 Ali Rıza, *Kimya-yı Uzvî*, s. 336.

39 Ali Rıza, *Kimya-yı Uzvî*, s. 431.

çalışarak İstanbul'a yeni dönmüş olan Binbaşı Dr. İbrahim Bey görevlendirilir. İbrahim Bey yer olarak Şişli'yi seçer ve Berlin'deki hastahanenin planları esas alınarak 21 Mayıs 1314 [2 Haziran 1898] günü temel atılarak inşaata başlanır. Padişahın kendi kesesinden 13.000 altın harcayarak yaptırdığı hastahanenin inşaatı kısa sürede tamamlanır ve döneminin en modern araç ve gereçleriyle donatılır. (Şekil 10). Bu kapsamda modern bir kimya laboratuvarı da kurulur. (Şekil 11). "Firdevs-âşiyan [Cennetlik] merhume Hatice Sultan Hazretlerinin namına" adanan "Hamidiye Etfal Hastahanesi" 24 Mayıs 1315 [5 Haziran 1899] günü törenle ve Şehzade Abdürrahim Efendi'nin sünnetiyle birlikte açılır.[40]

Resim 10: "Hamidiye Etfal Hastahane-i Âlisi'nin kuşbakışı manzara-yı umûmiyesi [genel görünümü]." [Hendese-i Mülkiye hocalarından mühendis Mehmed Şükrü Bey tarafından çizilmiştir].

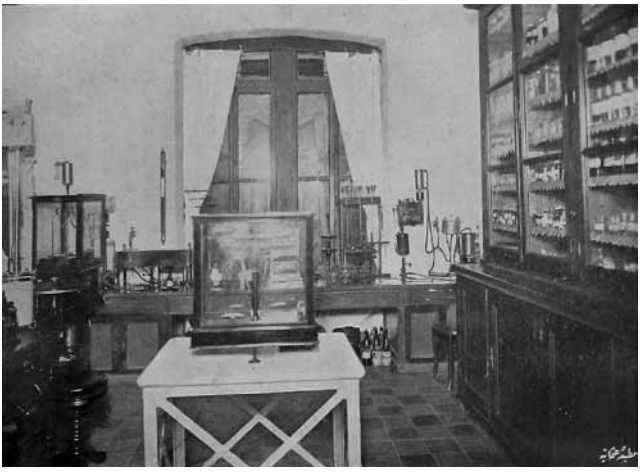

Resim 11: Hamidiye Etfal Hastahane-i Âlisi'nin kimyahanesi. Önde demir masa üzerinde övünç kaynağı olan "mizan-ı dakik" [hassas terazi]. [*Hamidiye Etfâl Hastahâne-i Âlisi'nin İstatistik Risâle-i Tıbbiyesi*, Dördüncü sene, Dersaadet 1319 [1903], s. 136].

40 Nuran Yıldırım, Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı – Hamidiye Etfal Hastanesi, İstanbul 2010, s. 29 – 37.

Kâğıthane Menba Suları'nın analizi

Ali Rıza Bey Kâğıthane sularının kimyasal analizi ve sağlık koşullarına uygun olarak toplanarak dağıtılması alanında çalışmalar yapmıştır. Bu konulardaki çalışmalarının ödüllendirilmesi olarak kaymakamlığa terfi etmiştir.[41]

Kaliteli içme suyu sağlamak için gerekli incelemeleri yapmak üzere 1898'de II. Abdülhamid'in emriyle bir komisyon kurulmuştur. Yapılan incelemeler sonucunda Kırkçeşme tesislerinin doğu kolu üzerinde ve Kemerburgaz'ın güneydoğusundaki Karakemer ve Kovukkemer dolayındaki kaynakların bunun için uygun olduğu görülmüştür. Bu kaynakların suları Başta Ali Rıza Bey olmak üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin kimya laboratuvarında analiz edilerek uygun bulunmuştur.

Büyük kısmı 1900'de tamamlanan tesisler için yüz bin altın harcanmış ve kesin kabulü 26 Mayıs 1902'de yapılmıştır. Kısa sürede su şebekesi genişletilmiş ve toplam 133 çeşme yapılmıştır.[42] (Şekil 12). Bu çeşmelerden biri de Hamidiye Etfal Hastahâne-i Âlisi'nin bahçesine konulmuş ve bu belirli aralıklarla bu çeşmenin suyunun analizi hastanenin kimya laboratuvarında yapılmıştır.

Resim 12: Kâğıthane (Hamidiye) Menba Suları'nın bronzdan dökülmüş birörnek çeşmelerinden biri ve başında su dolduran sakalar.

Ali Rıza Bey Hamidiye Etfâl Hastahâne-i Âlisi'nde kimyager olarak çalıştığı kısa sayılacak süre içinde çok sayıda su analizini gerçekleştirmiştir. Bu kapsamda İstanbul çevresinde bulunan başlıca içme suyu kaynaklarının sularının analizini de yapmış ve bunları yayınlamıştır.[43] Burada suları içerdikleri madde miktarlarına ve sertliklerine göre en saf su, saf su, içilebilir su, şüpheli su ve fena su olarak beş grup altında toplamış, İstan-

41 Besim Ömer [Akalın], s. 711.

42 Kentsel yaşam tarzının değişimi sonucunda sokak çeşmelerinin bir anlamı kalmamış ve bunun sonucunda kaynak suları 1979'dan itibaren İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin bir şirketi olan Hamidiye Kaynak Suları A.Ş. tarafından şişelenerek piyasaya sürülmeye başlanmıştır.

43 Ali Rıza [Hamidiye Etfâl Hastahâne-i Âlisi kimyageri Kaymakam], "Selsebil-i Etlâf-ı Hazret-i Hilâfetpenahî ve Kâğıthane Menba' Suları", *Hamidiye Etfâl Hastahâne-i Âlisi'nin İstatistik Risâle-i Tıbbiyesi*, Dördüncü sene, Dersaadet 1319 [1903], s. 161 – 163.

bul çevresinde bulunan başlıca içme suyu kaynaklarının ve Hamidiye Etfal Hastahâne-i Âlisi'nin bahçesinde bulunan çeşmeden alınan suyun analizini vermiştir.

Karahisar Madensuyu

Ali Rıza Bey Karahisar-ı Sahip [Afyorkarahisar] maden suyunun kimyasal analizini yaparak mahiyetini saptamış ve modern bir biçimde şişelenmesine ilişkin koşulları belirleyerek uygulanmasını sağlamıştır.

Afyon'da çıkmakta olan Karahisar-ı Sahip madensuyunun imtiyazı II. Abdülhamid tarafından 1902'de Hamidiye Etfal Hastahâne-i Âlisi'ne verildi. Bunun üzerine bu madensuyunu incelemek üzere Bakteriyolog Binbaşı Dr. Ömer Fuad Bey Afyon'a gönderildi ve 25 Kasım 1902'de kaynaktan 120 şişe su örneği alarak İstanbul'a getirdi. Bu su örneklerinin analizi Kimyager Dr. Ali Rıza Bey tarafından yapıldı.

Dr. Ali Rıza Bey 2 Ocak 1903 tarihli raporunda suyun analiz değerlerini verdikten sonra bu suyun mide, barsak, karaciğer, böbrek, deri, göğüs ve mesane hastalıklarında şifalı etkisinin olabileceğini belirtti.[44] Bunun üzerine Karahisar madensuyu Hamidiye Etfâl Hastahâne-i Âlisi'nde, Gümüşsuyu Hastahanesi'nde ve Yıldız Hastahanesi'nde hastalara içirilerek buralardaki hekimler tarafından yararlı olduğuna ilişkin raporlar düzenlendi.

Karahisar madensuyunun yararları konusunda Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne tarafından bir rapor düzenlenmiş, kurulan bir komisyon tarafından suyun çıktığı bölgenin jeolojik incelemesi yapılmış, ayrıntılı analiz için su örnekleri Fransa ve Almanya'ya gönderilmiştir.[45] Suların ayrıntılı analizleri Almanya'da Bonn Üniversitesi Farmakoloji Enstitüsü Kimya Asistanı Dr. Phil. August Walter tarafından yapılarak Şubat 1904 tarihli analiz raporu düzenlenmiştir. Paris'de ise suların analizi "Laboratoire du Comité Consultatif d'Hygiène de France"ın eski kimyageri G. Landreure, "Laboratoire des Recherches Médicales de Paris'nin direktörü Dr. Borlerin ve Paris'deki Osmanlı Sefareti'nin hekimi Dr. Mihran Kensrodes'den oluşan bir heyet tarafından yapılarak 18 Aralık 1903 tarihli rapor düzenlenmiştir. Bu raporlarda madensuyunun Avrupa'daki madensularının ayarında ve hatta daha üstün olduğu belirtilmiştir.

Bu raporlar üzerine Başhekim İbrahim Paşa tarafından madensuyu menbasının koruması, dolum ve depo binalarının yapımı konusunda incelemelerde bulunmak üzere Kimyager Ali Rıza Bey, Nafıa Nezâreti mühendislerinden Tevfik Bey ile saray mimarlarından Frans Niebermann'dan oluşan bir heyet Afyon'a gönderilmiştir. Padişahın bu heyetin hazırladığı 18 Temmuz 1903 tarihli rapor ile ekindeki plan ve projelerin uygulanmasına ilişkin iradesi ile Başhekim İbrahim Paşa'nın başkanlığında çoğunluğu Hamidiye Etfâl Hastahâne-i Âlisi'nin hekimlerinden oluşan ve içinde Ali Rıza Beyi'in de bulunduğu "Madensuları Komisyonu" kurulmuştur. (Şekil 13 ve 14).

---

44 Ali Rıza, "L'eau minérale de Kara-Hissar-i Sahib", *Annales Médicales et Bulletin de Statistique de l'Hopital des Enfants Hamidié*, Dördüncü sene, Constantinople 1903, s. 105 – 106.

45 "Âbyâni-i İnayet-i Seniye-i Hazret-i Zıllu'llahî ve Hamidiye Etfal Hastahane-i Âlisi'nin Karahisar-ı Sahib madensuyu", *Hamidiye Etfâl Hastahâne-i Âlisi'nin İstatistik Risâle-i Tıbbiyesi*, Beşinci sene, Dersaadet 1320 [1904], s. 65 – 84; "l'Eau de Kara-Hissar-i-Sahib et les analyses des laboratoires de Paris et de Bonn", *Annales Médicales et Bulletin de Statistique de l'Hopital des Enfants Hamidié*, Beşinci sene, Constantinople 1904, s. 51 – 77.

Resim 13: Karahisar madensuyunun kaynağındaki dolum tesisi (sol üst), şişelerin dolum işlemi (sağ üst), Kazlıköy İstasyonu'nda yüklenmeyi bekleyen madensuyu şişesi sandıkları (sol alt) ve Kazlıköy Tren İstasyonu (sağ alt). [*Hamidiye Etfâl Hastahâne-i Âlisi'nin İstatistik Risâle-i Tıbbîsi*, Altıncı sene, Dersaadet 1321 [1905], s. 45].

Resim 14: Karahisar madensuyuna ilişkin reklâm. [*Hamidiye Etfâl Hastahâne-i Âlisi'nin İstatistik Risâle-i Tıbbiyesi*, Dördüncü sene, Dersaadet 1319 [1903], s. 26].

Padişahın iradesi ile madensuyu idaresinin her türlü vergiden muaf tutulmuş ve madensuyun Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi tarafından ücretsiz nakledilmesi istenmiştir. Demiryolu şirketi menba suyunun kaynağının bulunduğu Afyon Kazlıgöl'de bulunacak iki memurun ücretsiz seyahat etmesi için paso vermeyi, gerek dolu şişeleri ve gerekse iade edilen boş şişeleri Kazlıgöl ile Haydarpaşa arasında ücretsiz taşımayı kabul etmiştir.[46]

Araştırma ve İncelemeler

Süksinik asit

Ali Rıza Bey süksinik asit üzerine Fransa'da başladığı çalışmalarını sürdürmüş ve bir karaciğer hidatik kistinin sıvısında bulunan süksinik asit miktarını tayin etmiştir.[47]

Sistin üzerine çalışmalar[48]

Sistein kükürtlü ─SH grubu içeren bir amino asittir ve yükseltgenmesi durumunda iki molekül arasında ─S─S─ disülfür grubu içeren sistine dönüşür. Gerek sistein ($C_3H_7NO_2S$) ve gerekse sistin ($C_6H_{12}N_2O_4S_2$) canlıların temel yapıtaşlarındandır. Geçmişte sistin ile doğrudan reaksiyon veren bir reaktif bulunmadığından sistinin tanınması için önce kalay veya çinko ve klorür asidi yardımıyla sisteine indirgendikten sonra oluşan sisteinin tanınması yoluna gidilmekteydi. (Şekil 15).

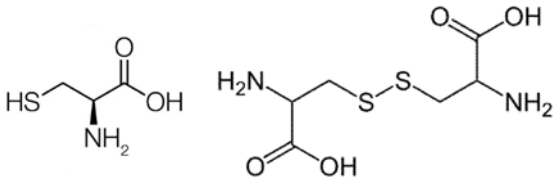

Resim 15: Birer aminoasit olan sistein (solda) ve sistin (sağda) moleküllerinin formülleri.

İdrardan sistinin izole edilmesi: Ali Rıza Bey idrardan sistinin izole edilmesi için geliştirdiği yöntemi aşağıdaki şekilde anlatmaktadır.

> "İncelediğim 5000 idrar [örneği] arasında 5 sistinüri vakası bulunmaktadır. Bu 5 vaka içinde üçü erkeklere, ikisi kadınlara aittir. Hastalarımdan ikisi kardeştir (biri kız diğeri erkek). Bu da, hastalığın bazen ailesel olduğuna işaret eder. Bütün

46 BOA, Y.MTV. 248/12 (20 Rebiyülâhir 1321/16 Temmuz 1903).

47 Ali Rıza [Hamidiye Etfâl Hastahâne-i Âlisi kimyageri Kaymakam], "Kebed kist-i idatik mayiinin tahlili ve mayi-i mezkûrun terkibinde bulunan hamız-ı kehribanın mikdarının tayini", *Hamidiye Etfâl Hastahâne-i Âlisi'nin İstatistik Risâle-i Tıbbiyesi*, Dördüncü sene, Dersaadet 1319 [1903], s. 137; Ali Rıza [Chimiste], "Analyse de liquide de kyste hydatique de foie et le dosage d'acide succinique qui se trouve dansce liquide", *Annales Médicales et Bulletin de Statistique de l'Hopital des Enfants Hamidié*, Dördüncü sene, Constantinople 1903, s. 103.

48 Ali Rıza, "Sistin üzerine taharriyât", *Hamidiye Etfâl Hastahâne-i Âlisi'nin İstatistik Risâle-i Tıbbiyesi*, Üçüncü sene, Dersaadet 1318 [1902], s. 154 – 156; Ali Rıza, "Étude sur la cystine", Annales Médicales et Bulletin de Statistique de l'Hopital des Enfants Hamidié, Üçüncü sene, Constantinople 1902, s. 65 – 68.

hastalar, sistin kumu (kristalleri) dökmektedir. Yukarıda söz edilen erkek kardeş yaklaşık 50 gramlık büyük bir taş düşürmüştür.

Sistin tayini için şu yöntemi kullanmaktayım: 200 cm^3 idrar, sülfat asidi ile asitlendirilir ve doyana kadar toz halinde amonyum sülfat eklenir. 24 saat bekletilir, daha sonra süzülür; çökelti, yıkama suyu olarak küçük miktarlardaki amonyak ile muamele edilir. Bu işlem HCl ile asitlendirildiğinde baryum klorür ile çökelti vermeyene kadar sürdürülür. Amonyaklı çözelti uçurulur, çökelti darası alınmış filtre kâğıdı üzerinde önce biraz su, sonra alkol ile yıkanır. Kurutulur ve tartılır. Bir litre idrar içindeki sistin miktarını bulmak için, tartılan miktar 5 ile çarpılır. Sistinüri hastalarımın idrarında litrede 1 – 1,5 gram sistin buldum."[49]

Sistinin yeni bir reaktifi: Ali Rıza Bey haftalarca çalışarak saçlardan sistin elde etmiş ve bunun reaktifini bulmuştur. Bu çalışmalarda kendisine öğrencisi olan Mustafa Muhlis [Ünal] Bey yardım etmiştir.

Ali Rıza Bey sistinin varlığının belirlenebilmesi için geliştirdiği ve bir ön indirgemeye gerek olmaksızın uygulanabilen yöntemini aşağıdaki şekilde açıklamaktadır:

Benzinger'e göre (*Zeit. f. physiol. Chem*., Cilt 16, s. 552), sistein, cıva(II) klorür [süblime; $HgCl_2$] ile beyaz bir çökelti oluşturur ki bu çökelti sistein ile cıva(II) klorürün bileşiminin sonucudur. Cıva(II) klorür, sistin ile doğrudan çökelti vermez. Sistini önce kalay veya çinko ve klorür asidi ile indirgemek gerekir. Böylece sistin iki moleküle ayrışır. Bu da, süblime ile birleşerek yukarıda söz edilen beyaz çökeltiyi verir. Cıvanın asitli nitratı [nitrate acide de mercure: cıva(II) nitratın nitrat asidi içindeki çözeltisi] ve cıva asetat, süblime ile doğrudan çökelti vermezler. Profesör Denigès'in asitli cıva(II) sülfatını [sülfat asitli $HgSO_4$] kullanarak, ben, bir indirgeyicinin yardımı olmaksızın asitli ortamda doğrudan sistin çözeltisiyle beyaz bir çökelti elde ettim. Bunun için bir parça sistin, yaklaşık 1 cm^3 normal sülfat asidi içinde çözülür. Çözünmeyi tamamlamak için hafifçe ısıtılır. Sonra, aşırı miktarda asit cıva(II) sülfat eklenir. Birkaç saniye sonra, çok miktarda beyaz, amorf bir çökelti görülür. Bu reaksiyon son derece hassas olup, litoskopide kullanılabilir; idrarın diğer sedimentleri, asit cıva(II) sülfat ile benzer çökelti vermezler. Bu çökeltinin biraz sudaki süspansiyonu H_2S ile muamele edilirse, cıva sülfür çökeltisi verir. Eğer bu son çökelti süzülerek ayrılır, çözelti buharlaştırılıp, amonyak ile muamele edilirse ve amonyak çözeltisi derişikleştirilirse, heksaedrik kristallere sahip bir sistin çökeltisi elde edilir ki, kristaller mikroskopta çok iyi görülür. Bu işlemden şu sonuç çıkar: Denigès reaktifi, sistin çökeltisinin, sistin ile cıva(II) sülfatın bileşiminden oluştuğunu gösterir.

Bulduğu bu reaktif Raul Roche'un 1905'de yayınlanan *Réactions et Réactifs* adlı kitabının 11. sayfasında adı yanlış yazılarak,

[49] Burada sülfat asidi ile asitlendirilerek az çözünen sülfat tuzu biçimine dönüştürülen sistinin ortama amonyum sülfat aşırısı katılarak ortak iyon etkisi yoluyla tam olarak çökmesi sağlanmakta ve süzülen çökelti amonyak ile muamele edilerek serbest hale gelen sistin çözünerek alınmakta ve daha sonra amonyak uçurularak katı halde elde edilmektedir.

> "Ali Kiza (cystine): le sulfate acide de mercure précipite directement la cystine en solution légérement sulfurique cette réaction est très sensible."

biçiminde verilmiştir.[50]

Luteol kâğıdı kullanarak idrarın ve alkollü likörlerin asitliğinin tayini: Ali Rıza Bey idrarın ve alkollü likörlerin asitliklerinin standart bir baz çözeltisi ile titre edilerek tayininde indikatör olarak fenolftalein ve turnesol yerine luteol[51] kullanılmasının daha duyarlı sonuçlar alınmasını sağladığını ve bu nedenle luteolü kullandığını belirtmektedir. Luteolün alkoldeki 1/500 lük çözeltisine batırıp kurutarak hazırladığı indikatör kâğıtlarını kullanarak idrarın ve konyakların titrasyonunu aşağıdaki biçimde yapmaktadır:

> *İdrarın asitliğinin tayini:* Bir behere 50 cm^3 idrar dökülür, bir büret yardımıyla üzerine 0,1 N potas çözeltisi eklenir; zaman zaman, bir baget ile sıvıdan bir damla alınır ve luteol kâğıdı üzerine damlatılır; luteol kâğıdı üzerinde sarı renkte bir leke oluşması, normal alkali çözeltisi eklenmesinin durdurulması gerektiğini gösterir. Eğer idrarın asitliği H_2SO_4 cinsinden verilmek istenirse, 0,1 N potastan sarf edilen n cm^3 ün 0,0049 ve sonra 20 ile çarpılması gerekir. Böylece bir litre idrardaki asitlik bulunur.
>
> *Konyakların asitliğinin tayini:* Luteol kâğıdı, hassas turnesol kâğıdına tercih edilir. İdrar asitliğinin tayinindeki gibi çalışılır. Tek fark, rom gibi çok renkli alkollü likörler uygun bir renk alana kadar seyreltilir.

İzmir'in sağa çeviren birkaç balı üzerine: Uzun süredir balların polarize ışığı sola çevirdiğine ve sağa çevirenlerinin glikoz ile tağşiş edilmiş olduğuna inanıldığını belirten Ali Rıza Bey İzmir çevresinde üretilen bazı balların sağa çevirmesi nedeniyle Avrupa ülkelerinde kabul edilmediğini duyduğunu ve bu konuda incelemelere başladığını belirtmektedir. İzmir çevresinden petekli ballar getirterek bunların çevirmesini ölçmüş ve Nif, Tahtaköy ve Tire ballarının sağa ve Menemen ile Manisa ballarının da sola çevirdiğini saptamıştır. Bunu Avrupa'nın belirli bölgelerinde örnekleri olduğu gibi arıların çevrede bulunan bazı orman ağaçlarının şekerli sıvılarından alarak bal yapmalarına bağlamaktadır.

Dikkat çekici iki ürorozeinüri vakası: Bu çalışmada idrara hacmının iki katı HCl katıldığında ortaya çıkan pembeden koyu kırmızıya kadar değişen rengin ürorozeinin varlığını gösterdiği, bu rengin amonyak katılması ile gittiği ve renk verici maddenin kloroformda çözünmeyip amil alkolde çözündüğü belirtildikten sonra bazılarının renk verici maddenin indikan olduğunu ileri sürdüklerini, indikan da kloroformda çözünmemekle birlikte indikan ile kırmızı rengin elde edilebilmesi için asitlendirmeden sonra bir yükseltgene ihtiyaç olduğu ve bu nedenle renk veren maddenin indikan olamayacağı ortaya konulmuştur.

---

50 Mustafa Muhlis [Ünal], s. 169 – 170.

51 Luteol (oksiklordifenilkinoksalin) asitli ortamda renksiz ve bazik ortamda sarı renk veren bir indikatör olup amonyağa karşı çok duyarlıdır.

Kaynaklar

[Akalın], Besim Ömer, "Merhum kimyager Ali Rıza Bey", *Servet-i Fünun*, No. 693, s. 258 – 260.

[Akalın], Besim Ömer, "Merhum kimyager Ali Rıza Bey", *Nevsâl-i Âfiyet – Salnâme-i Tıbbî*, Üçüncü sene, Matbaa-yı Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1320 [1904], s. 707 – 712.

Ali Rıza [Chimiste], "Étude sur la cystine", *Annales Médicales et Bulletin de Statistique de l'Hopital des Enfants Hamidié*, Üçüncü sene, Matbaa-yı Osmaniye, Constantinople 1902, s. 65 – 68.

Ali Rıza [Hamidiye Etfâl Hastahâne-i Âlisi kimyageri Binbaşı], "Sistin üzerine taharriyât", *Hamidiye Etfâl Hastahâne-i Âlisi'nin İstatistik Risâle-i Tıbbiyesi*, Üçüncü sene, Matbaa-yı Osmaniye, Dersaadet 19 Ağustos 1318 [1 Eylül 1902], s. 154 – 156.

Ali Rıza [Le Chimiste de l'Hopital des Enfants Hamidié, Lieutenant-colonel], "L'eau minérale de Kara-Hissar-i Sahib", *Annales Médicales et Bulletin de Statistique de l'Hopital des Enfants Hamidié*, Dördüncü sene, Matbaa-yı Osmaniye, Constantinople 1903, s. 105 – 106.

Ali Rıza [Hamidiye Etfâl Hastahâne-i Âlisi kimyageri Kaymakam], "Selsebil-i Etlâf-ı Hazret-i Hilâfetpenahî ve Kâğıthane Menba' Suları", *Hamidiye Etfâl Hastahâne-i Âlisi'nin İstatistik Risâle-i Tıbbiyesi*, Dördüncü sene, Matbaa-yı Osmaniye, Dersaadet 19 Ağustos 1319 [1 Eylül 1903], s. 161 – 163.

Artel, Tarık, "Tanzimattan Cümhuriyete kadar Türkiyede kimya tedrisatının geçirdiği safhalara dair notlar", *Tanzimat. I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 491 – 510.

Darülfünun-ı Osmanî Tıp Fakültesi Cemiyet-i Muallimîn Mukarrerat ve Zabıt Defteri, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Kitaplığı.

Dölen, Emre, *Türkiye'de Kimya Öğretiminin Tarihçesi (1834 – 1982)*, Türkiye Kimya Derneği Yayınları, İstanbul 2013.

Dölen, Emre, "1870'li yıllarda Mekteb-i Tıbbiye laboratuvarında yapılan analiz ve incelemeler", *II. Türk Tıp Tarihi Kongresi – Kongreye Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 71 – 81.

Dölen, Emre, *Osmanlılarda Kimyasal Semboller ve Formüller (1834 – 1928)*, TMMOB Kimya Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul 1996.

Dölen, Emre, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e bilim", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, Cilt 1, s. 153 – 196.

"Feu Ali Riza Bey", *Annales Médicales et Bulletin de Statistique de l'Hopital des Enfants Hamidié*, Beşinci sene, Matbaa-yı Osmaniye, Constantinople 1904, s. 161.

[Gencer], Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi* (*Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*), Cilt I ve II, Eklerle yayınlayan Aykut Kazancıgil, Özel Yayınlar, İstanbul 1991.

Günergun, Feza, "Chemical loboratories in nineteenth-century İstanbul: A case-study on the laboratory of tha Hamidiye Etfal Children's Hospital", *Spaces and Collections in the History of Science*, Edited by Marta C. Laurenço and Ana Carneiro, Museum of Science of the Unuversity of Lisbon, Lisbon 2009, s. 91 – 101.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Açıklamalı Türk Kimya Eserleri Bibliyografyası (Basmalar/1830 – 1928 ve Modern Kimya Biliminin Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşuna Kadar olan Durumu ve Gelişmesi)*, IRCICA Yayınları, İstanbul 1985.

"Kimyager merhum Ali Rıza Bey", *Hamidiye Etfâl Hastahâne-i Âlisi'nin İstatistik Risâle-i Tıbbiyesi*, Beşinci sene, Matbaa-yı Osmaniye, Dersaadet 19 Ağustos 1320 [1 Eylül 1904], s. 400 – 402.

"Major Dr. Ali Rıza Bey, Chimiste", *Annales Médicales et Bulletin de Statistique de l'Hopital des Enfants Hamidié*, Üçüncü sene, Matbaa-yı Osmaniye, Constantinople 1902, s. 88.

"Merhum Muallim Münir Bey", *Nevsâl-i Âfiyet – Salnâme-i Tıbbî*, Dördüncü sene, Matbaa-yı Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1322 [1906], s. 585.

Pakalın, Zeki, "Kimyager Ali Rıza Bey", *Sicill-i Osmanî Zeyli*, Türk Tarih Kurumu Kitaplığı, Ankara.

Sağlam, Tevfik, *Nasıl Okudum*, Üçüncü baskı, Yayınlayanlar Hüsrev Hatemi ve Aykut Kazancıgil, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Atatürk'ün Yüzüncü Doğum Yılını Kutlama Yayınları, İstanbul 1981.

Sandalcı, Gülnur ve Sandalcı, Mert, *Belgelerle Türk Eczacılık Tarihi (1840 – 1948)*, Cilt I/2, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.

Sandalcı, Gülnur ve Sandalcı, Mert, *Belgelerle Türk Eczacılık Tarihi (1840 – 1948)*, Cilt III/2, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.

Şehsuvaroğlu, Bedi N., "Tıbbiyede kimya öğretimi", *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, 36, 953 – 966 (1973).

Unat, Ekrem Kadri, "Türk Tıbbiye Mektepleri muallimlerinin listesi", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, 15, 469 – 475 (1984).

Unat, Ekrem Kadri, "Hamidiye Etfâl Hastane-i Âlisi'nin kuruluş tarihçesi üzerine", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 1, 81 – 83 (1986).

[Ünal], Mustafa Muhlis, "Kimyager Dr. Ali Rıza Bey", *Tıp Tarihi Arşivi*, 4 (16), 168 – 172 (1940).

Yıldırım, Nuran, *Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı – Hamidiye Etfal Hastanesi*, Şişli Etfal Eğitim ve Araştırma Hastanesi Yayını, İstanbul 2010.

DR. MENAHEM HODARA'NIN (1869-1926) VEFATININ ARDINDAN

THE OBITUARIES APPEARED IN THE TURKISH PRESS AFTER DR. MENAHEM HODARA'S (1869-1926) PASSING

Halil Tekiner*

Abstract

The year 2016 observes the 90th anniversary of the death of Dr. Menahem Hodara, an internationally recognized Ottoman dermatologist who holds great significance in the history of medicine. However, our knowledge about his life and scientific studies has remained rather limited, perhaps because of his early passing at the age of 57. Considering this long-neglected gap in medical history, this article examines the obituaries written about him, which appeared in the Turkish press between July and December 1926. These obituaries are historically noteworthy not only because they provide firsthand information about Dr. Hodara's life, personality and scientific achievements but also because they prove his high reputation in the medical community of his time.

Keywords: Biography; dermatology; history of medicine; Turkey

Özet

2016 yılında 90. ölüm yıldönümünü idrak ettiğimiz Dr. Menahem Hodara tıp tarihinde önemli bir yere sahip olan ünlü bir Osmanlı dermatoloğudur. Ancak Dr. Hodara'nın henüz 57 yaşında iken vefat etmiş olması nedeniyle yaşamı ve bilimsel çalışmaları hakkındaki bilgilerimiz sınırlı kalmıştır. Tıp tarihinde uzun süre ihmal edilmiş olan bu konuyu dikkate alarak hazırlanan bu makalede Dr. Hodara'nın vefatının ardından Temmuz

* Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi (ERÜ) Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü; ERÜ Eczacılık Fakültesi Eczacılık Tarihi ve Etik A.D.; Melikgazi 38039 Kayseri, htekiner@erciyes.edu.tr

- Aralık 1926 arasında Türk basınında yayımlanan anma yazıları incelenmektedir. Bu yazılar Dr. Hodara'nın hayatı, kişiliği ve bilimsel başarıları hakkında ilk elden bilgiler vermekle kalmayıp dönemin tıp camiasındaki saygınlığına tanıklık etmesi bakımından da tarihi öneme sahiptir.

Anahtar kelimeler: Biyografi; dermatoloji; tıp tarihi; Türkiye

Seyl-i fenâda sanki tokuz göz bir âsyâb
Turmaz ögütmede dimeyüp şeyh ü şâb çarh[1]
Nev'î

Genç yaşta kaybettiğimiz Doç. Dr. İnci Hot Hocamızın aziz hatırasına saygıyla

Giriş

9 Temmuz 2016 tarihinde 90. ölüm yıldönümünü idrak edeceğimiz Dr. Menahem Hodara (1869-1926), araştırma ve yayınları ile tıp tarihinde derin izler bırakan bir Osmanlı dermatoloğudur. Özellikle histopatoloji alanındaki çalışmaları ile uluslararası alanda saygın bir üne kavuşmuş olan bu hekimin adı, yaşadığı dönemin önde gelen Alman, Fransız ve İngiliz tıp dergilerinde sıklıkla yer almıştır. Ne var ki 1926 yılında, henüz genç denebilecek bir yaşta iken vefat etmesinin ardından adı ve bilimsel çalışmaları daha az hatırlanır hale gelmiştir.

Menahem Hodara hakkındaki biyografik kaynakların büyük ölçüde Hodara'nın vefatının ardından Türk basınında yayımlanan haber ve anma yazılarına dayandığı; ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde (BOA) veya Hodara Ailesi arşivinde bulunan belgeleri dikkate almadığı görülmektedir.[2] Bahsi geçen haber ve anma yazılarının orijinallerinin ise –Dr. Hulusi Behçet tarafından yazılanlar hariç- bugüne kadar tam metin halinde yayımlanmamış olması nedeniyle Hodara hakkında literatürdeki kısmen dağınık bilgilerin hangi ölçüde bu haberlere dayandığına ilişkin eleştirel bir inceleme daha önce

---

1 "Felek/çarh/çark, fenâ selinde sanki dokuz gözlü bir su değirmenidir. Durmaz, yaşlı genç demeden [önüne geleni] öğütmektedir."

2 Menahem Hodara hakkında yazılmış biyografik kaynaklar için bkz.: A. Galanté. *Médecins Juifs au Service de la Turquie*. İstanbul, Imprimerie Babok, 1938, s. 25; A. Galanté. *Türkler ve Yahudiler - Tarihi, Siyasi Tetkik*. İstanbul, Tan Matbaası, 1947, s. 147; E.K. Unat. "Doktor Menahem Hodara'nın dermatoloji tarihimizdeki yeri," *Deri Hastalıkları ve Frengi Arşivi* 1971;7(20):1-17; R. Dramur. "1324 (1907)-1333 (1914) tarihli Mabeyn Erkân-ı Sıhhiyesi defterlerinden saray eczacı ve doktorlarının künyeleri," *Tıp Tarihi Araştırmaları* 1989;3:133-163; H. Ojalvo. "Musevi Cemaati Mensubu 19. ve 20. Yüzyılın Başı Askeri Hekimleri," *M.S. 1186'dan Bu Yana Bir Yahudi Serüveni*. İstanbul, Eren Yayınları, 2004, s. 51; O. Bahadır. "Doktor Menahem Hodara," *Cumhuriyet Gazetesi (Bilim Teknik Eki)*, 5 Ekim 2007, s. 10; R.N. Bali. "Menahem Hodara," *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*. cilt: 1. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 566; S. Balcı, A. Yadi. "Menahem Hodara (1869-1926)," *Osmanlı Bürokrasisinde Yahudiler*. İstanbul, Libra Yayınları, 2013, s. 145-146; H. Tekiner. "Dr. Menahem *Hodara* (1869–1926) and his contributions to dermatology," *International Journal of Dermatology* 2016;55(1):114-116. Menahem Hodara'nın isminden ünlü hekimlerin biyografilerinin yer aldığı yabancı kaynaklarda da bahsedilmiştir. Bkz.: H. Goodman. *Notable Contributors to the Knowledge of Dermatology*. New York, Medical Lay Press, 1953, s. 352 ve 366; N. Koren. *Jewish Physicians – A Bibliographical Index*. Jerusalem, Keter Press, 1973, s. 194.

yapılmamıştır. Bu eksiği dikkate alarak hazırlanan bu makalede Menahem Hodara'nın vefatının ardından Türk basınında çıkan dördü Türkçe ve biri Fransızca toplam beş yazı incelenmektedir.

Retrospektif özellikteki bu araştırmanın materyalini BOA'nde bulunan belgelere ek olarak Hodara Ailesi arşivinde ve Hakkı Tarık Us (1889-1956) Koleksiyonu'nda bulunan belge, fotoğraf ve yazılar oluşturmaktadır. Makalede Temmuz-Aralık 1926 tarihleri arasında yayımlandığı belirlenen haber ve anma yazıları karşılaştırmalı olarak ve içerik bakımından alt başlıklara ayrılarak değerlendirilmiş; ayrıca bahsi geçen yazıların günümüz Türkçesi ile tam metinleri de ilk kez bir arada verilmiştir.

Dr. Menahem Hodara'nın Hayatı

Menahem Hodara 1 Temmuz 1869 tarihinde, orta halli bir Sefarad ailesinin çocuğu olarak Üsküdar'da dünyaya gelmiştir. Babası sarraf Avram Hodara'nın genç yaşta vefat etmesi üzerine yetim kalmış, ardından Dağhamamı Musevi Sıbyan Mektebi, Hasköy Kamondo Musevi Mektebi ve Soğukçeşme Askeri Rüşdiyesi'nde okumuştur.[3] 1882 yılında kaydolduğu Tıbbiye İdadisi'nde iki yıl okuduktan sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye girmiş ve buradan Mart 1890'da mezun olmuştur.[4]

Resim 1: Bahriye Tabibi Menahem Hodara (tahminen 1899) (Hodara Ailesi arşivi).

Dr. Hodara mezuniyetinden kısa süre sonra yüzbaşı unvanı ile Bahriye Merkez Hastahanesi emraz-ı cildiye ve efrenciye [*deri ve zührevi hastalıkları*] tabip muavinliğine tayin edilmiştir. Buradaki görevi sırasında Dr. Ernst von Düring'in (1858-1944) asistanlığını yürütmüş, Haziran 1891'de Zırhlı Asâr-ı Şevket Korvet-i Hümayun tabipliğine atanmıştır. 1892'de ise sol kolağalığına terfi ederek Hayreddin Vapuru hekimliğine atanmıştır.[5]

Bilimsel kabiliyeti ve çalışkanlığı ile dikkat çeken Hodara, Nisan 1893'te Paris'e,[6] hocası Düring'in tavsiyesi ve Bahriye Nazırı Hasan Paşa'nın onayı ile de Ağustos 1893'te ünlü Alman dermatopatolog Paul Gerson Unna'nın (1850-1929) yanında araştırmalarda bulunmak üzere Hamburg'a gönderilmiştir.[7] Mayıs 1896'da İstanbul'a dönerek Bahriye Merkez Hastahanesi emrâz-ı cildiye ve zühreviye mütehassıslığı görevine başlamıştır (Resim 1).[8]

Şubat 1897'de cilt karsinomlarının patolojisi hakkındaki bir araştırması ile Almanya'da ödül kazanmıştır.[9] 22 Şubat 1897'de dördüncü dereceden Mecidiye Nişa-

3 BOA. DH. SAİDd. no: 143/355. 9 Cemaziyelevvel 1325 [20 Haziran 1907].

4 Özbay, Kemal. *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*. cilt: 3. İstanbul, 1981, s. 429.

5 BOA. DH. SAİDd. no: 143/355.

6 BOA. Y. MTV. no: 77/17. 8 Şevval 1310 [25 Nisan 1893].

7 [Gencer], Rıza Tahsin. *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiyye*. cilt: 2. İstanbul, 1328 [1912], s. 82.

8 [Akalın], Besim Ömer. *Nevsal-i Afiyet*. İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1320 [1904], s. 617.

9 BOA. Y. MTV. no: 151/10. 6 Ramazan 1314 [8 Şubat 1897].

nı ile taltif edilmiştir.[10] Eylül 1897'de rütbesi binbaşılığa, 18 Ağustos 1900'de ise kaymakamlığa yükseltilmiştir. Mayıs 1905'te Mabeyn-i Hümayun Eczahanesi hekimliğine atanmıştır.[11] Ağustos 1905'te Liyakat Madalyası, Mayıs 1906'da ise ikinci dereceden Mecidiye Nişanı ile taltif edilmiştir.[12] Sağlık sorunları nedeniyle Mart 1911'de devlet hizmetinden emekliye ayrılmıştır.[13] Ardından Tünel Caddesi'ndeki (Beyoğlu) özel muayenehanesinde hasta bakmaya devam etmiş; aynı zamanda bilimsel araştırma ve yayınlarını sürdürmüştür.

1920'li yıllarda sağlığı gittikçe bozulan Dr. Hodara, 9 Temmuz 1926 tarihinde vefat etmiş ve Arnavutköy (Ulus) Sefarad Mezarlığı'na defnedilmiştir (Resim 2 ve 3).[14]

Resim 2: Menahem Hodara'nın vefatına ilişkin olarak Beyoğlu Şahkulu Muhtarlığı tarafından 14 Ağustos 1926'da verilen ölüm ilmühaberi: *"Mahallemizin Tünel Sokağı'nda 6 numerolu hânede ikâmet etmekte olan Tabib Menahem Bey nâm-ı diğer Hodara Bey'in 9 Temmuz 926 tarihinde vefat eylediğini tasdiken işbu ilmühaber taleb-i vakıya mebnî [vaki talebe dayanılarak] i'tâ kılındı [verildi]."* (Hodara Ailesi arşivi)

Resim 3: Menahem Hodara'nın Arnavutköy (Ulus) Sefarad Mezarlığı'ndaki kabrinden detay (Fotoğraf: Halil Tekiner)

Türkçeden başka çok iyi derecede Fransızca, Almanca ve Ladino konuşan ve yazan Menahem Hodara, Ester (Estrella) Hodara (1872–1936) (kızlık soyadı Ner) ile evlenmiş; bu evlilikten iki erkek ve altı kız çocuğu olmuştur.

10 BOA. İ. TAL. no: 109/1314. 22 Ramazan 1314 [24 Şubat 1897].

11 Dramur, Rengin. "1324 (1907) – 1333 (1914) tarihli Mabeyn Erkân-ı Sıhhiyesi defterlerinden saray eczacı ve doktorlarının künyeleri," *Tıp Tarihi Araştırmaları* 1989;3:133-163.

12 BOA. İ. TAL. no: 394/1324. 22 Rabiulevvel 1324 [15 Haziran 1906].

13 BOA. İ. HB. no: 82/1329. 24 Rabiulevvel 1329 [25 Mart 1911] ; BEO. 3873/290453. 26 Rabiulevvel 1329 [27 Mart 1911].

14 Beyoğlu Şahkulu Muhtarlığı. Menahem Hodara'nın vefatına ilişkin olarak verilen ilmühaber. İstanbul, 14 Ağustos 1926 (Hodara Ailesi arşivinde).

Dermatoloji Alanına Katkıları

Türkiye'nin ilk deri histopatoloğu olan Menahem Hodara tıbbi keşif ve başarıları, bilimsel makaleleri ve diğer mesleki faaliyetleri ile dermatoloji alanına önemli katkılarda bulunmuştur. Hodara'nın dermatoloji alanına katkıları şöyle özetlenebilir:

Tıbbi keşif ve başarıları

Hodara 36 yıllık meslek yaşamında birçok önemli bilimsel keşif ve başarıya imza atmıştır. P.G. Unna ile beraber komedo ve aknenin nedeni olarak basilleri tanımlamışlardır. İstanbullu kadınlar arasında sık görülen bir Trichorrexis nodosa türünü de ilk defa tanımlayan Hodara olmuştur. Bu hastalık bugün tıp literatüründe "Hodara Hastalığı" (*Hodara's disease*, *Hodarasche Krankheit*) adıyla bilinmektedir.[15]

Hodara ayrıca favus nedeniyle saçsız kalmış kafa derisinde saç naklini başarıyla uygulamış, düşük sıcaklıkta eriyebilmesi nedeniyle kullanımı daha kolay olan yeni bir gliserinli jel formülü geliştirmiştir.[16]

Bilimsel makaleleri

Hodara, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin haftalık oturumlarına düzenli olarak katılmış ve hasta muayeneleri sırasında karşılaştığı bazı nadir görülen cilt hastalıklarına ilişkin gözlemlerini bu toplantılarda meslektaşları ile paylaşmıştır. Türkçe, Fransızca ve Almanca 150'nin üzerinde makalenin yazarı olan Hodara Türkiye'deki makalelerinin çoğunu *Gazette Médical d'Orient* ve *Bulletin Médical de Constantinople*'da, bir kısmını ise *Gazette Médicale de Constantinople, İstanbul Seririyatı*, *La Pédiatrie en Turquie* / *Türkiye'de Emrâz-ı Etfal* ve *Osmanlı Seririyat Mecmuası*'nda yayımlamıştır.[17] Önemli bir kısmını Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'de sunduğu bildirilerin oluşturduğu bu makalelerin bazıları daha sonra Almancaya çevrilerek *Dermatologische Wochenschrift*'te yayımlanmıştır.

Hodara'nın makalelerini yayımladığı yabancı dergiler arasında ise şunlar sayılabilir: *Annales et Bulletin de la Société de Dermatologie et Syphiligraphie*, *Archiv für Dermatologie und Syphilis*, *Dermatologische Studien*, *Journal des Maladies Cutanées et Syphilitiques, Dermatologische Wochenschrift* (daha önce *Monatshefte für Praktische Dermatologie* adıyla yayımlanıyordu). Ayrıca 1921 yılında yayınlanmaya başlanan *İstanbul Emrâz-ı Cildiye ve Efrenciye Mecmuası*'nın da yazı işleri kurulunda yer almış ve mecmuada çıkan Fransızca makalelerin editörlüğünü üstlenmiştir.[18]

---

15 Tekiner, Halil. "Dr. Menahem *Hodara* (1869–1926) and his contributions to dermatology," *International Journal of Dermatology* 2016;55(1):114-116.

16 Tekiner, Halil., Karamanou, Marianna. "The forgotten hair transplantation experiment (1897) of Dr. Menahem Hodara (1869−1926)," *Indian Journal of Dermatology, Venereology, and Leprology* 2016; 82(3):109-112.

17 Unat, Ekrem Kadri. "Doktor Menahem Hodara'nın dermatoloji tarihimizdeki yeri," *Deri Hastalıkları ve Frengi Arşivi* 1971;7(20):1-17.

18 Anonim. "Deuxième séance," *İstanbul Emrâz-ı Cildiye ve Efrenciye Mecmuası* 1337 (1921);1(1):9 (Hakkı Tarık Us Koleksiyonu'nda). Derginin yazı işleri kurulunda yer alan diğer isimler şöyledir: Şükrü Mehmed (Sekban), Emil Orfanides, Muallim Ali Rıza (Atasoy) ve Hulusi Behçet.

Hodara'nın dermatoloji alanına diğer önemli katkısı ise yayınlarında tıbbi fotoğrafları kullanan ilk Osmanlı hekimlerinden biri olmasıdır.[19]

Diğer mesleki faaliyetleri

Hodara, meslektaşları ile birlikte Türkiye'nin ilk deri ve zührevi hastalıklar derneğini (*Emrâz-ı Cildiye ve Efrenciye Cemiyeti*) 1919 yılında kurmuş ve bu derneğin başkanlığına seçilmiştir.[20],[21]

Yetişmelerine katkıda bulunduğu dermatologlar

Hodara'nın yetişmelerine katkıda bulunduğu dermatologlar arasında oğlu Dr. Viktor Hodara (1898-1951),[22] Dr. İzzet Kamil [Arca] (1877-1931) ve Dr. Hulusi Behçet (1889-1948) sayılabilir.

Vefatının Türk basınındaki yansımaları

Menahem Hodara'nın vefatı Türk basınında geniş yankı uyandırmış, günlük gazeteler ve tıp dergileri bu ünlü hekimin hayatı ve dermatoloji alanına katkılarından bahseden anma yazıları yayımlamıştır. Hodara'yı yakından tanıyan meslektaşları ya da öğrencilerinin kaleme aldığı bu yazılar onun vakitsiz kaybından duyulan üzüntüyü dile getirmekle kalmamış; Hodara'nın biyografisinin az bilinen yanlarına (aile hayatı, sağlığı, karakteri, bilimsel araştırma ve yayınlarının dönemin tıp camiasında uyandırdığı ilgi, vb.) ilişkin birçok bilgiyi de günümüze taşımıştır.

Hodara'nın vefatına ilişkin ilk anma yazısı *Cumhuriyet Gazetesi*'nin Fransızca baskısı *La République*'te M[azhar] Osman [Usman] (1884–1951) imzasıyla 12 Temmuz 1926 tarihinde yayımlanmıştır (Ek 1 ve Resim 5).[23]

İkinci yazı 17 Temmuz 1926 tarihli *Cumhuriyet Gazetesi*'nin 1. sayfasında yayımla-

---

19 Tekiner, Halil. "Dr. Menahem Hodara …"

20 Unat, Ekrem Kadri. "Osmanlı Devleti'nde tıp cemiyetleri," *Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri*. E. İhsanoglu, ed. İstanbul, 1987, s. 85-110.

21 Bu derneğin ilk üyelerinin isimleri alfabetik sıraya göre şöyledir: Abimelek, Prof. Ali Rıza, Ali Rıza, Bujes, Şükrü Mehmed, Fahri, Grossman, Hasan Reşad, Hulusi Behçet, Hüseyin Saib. İzzet Kamil, Karakoç, Nafilyan, Nikolaides, Osman Nuri, Ömer Abdurrahman, Orfanides, Rüşdü Mehmed, Talat Arif. Bkz.: Anonim. "Membres de la Société de Dermatologie et de Syphiligraphie de Constantinople," *Bulletin de Société de Dermatologie et de Syphiligraphie de Constantinople* 1921;1(1):2 (Hakkı Tarık Us Koleksiyonu'nda).

22 Menahem Hodara'nın oğlu Viktor (Victor) Hodara 1898 yılında İstanbul'da doğmuştur. Lise öğrenimi Galatasaray Sultanisi'nde tamamladıktan sonra baba mesleğini tercih ederek İsviçre'ye gitmiş ve "Etude anatomo-microscopique des bourses chez le *fœtus humain*" başlıklı teziyle 1924 yılında Lozan Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden mezun olmuştur. Paris'te St. Louis Hastanesi'nde iki yıl staj yaptıktan sonra Türkiye'ye dönmüştür. 1926-1928 yılları arasında Trabzon'da askerlik hizmetini yerine getirmiş, İstanbul'a dönerek bir süre Cerrahpaşa Hastanesi Dermatoloji Kliniği'nde babasının öğrencilerinden Dr. Hulusi Behçet ile birlikte çalışmış, ardından kendi muayenehanesini açmıştır. İki çocuk sahibi olan V. Hodara 1951 yılında vefat etmiş ve Arnavutköy (Ulus) Sefarad Mezarlığı'na defnedilmiştir.

23 [Usman], M[azhar] Osman. "La mort du Dr. Menahem bey Hodara," *La République* (édition française du Djumhouriet), 12 Temmuz 1926, s. 2 (Hodara Ailesi arşivinde).

بر استاد طبك وفاتی

وفاتی ، طبابت عالمنده حقیقی بر بوشلق
بیراقان بر طب عالم واستادی

کچن هفته نوعی
شخصنه منحصر بر
طب عالم و استادی
حیاته کوزلرینی قاپایارق
دغدغهٔ وجوددن أبدی
استراحتکاهنه انتقال
ایتدی: دوقتور مناهم
خودارا . یوقاریه
قویدیغمز رسمی متو-
فانك بالنسبه کنجلك
زمانته عائد برخیالیدر. دوقتور مناهم خودارا
مناهم خودارا ، افولی ضایعاتدن صاییلان ارباب
علم وفضیلتدن ایدی. دوقتور خلوصی بهجت بك
بو عالم آفل حقنده‌کی یازیسنی ایچ صحیفه‌لریمزده اوقویکز.

Resim 4: Menahem Hodara'nın vefatının ardından 17 Temmuz 1926 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde yayımlanan "Bir Üstâd-ı Tıbbın Vefatı" başlıklı haber (Hodara Ailesi arşivi).

nan "Bir Üstâd-ı Tıbbın Vefatı - Vefatı, Tababet Âleminde Hakiki Bir Boşluk Bırakan Bir Tıp Âlim ve Üstâdı" başlıklı haberdir.[24] Bu haberin tam metni aşağıda verilmiştir (Resim 4):

> *"Geçen hafta nev'i şahsına münhasır bir tıp âlim ve üstadı hayata gözlerini kapayarak dağdağa-i vücuttan [vücut rahatsızlıklarından] ebedi istirahatgahına intikal etti: Doktor Menahem Hodara. Yukarıya koyduğumuz resmi müteveffanın [vefat edenin] bi'n-nisbe [kısmen] gençlik zamanına ait bir hayaldir. Menahem Hodara, ufûlü [kaybı] zayiattan sayılan erbab-ı ilm ve faziletten idi. Doktor Hulusi Behçet Bey'in bu âlim-i âfîl [vefat eden bilim adamı] hakkındaki yazısını iç sahifelerimizde okuyunuz."*

[24] Anonim. "Bir Üstâd-ı Tıbbın Vefatı - Vefatı, Tababet Âleminde Hakiki Bir Boşluk Bırakan Bir Tıp Âlim ve Üstâdı," *Cumhuriyet Gazetesi*, 17 Temmuz 1926, s. 1 (Hodara Ailesi arşivinde).

La mort du Dr Menahem bey Hodara

« Toutes les heures le blessèrent, la dernière le tua.»

Il est profondément douloureux de s'incliner devant cette tombe fraîchement comblée. Notre plus grand dermatologue, le Dr Menahem Hodara, vient de rendre son âme à Dieu. Qui pourra jamais oublier son attachante et si personnelle figure inlassablement penchée vers la souffrance ? Etant un de ses plus chers amis, il m'a été donné de suivre sa belle carrière presque depuis sa naissance. Orphelin de bonne heure, il eut à se débattre contre les difficultés de l'existence. Ce n'est que par une intelligence remarquable doublée d'une volonté ardente qu'il put poursuivre des études que ses moyens lui rendaient extrêmement difficiles. A neuf ans, il entra à l'école Camondo où il fut un brillant élève. Ses maîtres le remarquèrent et prescients de sa future lumière aiderent ses efforts.

Après être sorti de l'école Camondo, il suivit les classes du „Rachdié", l'école secondaire turque. Il la quitta à quinze ans et désireux de servir son pays, il se fit inscrire à l'école militaire de médecine „le Tébié". A vingt ans, il était médecin de la marine et déjà fort apprécié. Durant trois ans il occupa brillamment ce poste ; mais ses aspirations le poussaient irrésistiblement vers l'Europe. Avec le fruit de ses modestes économies, le Dr Menahem Hodara s'achemina vers l'Europe. L'Allemagne fut sa première étape : il put alors réaliser son rêve qui était d'entrer à la clinique du professeur Unna à Hambourg. En peu de temps il acquit une connaissance parfaite de la langue allemande et devint le disciple préféré de ce savant. A l'exemple de son maître, Menahem Hodara commença cette brillante série de travaux qui l'illustrèrent dans la littérature médicale ; dès lors le nom de ce jeune médecin turc s'imposa dans tous les milieux scientifiques.

Puis il alla à Vienne où l'avait déjà précédé sa jeune renommée. Capozzi, Hebra, saluèrent son zèle ardent.

Resim 5: Menahem Hodara'nın vefatının ardından *Cumhuriyet Gazetesi*'nin 12 Temmuz 1926 tarihli Fransızca baskısının (*La République*) 2. sayfasında Mazhar Osman imzasıyla yayımlanan "La mort du Dr. Menahem Bey Hodara" (Dr. Menahem Bey Hodara'nın Vefatı) başlıklı yazının bir bölümü (Hodara Ailesi arşivi)

"Doktor Menahem Hodara" başlıklı üçüncü yazı yukarıda bahsedilen gazetenin 3. sayfasında Dr. Hulusi Behçet tarafından[25], "Dr. Hodara Öldü" başlıklı dördüncü yazı ise *Tedavi Notları* dergisinin 12. sayısının 341-343. sayfalarında Dr. Viktor [Hayim Galimidi] (1862–1934) tarafından yazılmıştır (Ek 2 ve 3, Resim 6 ve 7).[26] Beşinci ve son yazı ise P.G. Unna'nın Alman dermatoloji dergisi *Dermatologische Wochenschrift*'te yazdığı ve Hulusi Behçet tarafından Türkçeye çevrilerek *İstanbul Seririyatı* dergisinin 8. sayısının 322. sayfasında yayımlanan anma yazısıdır (Ek 4 ve Resim 8).[27]

Yukarıda künyeleri özetlenen bu yazılar birlikte ele alındığında Menahem Hodara hakkında edinilen bilgiler şu başlıklar altında özetlenebilir:

Biyografisi

Bu araştırmaya konu olan haber ve anı yazılarında verilen bilgiler makalenin biyog-

25 Behçet, Hulusi. "Doktor Menahem Hodara," *Cumhuriyet Gazetesi*, 17 Temmuz 1926, s. 3.

26 [Galimidi], Viktor [Hayim]. "Doktor Hodara Öldü," *Tedavi Notları* 1926;12:341-343.

27 Unna, Paul Gerson. "Emraz-ı cildiye üstadları miyânında beynelmilel en yüksek bir şahsiyet, bî-nazîr bir âlim olan dâhi Unna'nın merhum Menahem Hodara hakkında kendi gazetesinde yazdığı bendin kısmen tercümesi," çev: Hulusi Behçet. *İstanbul Seririyatı* 1926;8:322. (Hakkı Tarık Us Koleksiyonu'nda).

افنده ملاحظه‌لر

یکی مکتوبلری

ی - شکری بکك شکر بذالتی مضوی مو
کی کیزلی سلحخانه - معلومجی تحسینی ناصل
کطبز تجیی - دیزصیرتده تجیم برقازده....

ی . تحسین هر حالنکی بر شکل وصورتله بو
بعه‌دن اوزافلاشدیریله‌بیلیردی . فقط اویله
دیلر . بولغارلره بر قومیته جیلق اثری ، فعالیتی
سترمك ایسته‌دیلر. هم نظرلرنده تحسین کیمدی؟
سین کبرسین . صابی ایله ویرمه‌دیلردی .
مملکتی‌ده اونلره آرشینله وملتی صابی ایله
مه‌مشلردی که .

تحسینی بوغدیلر . ناصل بوغدیلر ؟ اوزمان
ئیلات مخصوصه محرمدی وقابالی فورون جوارنده‌کی
، حمام طرفنده بر بناده ایدی . رئیسی بصره
منده انتحار ایدن او حوالی والی وقوماندانی
ان حرب قائمقامی مرحوم سلیمان عسکری بکدی.
اجرائیه آمرلرندن الك برنجیسی قوشجی باشی
ه چرکس اشرفدی. ۱۵۰ الك‌لردندر. بر کون
کیجه‌نك معین بر ساعتی ایچون تحسینی تشکیلات
وصه‌یه دعوت ایتدیلر . تحسین طبیبی ایشك
ده‌کی بر آدام صفتیله هیچ بر شیدن شبهه‌له‌نه‌مزدی.
خصوص رئیس چاغیریوردی . وسئله غایت
، اولدینی ایچون تحسین کیزلیجه سلحخانه‌سنه
ی . مردیوندن چیقنجه صاغه کلن کوچوك
ده بر ماصه باشنه کچیردیلر . آرقه‌سی قاپی‌یه
جهدی. قارشیسنده سلیمان عسکری بك واردی
کدونیا ایشلری حقنده بکی بلانلر موضوع بحث
ی . قهوه ایصمارلادیلر . تحسین ساده قهوه
ه‌دی . بلانك تطبیقی باشلادی . ساده قهوه
ی . قهوه‌نك ایچنده اسرار ویا باشقه برماده

دوقتور مناهم خودارا

وفاتی ، طبابت عالمنده حقیقی بر بوشلق
بیراقان بر طب عالم واستادی

نورك اطبامی ایچریسنده فعالیتی ، چالیشمه‌سی
یورولق بیلمه‌ین سعیله مملکتمزده الك اوفق بر
کوی خلقنجه‌ده طانمش ، یاپدیغی ثمره‌لر ، امراض
جلدیه طبابتنده حصوله کتیردیکی ایزلر دولایسیله
بوتون ملتلرك لسان علمی وفنلرینه داخل اولان
مناهم خودارا ، اوروپا وآمریقا محافل طبیسنده دائما
حرمتله یاد ایدیله‌کلشدر .

خودارا ، اوریونال تعبیری ، مهم خسته‌لقلرك
ماهیتلری حقنده اجرا ایتدیکی تدقیقلریله الك معروف
آلمان ، فرانسز جلدیونی قدر جلد وفرنکی ایله
اوغراشان طبیبلر ، استادلر میانه کیرمش و بین الملل
بر شخصیت اولمشدی .

خودارانك بوتون حیاتی فعالیت و دیدیغه ایله
کچمشدر . ۳۰٤ سنه‌سنده مکتب طبیهٔ عسکریه‌دن
چیقمش ، دورینغ پاشانك یانده چالیشدقدن صوکره
هابسبورغده (اوستا) نك رحلهٔ تدریسنده اختصاصنی
اکمال ویارسده داریه ، بروق کین اعاظم ایله مشترك
اوغراشمش واستانبوله عودتنده بحریه مرکز خسته-
خانه‌سی امراض جلدیه وافرنجیه شعبه‌سنی اداره ایتمشدر.
مساعی وتدقیقاتی مذکور خسته‌خانه‌ده لابوراتوارله
یورومشدر .

آلمان ، انکلیز ، کتابلرنده بیوك مدققلر صره‌سنده
اسمنك ذکرینه باشلیجه سبب ؛ بشی متجاوز خسته‌لقك
منشأ تحریسنده مهم ایشلر اعلان ایتمشدر .

خودارا ، انساج جلدیه‌سی قازیشیق ، قاراتلق
ومنبعلری مجهول اوندن فضله امراضك‌ده نسجی
تبدللرینی ، تجروی تغیرلرینی پك کوزل توصیف
ایده‌رك میدانه قویمش وبری بری اوزرینه انضمام
ایدن بر طاقم راحتسزلیلرده مرض اصلی دن غیری منضم
راحتسزلقك اثباتنده أساسلی دولاری اورتیه قویمشدر.

۳۵ سنه‌لك حیات طبابتنده ، ترقیات بشریه‌یه
خادم سعی ، عملی وفنریاتی نتیجه‌سی جلدك تشریح
نسجیسنده - حوله احتیاجات آره‌سنده - خودارانك

Resim 6: Dr. Menahem Hodara'nın vefatı üzerine öğrencisi Dr. Hulusi Behçet'in kaleme aldığı ve 17 Temmuz 1926 tarihli *Cumhuriyet Gazetesi*'nin 3. sayfasında yayımlanan yazının bir bölümü (Hodara Ailesi arşivi).

٣٤١ تداوی نوطلری

دوقتور خودارا نولدی

شرق طبابت سماسنك أك پارلاق ییلدیزلرندن بردانه‌سی بر دها دوغمامق اوزره سوندی . دوقتور مناهم خودارا بك بوتون مزایای علمیه و فضائل اخلاقیه‌سی ایله برابر الی‌الابد افول ایتدی . بك یاقیندن برارقداشی اولمق مناسبتیله قیمت فنیه‌سنی بیلدیکم ، اخلاق حمیده‌سنی تقدیر ایتدیکم خودارانك ؛ مملکتمزده نادراً یتیشیر بو قیمتلی و نجیب سیمانك بردنبره غائب اولوب کیتدیکنی دوشوندکجه قلم هم کندی حسابنه هم‌ده مملکتم حسابنه قان آغلایور .

خودارا کیمدی؟ اورته حاللی بر عائله افرادندن اولوب کنج یاشنده اوکسوز و حامیسز قالان خودارا ذکاسی ، ثباتی و سعی ذاتیسی سایه‌سنده انتساب ایتدیکی عالم طبابتده تدریجاً ایله موقعنی یوکسلتمش ، مسلکداشلرینك حرمتنه مظهر اولدیغی کبی صایسز خسته‌لرینك وحمایه ایتدیکی بر چوق فقرا و محتاجینك منت وشکرانی قازانمشدر .

وفاتی ایله عالم طبده بویوك بر بوشلق براقان
دوقتور مناهم خودارا

هنوز یکرمی یاشنده ایکن مکتب طبیهٔ عسکریه‌ده اکمال تحصیل ایده‌رك شهادتنامه آلمش ، وظیفهٔ وطنیه‌سنی بحریه طبابتنه انتساب ایتمك صورتیله ایفایه باشلامشدر . معلومات فنیه‌سنی توسیع ایتمك مقصدیله اولا آلمانیاده پروفسور « اوتنا » نك یاننده بالآخره ویانه‌ده قاپوزی و هبرا کبی مشاهیر معلمینك نزدنده و پارس خسته‌خانه‌لرنده تتبعات علمیه وتطبیقات عملیه‌ده بولنمش‌در . رحلهٔ تدریسنده بولندیغی اساتذه‌نك توجه وتقدیرینه مظهر اولارق قیمتلی بر حمولهٔ فنیه‌یی حاملاً

Resim 7: Dr. Menahem Hodara'nın vefatı üzerine mesai arkadaşlarından Dr. Viktor Hayim Galimidi'nin kaleme aldığı ve Ağustos 1926 tarihli *Tedavi Notları* dergisinin 12. sayısının 341-343. sayfalarında yayımlanan yazının ilk sayfası (Hakkı Tarık Us Koleksiyonu).

٣٢٢ استانبول سريرياتى نومرو ٨

امراض جلديه استادلرى ميانده بين‌الملل الك يوكسك بر شخصيت، بى‌نظير بر عالم اولان داهى اونتانك مرحوم مناهم حودارا حقنده كندى غزته‌سنده بازديغى بندك قسماً ترجمه‌سيدر .

خلاصى بر بحث

هقته‌لق مجموعه‌مز، مناهم حودارانك وفاتيله بك مهم وبك چوق شايان اسف بر ضياعه اوغرادى. معاونين تحريريه‌مزدن يورولمق بيلميان مومى‌اليه ؛ اوتوز سنه‌دنبرى امراض جلديه‌نك هر زمينده جداً قيمتدار تبليغات ونشرياتيله آلمان وفرانسز ادبيات طبيه‌سنى زنكينلشديرمكده ايدى . حيات مساعيسنك بدايتلرنده امراض جلديه‌نك خرده‌بينى قسملرنى هامبورغده اتمام وعينى مقصدله پارسده داريه نزدنده اكمال خصوصنده اوغراشمشدى . يالكز آلمان مكتبيله اكتفا ايتمكسزين فرانسز اصول تدقيقلرندن استعاره وتكمل ايتمش، عمومى معلومات واختصاص تام ايله نهايت استانبولده‌كى شايان تقدير فعاليتنده مستفيد اولمشدى .

اونى هركيم طانيمش ايسه ، يوكسك وفضيلتلى برقلب ، نجيب واصيل برروح صاحبى انسان كورمشلر ، علمه قارشى شديد مجلوبيتى ، دائمى فعاليتى ، فوق‌الطبيعه مساعيسى وابى بر عائله باباسى اوله‌رق مشاهده ايتمشلردر .

استانبولده يوكسك عائله‌لر آره‌سنده نه‌يى‌ده‌مى‌شكانده كوريان تريفوره‌قسى نودوزانك موجوديتى، آريه توزلرى واسطه‌سيله حصوله كلن جلد قاشينتيلرينى ميدانه قويمسندن امراض جلديه سريرياتى ، حودارايه مديوندر .

الك مهم فعاليت ساحه‌سى ، خرده‌بينى تدقيقلره عائد وشاملدر. آز طانمش برچوق جلد امراضنك هيستولوژيك تبعاتى يايان حودارادر . ميقروبس فونفوئيدك ، بره‌ميقوز اندفاعاتك ، نوروله‌بريدك ، پاچولونقرونيك توبركوليدك ، دوالك ، جلدضمورلرينك، كوپنه‌رك پامفيكوس ترومائيكنك ، دونمه‌لرك قورده‌شلرك ، سپروتريخوزك ، هيدرو آده‌نومك وبر صره نه‌ويلرك ، باخصوص خطى اشكالنك تدقيقلرينى اتمام ايتمشدر .

حودارانك منتشر مساعيسنه انضماماً، تورك محيطانى ايچرسنده مشاهداتنه مستند تجارب ذاتيه‌سى نتيجه‌سى مختلف جلد امراضك ـ اوبورك، چوجق باش اكزه‌مالرينك، سپروتريخوزك، آسپرژيلوسك تريقوفيزينك ، آقفتوزيس تيقريقانس‌ك تداويلرنده اساسلى ايشيقلر كوسترمشدر .

كوكرتلى حمض توتيا مرهمنك تركيبنه ارجاع ايديجى شكر علاوه‌سيله تعديل وشايان استفاده بر شكله صوقمشدر .

حودارانك ، جلد طبيعيده آسيدساليسيلك، قريزوروبين، تنتور ديود ، سوبليمه تأثيراتى وميقروشيميسى اوزرينه خرده‌بينى معاينه‌لرى، كندينه مخصوص برخصوصيتى، بك قيمتلى براختصاصى تشكيل ايدر.

ديوه‌رژينك پيزيازيس روبراپيله‌رى ، بروقك پاراپسوريازيس، مختلف كاذب په‌لادلر حقنده فرانسز تحريات علمى غزته‌سنده مفصل تبليغات ونشرياتيله بيلديرمه‌سى دينى‌ده اونوتمه‌ميز .

آلمان فرانسز هرقانندن متساوياً حصه‌مند اولمسى، هرايكى مكتبك طبيعى برشكلده استانبولدن رابطه‌سنى تأمين ايدردى . خاطره‌سنى حرمتله تجليل...

اونادرمانولوكيشه ورهنشريفت

Resim 8: Dr. Menahem Hodara'nın vefatı üzerine Alman dermatolog Dr. Paul Gerson Unna'nın haftalık dermatoloji dergisi *Dermatologische Wochenschrift*'te yazdığı ve Hodara'nın öğrencisi Dr. Hulusi Behçet tarafından Türkçeye çevrilerek Aralık 1926 tarihli *İstanbul Seririyatı* dergisinin 8. sayısının 322. sayfasında yayımlanan yazı (Hakkı Tarık Us Koleksiyonu)

rafi kısmında bahsedilen arşiv bilgileri ile büyük ölçüde uyum gösterdiği için burada bir kez daha tekrar etmeye gerek görülmemiştir. Hodara'nın biyografisine değinen, fakat arşiv belgelerinde yer almayan bilgiler ailesine ve yurtdışında iken birlikte çalıştığı ünlü dermatologlara ilişkindir.

Usman ve Galimidi, Hodara'nın orta halli bir aileye mensup olduğunu, genç yaşında öksüz ve koruyucusuz kaldığını, ileri zekâsı ve güçlü iradesi sayesinde hayatın zorlukları ile mücadele ettiğini ifade etmişlerdir.[28],[29] Usman'a göre Hodara, Almanya'da geçirdiği yıllarda Dr. Unna'nın takdirini kazanmış ve Hodara adını uluslararası alanda tanıtacak çalışmalarına da yine bu dönemde başlamıştır.[30] Diğer yandan Galimidi, Hodara'nın Viyana'da dönemin ünlü hekimlerinden Moritz Kaposi (1837–1902) ve Hans von Hebra'nın (1847–1902) yanında bilimsel araştırma ve uygulamalarda bulunduğunu belirtmiş; Unna'nın Hodara Türkiye'ye döndükten sonra Osmanlı Devleti Bahriye Nezaretine gönderdiği mektupta "*Hodara'yı size iade ediyorum. Bu genç doktor fevkalade olarak yetişmiştir. Bilimsel önem açısından benden sonra o gelir*," ifadelerine yer verdiğinden bahsetmiştir.[31] Behçet, Hodara'nın Paris'te Ferdinand-Jean Darier (1856–1938) ve Louis-Anne-Jean Brocq (1856-1928) gibi önemli dermatologların yanında mesleki bilgi ve tecrübesini artırdığını ifade etmiş,[32] Unna ise Hodara'nın yanında çalıştığı yabancı hekimler arasında sadece Darier'nin adını anmıştır.[33]

Dermatoloji alanına katkıları

Behçet, Hodara'nın beşi aşkın cilt hastalığının nedenini keşfettiğini; az tanınan 10'dan fazla hastalığın ise dokusal başkalaşımları ve hücresel değişimlerini açıkladığını ifade etmiş; Hodara'nın özellikle gençlik döneminde yayımladığı asit salisilik, asit krizofanik, şark çıbanları, liken lineer, alopesi ve krizarobin üzerine yaptığı araştırmaları birer şaheser olarak nitelemiştir.[34] Unna'ya göre Hodara, az tanınmış birçok cilt hastalığı üzerinde histolojik araştırmalar yapmış; mikozis fungoides, premikoz döküntüler, nöroleprid, papülonekrotik tüberkülid, kurdeşen, sporotrikoz ve diğer hastalıkların teşhis ve tedavisi konusunda önemli makaleler yayımlamış; İstanbul'da epidemi şeklinde görülen bir trichorrexis nodosa türünün mevcudiyetini göstermiş; ayrıca arpa tozlarının neden olduğu cilt kaşıntılarını tanımlamıştır.[35]

Anma yazılarına göre Hodara'nın dermatoloji alanına katkıları sadece araştırma ve yayınları ile sınırlı kalmamıştır. Usman ve Galimidi, Hodara'nın Bahriye Merkez Hastahanesi'nde çalıştığı dönemlerde, karşılaştığı nadir vakalar hakkında ilgi çekici konferanslar vererek özellikle dermatopatoloji konusundaki araştırmalarının sonuçları-

28 [Usman], *a.g.m.*
29 [Galimidi], *a.g.m.*
30 [Usman], *a.g.m.*
31 [Galimidi], *a.g.m.*
32 Behçet, *a.g.m.*
33 Unna, *a.g.m.*
34 Behçet, *a.g.m.*
35 Unna, *a.g.m.*

nı meslektaşları ile paylaştığını ifade etmişlerdir.[36],[37] Yine Galimidi'ye göre Hodara'nın fikirleri ve bilimsel değerlendirmeleri uluslararası alanda birçok dermatolog tarafından ilgiyle karşılanmış; çalışmaları klasik dermatoloji kitap, dergi ve tezlerine konu olmuştur.[38] Behçet, Hodara ile 1920'den beri yürüttükleri ortak çalışmalar sırasında onun araştırmalarındaki sanatkâr inceliğin İtalyan, Fransız ve Alman dermatologlar tarafından takdir edildiğine bizzat şahit olduğunu ifade etmiştir.[39] Unna ise Hodara'nın sadece Alman dermatoloji ekolü ile sınırlı kalmayıp Fransız ekolünü de yakından tanımış bir araştırmacı olarak İstanbul'a dönüşünden sonra takdire şayan araştırmalar yaptığını ifade etmiştir.[40]

Diğer taraftan tüm yazarlar, Hodara'nın yerli ve yabancı dermatoloji camiasının saygın bir ismi olduğu konusunda birleşmektedirler. Usman ve Galimidi'ye göre Hodara'nın bilimsel araştırma ve yayınları onu Türkiye'nin en ücra köşelerine varıncaya kadar hürmetle anılan, hâzık bir dermatolog olarak tanıtmakla kalmamış; Avrupalı ve Amerikalı meslektaşları arasında tanınmasına da katkıda bulunmuştur.[41],[42] Behçet, Hodara'nın Alman dermatoloji dergisi *Dermatologische Wochenschrift*'in yayın kurulu üyesi olduğundan bahsetmiştir.[43] Bu derginin editörü olan Unna ise Hodara'nın bildiri ve yayınlarıyla Alman ve Fransız tıp literatürünü zenginleştirdiğini ifade etmiştir.[44]

Kişiliği

Usman, Hodara'nın sarsılmaz vicdanı nedeniyle kendisini insanlığın hizmetine adadığını, bakmakla yükümlü olduğu geniş ailesi ve himayesi altındaki yetimlere daima ilgi gösterdiğini, bu nedenle de ıstırap çekenlerin odağı haline geldiğini belirtmiştir.[45] Galimidi, Hodara'nın yüksek ahlakı, zekâsı, görev bilinci, azim ve çalışkanlığı ile tıp camiasında takdir edilen bir hekim olduğunu, Bahriye Merkez Hastahanesi'ndeki hastalarına bir baba gibi davrandığını ve hayırseverliği ile fakirlerin sevgisini kazandığını ifade etmiştir.[46] Galimidi ayrıca, Hodara'nın şefkatli bir aile babası olduğunu vurgulamış; akraba ve yakınlarından ihtiyaç sahibi olan herkese yardım ettiğini ve kazancını büyük ölçüde bu uğurda sarf ettiğini belirtmiştir.[47] Behçet'e göre özellikle bilimsel konularda zor beğenen ve oldukça titiz bir kişiliğe sahip olan Hodara'ya, sahip olduğu yüksek ahlak ve faziletler nedeniyle muhalifleri bile daima hürmet beslemişlerdir.[48] Unna ise Hodara'yı tanıyan

36 [Usman], *a.g.m.*
37 [Galimidi], *a.g.m.*
38 *A.g.m.*
39 Behçet, *a.g.m*
40 Unna, *a.g.m.*
41 [Usman], *a.g.m.*
42 [Galimidi], *a.g.m.*
43 Behçet, *a.g.m.*
44 Unna, *a.g.m.*
45 [Usman], *a.g.m.*
46 [Galimidi], *a.g.m.*
47 *A.g.m.*
48 Behçet, *a.g.m.*

herkesin onun faziletli kalbi ve asil ruhunun yanı sıra bilime olan adanmışlığına, olağanüstü mesaisine ve ailesine bağlılığına tanık olduklarını ifade etmiştir.[49]

Sağlık sorunları

Galimidi'ye göre Hodara'nın sağlığı Meşrutiyet'in ilânını (24 Temmuz 1908) takip eden dönemde bozulmaya başlamış ve şikâyetlerinin devlet hizmetini yerine getirmesine mani olacak seviyeye ulaşması üzerine emekli olmasını zorunlu kılmıştı.[50] BOA'de tespit edilen iki belgeden Hodara'nın emeklilik tarihinin 27 Mart 1911 olduğu saptanmıştır.[51] Şu halde Galimidi'nin tarif ettiği yorgunluk üç yıl zarfında ciddi bir ilerleme göstermiş ve henüz 40'lı yaşların başındaki Hodara'nın hareket kabiliyetini önemli ölçüde kısıtlamıştır.

Hodara'nın sağlık sorunları hakkında bilgi veren bir diğer isim ise Behçet'tir. Behçet, son yıllarda hocası Hodara'yı her ziyaretinde hasta bulduğunu belirtmekte, Hodara'nın bazı günler yürüyemeyecek kadar halsiz düştüğünden, bazen de bir baston yardımıyla güçlükle yürüyebildiğinden bahsetmektedir. Behçet'e göre son yıllarında kronik öksürük ve bel ağrılarından yakınan Hodara yüksek ateş ve şiddetli ağrılarına rağmen çalışmalarına ve hasta muayenelerine devam etmiş; soğuktan, yağmurlu veya karlı havalardan kendini korumaya özen göstermiş; yazın sıcak günlerinde bile üzerinden çift kat kalın elbiseyi, ayaklarından ise yün çorabı eksik etmemiştir.[52]

Sonuç

Menahem Hodara'nın vefatının ardından kaleme alınan anma yazılarının Hodara'nın yaşamı ve bilimsel faaliyetleri hakkında arşiv belgelerinde yer almayan birçok bilgiye ulaşılması açısından büyük önem taşıdığı görülmektedir.

Açıklama ve Teşekkür

Bu makalenin ikinci ve üçüncü bölümlerinde yer alan bilgilerin bir kısmı yazarın *International Journal of Dermatology*'de yayımlanan "Dr. Menahem Hodara (1869–1926) and his contributions to dermatology" başlıklı makalesinden özetlenmiştir. Yazar, sağladıkları bilgi ve belgeler için Dr. Menahem Hodara'nın torunları Sayın Mario Hodara ve Sayın Sami Hodara'ya; makaleyi yayım öncesinde gözden geçiren Prof. Dr. Emre Dölen ve Dr. Şeref Etker'e şükranlarını sunar.

49 Unna, *a.g.m.*

50 [Galimidi], *a.g.m.*

51 BOA. İ. HB. no: 82/1329 ve BOA. BEO. no: 3873/290453.

52 Behçet, *a.g.m.*

Ekler

Ek 1: Dr. Menahem Hodara'nın vefatı üzerine Dr. Mazhar Osman'ın kaleme aldığı ve 12 Temmuz 1926 tarihinde *Cumhuriyet Gazetesi*'nin Fransızca baskısı *La République*'in 2. sayfasında yayımlanan yazının Türkçe çevirisi

Dr. Menahem Bey Hodara'nın Vefatı

"*Bütün saatler onu yaraladı, sonuncusu öldürdü*."[53]

Henüz kapanmış olan bu mezarın önünde eğilmek büyük bir acı. En büyük dermatoloğumuz Dr. Menahem Hodara ruhunu Tanrıya teslim etmiş bulunuyor. Yılmadan ıstırapla mücadele eden cazibeli ve özgün kişiliğini kim unutabilir? En yakın arkadaşlarından biri olarak, mükemmel kariyerini başlangıcından itibaren izlemek imkânına sahip oldum. Genç yaşta babasını kaybetmiş biri olarak hayatın zorluklarıyla mücadele etmek zorunda kaldı. İleri zekâsı ve güçlü iradesi sayesinde zayıf imkânlarına rağmen tahsiline devam edebildi. Dokuz yaşında girdiği Kamondo Mektebi'nde parlak bir öğrenci oldu. Kendisinde ışık gören öğretmenleri çabalarında ona yardımcı oldular.

Kamondo Mektebi'ni bitirdikten sonra eğitimine Türk ortaokulunda (*Rüştiye*) devam etti. Ülkesine hizmet etmek arzusuyla 15 yaşında ayrılarak Askeri Tıp Okulu'na (*Tıbbiye*) kaydoldu. 20 yaşına geldiğinde takdir edilen genç bir bahriye doktoruydu. Üç yıl boyunca bu görevi başarıyla sürdürdü. Ancak emelleri onu güçlü bir şekilde Avrupa'ya yönlendiriyordu. Sınırlı maddi imkânlarına rağmen Dr. Menahem Hodara Avrupa'nın yolunu tuttu. İlk basamağı Almanya oldu. Orada en büyük hayalini gerçekleştirerek Profesör Unna'nın Hamburg'daki kliniğine kabul edildi. Kısa sürede Almancayı mükemmel bir şekilde öğrenerek yanında çalıştığı büyük âlimin tercih ettiği öğrencisi oldu. Hocasını örnek alan Menahem Hodara onu tıp literatüründe üne kavuşturacak olan parlak çalışmalarına başladı. Kısa sürede genç Türk doktorunun adı bütün bilimsel ortamlarda anılır hale geldi.

Daha sonra Viyana'ya gitti. Genç yaşta kavuşmuş olduğu şöhreti duymuş olan ünlü dermatologlar Kaposi ve Hebra azmini ve çalışkanlığını hayranlıkla karşıladılar. Paris onu güçlü bir şekilde cezbediyordu. Orada da büyük ilgi gördü. Zira genç bir yabancı olmasına rağmen, büyük bir cesaretle, ünlü bir bilim adamının tezinin aksini savunarak daha sonra *Büyük Patoloji Kitabı*'nda yer alıp klasik hale gelen görüşünü bildirdi.

Bilimsel araştırmalarını tamamladıktan sonra doktorluk mesleğine devam etti. Kısa sürede, dost olduğu fakir halkın en şerefli yere sahip olduğu geniş bir hasta kitlesine hitap eder duruma geldi. Dünyanın birçok yerinde yayımlanan çalışmalar kaleme aldı. Aynı zamanda, İstanbul Tıp Cemiyetinde [*Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane*] üne kavuşan sunumlarda bulundu. Bilim adamı olmanın yanında etkileyici bir konuşmacıydı. Yumuşak sesi ve sıcak sözleri konferanslarını çok ilginç hale getiriyordu.

[53] Latince "*Vulnerant omnes, ultima necat*," deyişine gönderme.

Kişisel özelliği olan sarsılmaz vicdanı nedeniyle kendisini liyakat, iyilik ve sevgiyle insanlığa adadı. Adeta ıstırap çekenlerin odağıydı. Bakmakla yükümlü olduğu geniş ailesi ve himayesi altındaki yetimler acı çekenlere olan ilgisini azaltmadı. Sonsuz enerjisi sayesinde hastalığı sırasında da azimle çalışmaya devam etti. En büyük arzusu ömrü boyunca çalışarak şekillendirdiği eserine ara vermemekti. Fakat Menahem Hodara'yı maalesef 57 yaşında kaybettik.

Ardından bütün bir şehrin gözyaşı dökmesi bir teselli olabilir mi?

M[azhar] Osman [Usman]

Ek 2: Dr. Menahem Hodara'nın vefatı üzerine öğrencisi Dr. Hulusi Behçet'in kaleme aldığı ve 17 Temmuz 1926 tarihli *Cumhuriyet Gazetesi*'nin 3. sayfasında yayımlanan yazının transkripsiyonu

Doktor Menahem Hodara

Vefâtı, Tabâbet Âleminde Hakiki Bir Boşluk Bırakan Bir Tıp Âlim ve Üstâdı

Türk etıbbası içerisinde faaliyeti, çalışması, yorulmak bilmeyen sa'yiyle [*çabasıyla*] memleketimizde en ufak bir köy halkınca da tanınmış, yaptığı etüdler, emrâz-ı cildiye [*cilt hastalıkları*] tabâbetinde [*hekimliğinde*] husûle [*vücuda*] getirdiği izler dolayısıyla bütün milletlerin lisân-ı ilmî ve fennîlerine [*bilimsel diline*] dâhil olan Menahem Hodara; Avrupa ve Amerika mahâfil-i tıbbîsinde [*tıbbi meclislerinde*] daima hürmetle yâd edilegelmiştir.

Hodara; orijinal tetebbu'ları [*araştırmaları*], mühim [*önemli*] hastalıkların mâhiyyetleri [*özellikleri*] hakkında icrâ ettiği tedkîkleriyle [*incelemeleriyle*] en mar'ûf [*tanınmış*] Alman, Fransız cildiyûnu [*dermatologlar*] kadar cild ve frengi ile uğraşan tabibler, üstâdlar miyânına [*arasına*] girmiş ve beynelmilel [*uluslararası*] bir şahsiyet olmuştu.

Hodara'nın bütün hayatı faaliyet ve didinme ile geçmiştir. 304 senesinde Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'den çıkmış, Düring [*Ernst von Düring*] Paşa'nın yanında çalıştıktan sonra Hamburg'da Unna'nın [*Paul Gerson Unna*] rahle-i tedrisinde ihtisâsını ikmâl [*uzmanlığını tamamlamış*] ve Paris'te Darye [*Darier*], Brok [*Brocq*] gi[bi] a'zâm [*büyükler*] ile müşterek [*birlikte*] uğraşmış ve İstanbul'a avdetinde [*dönüşünde*] Bahriye Merkez Hastahânesi emrâz-ı cildiye ve efrenciye [*deri ve zührevi hastalıklar*] şubesini idare etmiştir. Mesai ve tedkîklerini [*çalışma ve araştırmalarını*] mezkûr [*bahsi geçen*] hastahânede laboratuvarla yürütmüştür.

Alman, İngiliz kitaplarında büyük müdekkikler [*araştırmacılar*] sırasında isminin zikrine başlıca sebep; beşi mütecaviz [*aşkın*] hastalığın menşe-i taharrisinde [*kaynağının araştırılmasında*] mühim [*önemli*] ışıklar ilân etmesindedir.

Hodara; ensâc-ı cildiyesi [*cilt dokuları*] karışık, karanlık ve menba'ları [*kaynakları*] meçhûl [*bilinmeyen*] ondan fazla emrâzın [*hastalığın*] da nescî tebeddüllerini [*dokusal başkalaşımlarını*], hücrevî tağayyürlerini [*hücresel değişimlerini*] pek güzel tavsîf ederek [*niteleyerek*] meydana koymuş ve biri biri üzerine inzimâ[n] eden [*eklenen*] birtakım rahatsızlıklarda marâz-ı aslîden gayri [*asıl hastalıktan başka*] munzam [*eklenmiş*] rahatsızlığın isbatında esaslı rolleri ortaya koymuştur.

35 senelik hayat-ı tabâbetinde [*hekimlik yaşamında*], terakkîyat-ı beşeriyyeye [*insanlığın ilerlemesine*] hâdim sa'yı [*hizmet eden gayreti*], ameli ve neşriyatı neticesi [*uygulama ve yayınlarının sonucunda*] cildin teşrih-i nescîsinde [*histopatolojisinde*] -hamûle-i

ihtiyacat [*gereksinimler yükü*] arasında- Hodara'nın nâmı daima zikredilir. Sevdiği şubesine dinlenmeksizin, fasılasız, nihayetsiz yardımları, hizmetleri, mu'âvenetleri [*yardımları*] emrâz-ı cildiye [*cilt hastalıkları*] tarihinde mühim bir fasıl teşkil eder.

Hodara; cildin ensâc-ı tabiiye ve marâziyesinin [*doğal dokusu ve patolojisinin*] usûl-i tedkîklerinden [*inceleme yöntemlerinden*], mikroşimi [*mikrokimya*] tetebbuatından [*araştırmalarından*], seririyattaki [*klinikteki*] rehberlerinden, tedavideki ibdâ'atından [*buluşlarından*] birçoklarını klasik kitaplar benimsemişler, yüksek âlimler sırasında -İstanbul'dan- Hodara diye yazmışlardır.

Hodara, Unna'nın [*Paul Gerson Unna*] riyaset-i tahririyesinde [*editörlüğünde*] neşredilen, beynelmilel [*uluslararası*] emrâz-ı cildiye muallimlerinden [*cilt hastalıkları hocalarından*] mürekkep [*oluşmuş*] heyet-i tahririye [*yayın kurulu*] miyânında [*arasında*] *Dermatologişe Vohenşirift*'e [*Dermatologische Wochenschrift*] yazardı.

Hodara'yı sevmeyen, ecnebi [*yabancı*] hiçbir mütehassıs [*uzman*] yoktu. En bî-aman mu'ârızları [*amansız muhalifleri*], ahlâkı, fezâili [*faziletleri*], ilm ü irfanı ile temzic etmesinden [*bir araya getirmesinden*] şâyân-ı tavkîr ve hürmet [*yüceltme ve hürmete lâyık*] addederler ve şahsiyetine karşı büyük ihtirâm [*saygı*] beslerlerdi. Derin, nâfiz [*etkili, sözü geçen*], dakâyık ve zarâfet-i fenniyeye [*sanatkâr incelik ve zarafete*] nüfuzunu, âlimane taharrîyatını [*araştırmalarını*] bilaistisna [*istisnasız*] İtalyan, Fransız, Alman cildiyûnu [*dermatologları*] tesliminde tereddüt etmezlerdi. Buna bizzat şahit oldum.

Hodara, beynelmilel [*uluslararası*] mekteplerin bir hocası idi. Yaptığı tetebbu'ları *[araştırmaları*] neşreder, tedkîkleri [*incelemeleri*] dağıtır, her tarafta seve seve okunurdu. Konferansları da o nispette tatlı idi.

Bu tedkîk ve taharrisinin [*inceleme ve yazılarının*] esnâ-yı tesbitinde [*tespit sırasında*] ne kadar müşkülpesend [*zor beğenir*] idi. Almanya'dan avdetimde [*dönüşümde*], harp içerisinde İstanbul'da tesadüf ettiği ve senelerce görmediği veyahud görüp başka teşhisle karşılaştığı arpa uyuzları tetebbuatının [*araştırmalarının*] teklifini müteakip, aylar ve senelerce çalıştıktan sonra neşriyattan evvel ufak bir noktasının dahi muzlim [*karanlık*] kalmamasını isterdi.

Yirmiyi mütecaviz [*aşkın*] müşterek [*ortak*] orijinal mesaimizin neticesinden haberdar ettiğimin her defasında, müteaddit [*türlü*] sualler sorar, neden sonra tedkîklerin tamamiyetinin mümkün olacağını bildirirdi. Bu suretle bir Avrupalı üstâddan farkı yoktu. Her bir etüdümüzde, yüksekliğine, ilm ü nüfuz kudretinin ulviyetine [*yüksekliğine*] kanaatim artardı.

Hodara'yı her ziyaretimde hasta bulurdum. İstanbul'a döndüğümden beri ne vakit ziyaret etmiş isem, muhtelif şekil ve tarzlarda bir tarafının ıstırabından bahsederdi. Bazı günler yürüyemeyecek kadar muztarip, müteellim *[acı çeken*] inlerdi. Elem [*ağrı*], evca' [*sızılar*], şikâyet, teessür [*üzüntü*], hummâ [*şiddetli ateş*] vakitsiz ihtiyarlayan pîri çalışmaktan hiçbir gün alıkoymadı.

Diyebilirim ki, sa'y ü sebata [*çaba ve azme*], faaliyet ve ikdâma [*gayretli çalışmaya*], uğraşma ve didinmeye en büyük misâl [*örnek*], hastalığa, yorgunluğa bakmadan çabalayan Hodara'da tecessüm etmiştir [*somutlaşmıştır*]. Haftalarca öksürür, aylarca evca' [*sızılar*] ve verkiyeden [*bel ağrılarından*] müştekî [*şikâyetçi*], günlerce bî-tâbiden [*takat-*

sizlikten] müteellim [*üzüntülü*] topallayarak kabinesine [*muayenehanesine*] gelir, değnek ile yürür ve ancak bu tarzda hastalarını takip edebilirdi.

Soğuktan, cereyandan, yağmurdan, kardan fevka'l-had [*çok fazla*] korkardı. Yazın sıcak zamanlarda dahi arkasında kalın iki kaput, ayaklarında yün çorap ve lastik eksik değildi. Pek çok müşteri sahibi olduğu ve epey para kazandığı halde mahâl-i sarfı [*giderleri*] ziyâde olmasından (19 kişiye bakıyordu) hâlini daima teessürle anlatır, hatta bazen ağlardı.

Son zamanlarda bizzat istediği gibi etüt çıkaramadığından teessüratını [*üzüntülerini*] gizlemezdi.

Gençliğinde neşrettiği asit salisilik, asit krizofanik, şark çıbanları, liken lineer, kurhat-ı devaliye, alopesi ve kriz[a]robin tesirlerinin nescî tetebbuları [*doku araştırmaları*] birer şaheserdir.

Daha yüzlerce neşriyatı vardır. Altı senedir, belli başlı tüplerini müşterek ifa ettik. İlmine, ahlâk ve fezâiline [*faziletlerine*] meftûniyetim [*hayranlığım*]; temasım arttıkça ziyadeleşmişti [*artmıştı*].

Sinni [*yaşı*] daha çok çalışmaya müsâid idi. Fakat didinme, çırpınma, vakitsiz olarak bîçâreyi ihtiyarlattı, yıprandırdı ve vakitsiz olarak aramızdan gitti. Aile-i keder-dîdesine [*kederli ailesine*] en samimi tesellilerimi gönderir ve üzerine titrediği doktor oğlunun kendi yerini tutmasını bütün kalbimle dilerim.

Doktor Hulusi Behçet

Ek 3: Dr. Menahem Hodara'nın vefatı üzerine mesai arkadaşlarından Dr. Viktor Hayim Galimidi'nin kaleme aldığı ve Ağustos 1926 tarihli *Tedavi Notları* dergisinin 12. sayısının 341-343. sayfalarında yayımlanan yazının transkripsiyonu

Doktor Hodara Öldü

Şark tababet semasının en parlak yıldızlarından bir danesi bir daha doğmamak üzere söndü. Doktor Menahem Hodara Bey bütün mezâyâ-yı ilmiye [*bilimsel meziyetleri*] ve fezâil-i ahlâkiyesi [*faziletli ahlakı*] ile beraber ilel'ebed [*sonsuza kadar*] ufûl etti [*kayboldu*]. Pek yakından bir arkadaşı olmak münasebetiyle kıymet-i fenniyesini [*bilimsel değerini*] bildiğim, ahlâk-ı hamîdesini [*yüksek ahlakını*] takdir ettiğim Hodara'nın, memleketimizde nadiren yetişir bu kıymetli ve necip [*soylu*] simanın birdenbire gaip olup gittiğini düşündükçe kalbim hem kendi hesabıma hem de memleketim hesabına kan ağlıyor.

Hodara kimdi? Orta halli bir aile efradından olup genç yaşında öksüz ve hâmîsiz kalan Hodara zekâsı, sebâtı [*yılmayışı*] ve sa'y-i zâtîsi [*kişisel çabaları*] sayesinde intisâb ettiği [*mensubu olduğu*] âlem-i tababette [*tıp dünyasında*] tedrîc ile [*kademe kademe*] mevkiini yükseltmiş, meslektaşlarının hürmetine mazhar olduğu gibi sayısız hastalarının ve himaye ettiği birçok fukara ve muhtacinin [*fakirler ve muhtaçların*] minnet ve şükranını kazanmıştır.

Henüz yirmi yaşında iken Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de ikmal-i tahsil ederek [*eğitimini tamamlayarak*] şahadetname [*diploma*] almış, vazife-i vataniyesini [*vatani görevini*] bahriye tababetine [*tıbbına*] intisap etmek suretiyle ifaya başlamıştır. Malumat-ı fenniyesini [*bilimsel bilgilerini*] tevsî' etmek [*genişletmek*] maksadıyla evvela Almanya'da Profesör Unna'nın [*Paul Gerson Unna*] yanında, bilahare Viyana'da Kapozi [*Moritz Kaposi*] ve Hebra [*Hans von Hebra*] gibi meşahir-i mualliminin [*ünlü öğretmenlerin*] nezdinde [*yanında*] ve Paris hastahanelerinde tetebbuat-ı ilmiye ve tatbikat-ı ameliyede [*bilimsel araştırma ve uygulamalarda*] bulunmuştur. Rahle-i tedrisinde bulunduğu [*eğitim aldığı*] esâtîzenin [*üstatların*] teveccüh [*iltifat*] ve takdirine mazhar olarak kıymetli bir hamûle-i fenniyeyi hâmilen [*bilimsel donanımı taşıyarak*] (s.341) İstanbul'a avdetinde [*dönüşünde*] vazife-i askeriyesini ifa etmekle beraber tetkikat ve taharriyat-ı ilmiyesine [*bilimsel araştırma ve yazılarına*] devam ederek pek mu'tenâ [*önemli*] ve pek câlib-i nazar-ı dikkat [*dikkat çekici*] mesainin tahakkukuna [*gerçekleşmesine*] muvaffak olmuştur.

Hodara yorulmak bilmez bir sa'y [*çaba*] ve cehd [*azim*] ile çalışırdı. Hiç unutamam, Bahriye Merkez Hastahanesinde hizmet ettiği müddetçe birçok defalar hurdebinini [*mikroskobunu*] beraber alır, hastahaneye gelir, meslektaşlarına pek istifade-bahş [*faydalı*] konferanslar verir; cildin teşrih-i marazisi [*anatomik patolojisi*] hakkındaki tetebbuatını [*araştırmalarını*] ve netayicini [*sonuçlarını*] gösterir ve bu suretle her gün ihâtası [*yetkinliği*], nüfuz-ı nazarı ve malumat-ı amîkası [*derin bilgileri*] ile cümlemizi hayran ve takdir-han ederdi. Hodara vazifeşinas [*görev sever*] idi. Bahriye Hastahanesinde uhde-i mahâretine [*ustalığına*] tevdî edilen [*verilen*] efrâd-ı bahriyeye [*denizcilere*] bir baba gibi

hüsn-i [*güzel*] muamele eder ve onları kemâl-i itinâ [*özen*] ile ve en asri [*modern*] usullerle tedavi ederdi. Liyakat ve hizmetini takdîr eden ümerâsının [*âmirlerinin*] her vakit teveccühüne [*iltifatına*] nail olarak müteakiben terfi-i rütbe etmiş ve mîralaylığa kadar irtika' etmiş [*yükselmiş*] idi. Meşrutiyetin ilânında vücûdunda hissedilen ve hizmet-i askeriye ile gayr-i kabil-i telif olan yorgunluktan dolayı tekaüdü [*emekliliği*] icrâ kılınmış idi. O tarihten beri fikrî iştigalatına [*zihinsel uğraşılarına*] asla hâtime çekmeyerek [*son vermeyerek*] yine o saha-i fende uğraşmış ve her gün ona müracaat eden yüzlerce hastanın ıztırabını tehvîn [*azaltma*] veya teşfiye [*iyileştirme*] ile uğraşmaktan geri kalmamış idi.

Fennî mesaisi pek çok olup asit salisilik, asit krizofanik, şark çıbanları, liken lineer, kurhat-ı devaliye, alopesi ve krizarobin hakkındaki tetebbuatı [*araştırmaları*] Doktor Hulusi Behçet Bey'in dediği gibi birer şaheserdir.

Tetkikat ve taharriyat-ı fenniyesi [*bilimsel araştırma ve yayınları*] onu İstanbul'da gayetle muktedir bir mütehassıs gibi tanıttırdıktan maada şöhreti memleketimizin her tarafına yayılmış ve Hodara'nın ismi Türkiye'nin en ücra köşelerine varıncaya kadar hürmetle yâd edilmekte bulunmuş idi.

Taharriyat-ı ilmiye [*bilimsel yayın*] sahasında elde ettiği netayiç [*sonuçlar*] Hodara'yı Avrupa muhitlerinde [*çevrelerinde*] dahi tanıttırmıştır. Müntesibi bulunduğu şubede yüksek mevkiler işgal eder, üstatlar her vakit travaylarından [*çalışmalarından*] bahsederlerdi. Emraz-ı cildiyenin [*cilt hastalıklarının*] klasik kitaplarında, resail-i mevkutede [*periyodik risalelerde*] ve birçok tezlerde Hodara'nın ismi okunur ve onun efkâr ve mütalaat-ı ilmiye ve ameliyesi [*fikir ve bilimsel değerlendirmeleri ve uygulamaları*] ehemmiyetli [*önemli*] telakki edilir idi.

Fenni travaylarından [*bilimsel çalışmalarından*] istihraç ettiği netayici bildirmek veyahut hastaları arasında tesadüf ettiği nadir ve teşhisi müşkül bir vaka göstermek üzere tabip cemiyetlerine geleceğini ihbar ettiği vakit bütün meslektaşları Hodara'nın konferansında bulunmak üzere koşup gitmeği pek tatlı bir vazife bilir idi. Çünkü Hodara (s.342) kürsüye çıkıp söze başladı mı beyanatındaki ciddiyet, tahlilatındaki incelik, mevzuunu tenmiyedeki *[genişletmekteki*] intizam, kullandığı lisânda, Türkçe olsun Fransızca olsun Almanca olsun, gösterdiği belagat, (Hodara bu üç lisânı mükemmelen okur, yazar ve söylerdi) ve söz söylerken arada sırada pek münasip, pek yerinde ve her daim muvaffakiyetle sarf ettiği nükteler hâzırunu [*katılanları*] cidden müstefit eder ve sâmiîn [*dinleyicinin*] her zaman musahabenin hitamında [*konuşmanın sonunda*] hatibin kıymet-i fikriyesi hakkında takdirat-ı fevkalade besleyerek dağılırdı.

Onu takdir edenler yalnız biz mi idik? Doktor Hodara Almanya'da ikmâl-i tahsilden sonra İstanbul'a avdetinde [*dönüşünde*] Profesör Unna Bahriye Nezaretine gönderdiği mektupta "Hodara'yı size iade ediyorum. Bu genç doktor fevkalade olarak yetişmiştir. Ehemmiyet-i fenniye sırasıyla benden sonra o gelir," cümlesini yazarak Hodara'nın büyük bir âlim olduğunu tasdik etmiş idi.

Bu kere vefatını haber alan Profesör Unna keder-dide [*kederli*] ailesine telgrafla beyân-ı taziyet etmiş ve bu feci münasebetle Hodara'nın pek kıymetli bir simâ olduğunu tekrar etmiştir. Merhumun ahlâkiyatı, fikriyatı kadar derin idi. Gayetle müşfik [*şefkatli*] bir aile babası olmakla beraber akraba ve taallûkatından [*yakınlarından*] muhtac-ı mu-

avenet [*yardıma muhtaç*] her kim varsa onların hepsine bakar ve kazandığının büyük mikyâsta [*ölçüde*] bir miktarını bu uğurda sarf ederdi. Her gün apartmanının kapısından çıkarak otomobiline binerken etrafını saran ve her biri her gün Hodara tarafından memnun edilen fakir dilenciler kim bilir Hodara'nın gaybubetinden [*kaybından*] dolayı ne kadar ağlamışlardır!

Evet hep ağlıyoruz. Hodara'nın vefatını öğrenenlerin hepsi ağlıyor fakat ne faide [*fayda*]!

Hodara'nın pek yüksek ilm ü fazlından, nadir bulunur maharetinden müstefit olamayacak [*yararlanamayacak*] binlerce hastanın pek tabii olan teessüratına [*üzüntülerine*] iştirak etmekle beraber ziyâ-ı ebedîsinden [*sonsuz ışığından*] dolayı şüphesiz pek derin bir surette mütelehhif olan [*hevesle bakan*] bilcümle etıbbaya [*tüm hekimlere*] ve ufûlüyle [*kaybıyla*] hâmîsiz, bedbaht ve perişan bir halde kalan ailesi efradı ile onun sahâvetinden [*cömertliğinden*] her gün müstefit olan [*yararlanan*] fukara ve muhtacine [*fakir ve muhtaçlara*] beyân-ı tâziyet etmeği vazife bilir ve Hodara'nın hafızamdan silinmez hatırasını, yüreğim sızlayarak, her an hürmetler ve takdirlerle yâd ettiğimi ilave ederim.

Bahriye Tabip Miralaylığından mütekaid [*emekli*]
Doktor Viktor [Hayim Galimidi]

Ek 4: Dr. Menahem Hodara'nın vefatı üzerine Alman dermatolog Dr. Paul Gerson Unna'nın haftalık dermatoloji dergisi *Dermatologische Wochenschrift*'te yazdığı ve Hodara'nın öğrencisi Dr. Hulusi Behçet tarafından Türkçeye çevrilerek Aralık 1926 tarihli *İstanbul Seririyatı* dergisinin 8. sayısının 322. sayfasında yayımlanan yazının transkripsiyonu

Emraz-ı cildiye [*cilt hastalıkları*] üstatları miyânında [*arasında*] beynelmilel [*uluslararası*] en yüksek bir şahsiyet, bî-nazîr [*benzersiz*] bir âlim olan dâhi Unna'nın merhum Menahem Hodara hakkında kendi gazetesinde yazdığı bendin kısmen tercümesidir.

Hulusi Behçet

Haftalık mecmuamız, Menahem Hodara'nın vefatıyla pek mühim ve pek çok şayan-ı esef bir zayâ' [*çok üzücü bir kayba*] uğradı. Muâvinin-i tahririyemizden [*yazı yardımcılarımızdan*] yorulmak bilmeyen mumaileyh [*bahsi geçen*]; otuz seneden beri emraz-ı cildiyenin her zemininde cidden kıymettar [*değerli*] tebligat ve neşriyatıyla [*bildiri ve yayınlarıyla*] Alman ve Fransız edebiyat-ı tıbbiyesini zenginleştirmekte idi. Hayat-ı mesaisinin bidayetlerinde [*çalışma hayatının başlarında*] emraz-ı cildiyenin hurdebini [*mikroskobik*] kısımlarını Hamburg'da itmâm [*tamamlamış*] ve aynı maksatla [*amaçla*] Paris'te Darye [*Ferdinand-Jean Darier*] nezdinde [*yanında*] ikmal hususunda uğraşmıştı. Yalnız Alman Mektebiyle iktifa etmeksizin Fransız usul-i tedkîklerinden [*araştırma yöntemlerinden*] istiâre ve tekemmül etmiş [*eksiklerini tamamlamış*], umumi malumat ve ihtisas-ı tam [*tam bir uzmanlık*] ile nihayet İstanbul'daki şayan-ı takdir faaliyetinde müstefit [*yararlı*] olmuştu.

Onu her kim tanımış ise, yüksek ve faziletli bir kalb, necip [*soylu*] ve asil bir ruh sahibi insan görmüşler, ilme karşı şedid meclûbiyeti [*kuvvetli adanmışlığı*], da[i]mi faaliyeti, fevka't-tabii [*olağanüstü*] mesaisi ve iyi bir aile babası olarak müşâhede etmişlerdir [*görmüşlerdir*].

İstanbul'da yüksek aileler arasında epidemi şeklinde görülen trikoreksi nodoza'nın [*Trichorrexis nodosa*] mevcudiyetini, arpa tozları vasıtasıyla husule gelen cilt kaşıntılarını meydana koymasından emraz-ı cildiye serîriyâtı [*klinikleri*], Hodara'ya medyundur [*borçludur*].

En mühim faaliyet sahası, hurdebini [*mikroskobik*] tetkiklere [*incelemelere*] ait ve şâmildir. Az tanınmış birçok cilt emrazının [*hastalığının*] histolojik tetebbuatını [*araştırmalarını*] yapan Hodara'dır. Miko[z]is fungoidin [*mikozis fungoides*], premikoz i[n] difaatın [*döküntülerin*], nörolepridin, papulonekro[t]ik tüberkülidin, devalin, cilt dumurlarının [*körelmelerinin*], Köbner'in [*Heinrich Koebner (1838-1904)*] pemfigus tromatiksinin, donmaların, kurdeşenlerin, sporotri[k]ozun, hidro adenomun ve bir sıra nevilerin ba-husus [*özellikle*] hattı eşkâlinin [*biçim sınırı*] tetkiklerini itmam etmiştir [*tamamlamıştır*].

Hodara'nın münteşir-i mesaisine inzimâmen [*yayılmış çalışmalarına katılan*], Türk muhitatı [*çevreleri*] içerisinde müşahedatına [*gözlemlerine*] müstenid [*dayanan*] tecarüb-i

zatiyesi [*kişisel tecrübeleri*] neticesi muhtelif cild-i emrazın [*çeşitli cilt hastalıklarının*] -uyuzun, çocuk baş ekzamalarının, sporotri[k]ozun, asperjilosik trikofizinin, akantozis nikrikansın [*Acanthosis nigricans*] tedavilerinde esaslı ışıklar göstermiştir.

Kükürtlü hâmız-ı tûtiyâ [*zinkat*] merheminin terkibine irca' edici [*indirgeyen*] şeker ilavesiyle tâdil ve şayan-ı istifade [*yararlanmaya değer*] bir şekle sokmuştur.

Hodara'nın, cild-i tabiide asit salisilik, kriz[a]robin, tentürdiyot, süblime tesiratı ve mikroşimisi üzerine hurdebini muayeneleri, kendine mahsus bir hususiyetini, pek kıymetli bir ihtisasını teşkil eder.

Diverji'nin [*Marie-Guillaume-Alphonse Devergie (1798-1879)*] pitiriyazis rubra pileri [*Pityriasis rubra pilaris*], Brok'un [*Louis-Anne-Jean Brocq*] parapsoriyazis, muhtelif kazîb [*yalancı/pseudo*] paladlar hakkında Fransız taharriyât âlemini [*araştırma dünyasını*] gazetemizde mufassal [*detaylı*] tebligat ve neşriyatıyla bildirmesi deynini [*borcunu*] de unutamayız.

Alman Fransız irfanından mütesaviyen [*eşit şekilde*] hisse-mend [*hisse sahibi*] olması, her iki mektebin tabii bir şekilde İstanbul'dan rabıtasını [*bağını*] temin ederdi. Hatırasını hürmetle tebcîl [*yüceltiriz*]...

Unna [*Paul Gerson Unna*]
Dermatologişe Vohenşirift [*Dermatologische Wochenschrift*])

ARKEOLOJİK BULGULAR IŞIĞINDA, ANADOLU VE MEZOPOTAMYA COĞRAFYASINDA SAĞLIK BAĞLAMINDA KURBAN KÜLTÜ

THE BELIEF OF SACRIFICE AS A VOTIVE OFFERING IN THE CONTEXT OF HEALTH AT THE GEOGRAPHY OF ANATOLIA AND MESOPOTAMIA IN THE LIGHT OF ARCHEOLOGICAL FINDS

Tuğba Gencer*

Abstract

The human beings lived with hope and fears since the very first day of existence. The most instinctive fear, on the other hand, is the death, extinction, and slipping into eternity. Such fears of the human beings further brought along the concerns on life and, at this point, the human beings tended towards supernatural powers in accordance with matters such as overcoming death and manage to survive, which underlies his fears, in all cases that affects his health. As the medical facts with no describable reasons are mingled with remedies that predicate on belief during the times when no modern medicine was available, the votive offerings on human life and the *tributes* and *sacrifices* offered to the *divine powers* worshipped represented an essential aspect of the life at that time. The fact that there is no study conducted up to the present on votive and sacrificial offerings, which are considered to be extremely substantial during the times when religion and medicine was co-practiced and generally treated as a part of worship elicited to establish the subject matter of this article study to be evaluation of sacrificial practices offered as votive offerings in the context of health with regard to the history of medicine. Therefore, our ob-

* Bu çalışma, Prof. Dr. Nil Sarı danışmanlığında yapılan "Arkeolojik Bulgular Işığında, Anadolu ve Mezopotamya Coğrafyasında, Semavi Dinler Öncesinde Sağlık Bağlamında Adak Olarak Verilen Kurban İnancı". (İ.Ü. Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Tıp Tarihi ve Etik Programı, İst., 2015, XVII+147 s.) başlıklı Yüksek Lisans tez çalışması kapsamında hazırlanmıştır.

** Uzm., tugbaajan@gmail.com

jective in this study is to evaluate the belief of votive and sacrificial offering with regard to history of medicine within the Prehistoric, Mesopotamia, Anatolia-Hittite and Ancient Greek cultures and to analyze and propound the evidences on the fact that the sacrifices offered on behalf of the people are actually practices in the context of health by employing the archeological and the scientific datas that also incorporates ancient references.

Keywords: Votive offering, sacrifice, health

Özet

İnsan, var olduğundan bugüne dek umut ve korkularıyla yaşamıştır. En temel korkusuysa ölüm, yok oluş, sonsuzluğa karışmadır. İnsanın bu korkuları, yaşama dair kaygıları da beraberinde getirmiş, bu noktada sağlığını etkileyen tüm durumlarda, korkularının altında yatan, ölümü aşabilmek, hayatta kalabilmek gibi hususlar doğrultusunda doğaüstü güçlere yönelmiştir. Modern tıbbın olmadığı dönemlerde, nedenleri açıklanamayan tıbbi gerçekler de, inanca dayalı çözümlerle iç içe olduğundan, insan hayatıyla ilgili adaklar ve tapınılan yüce güçlere sunulan, hediyeler ve kurbanlar, dönemin yaşamında vaz geçilmez bir yer oluşturmuştur. Lakin dinle tıbbın birlikte yürütüldüğü dönemlerde, oldukça değerli görülen adak ve kurban sunumlarına dair, bugüne dek herhangi bir çalışma yapılmamış olması ve genelde ibadetin bir parçası olarak ele alınması, makalemizin konusunun "sağlık bağlamında, adak olarak sunulan kurban uygulamalarının tıp tarihi açısından değerlendirilmesi şeklinde belirlemiştir. Bu sebeple, çalışmamızdaki amacımız, arkeolojik veriler doğrultusunda, Eski çağ, Mezopotamya, Anadolu-Hitit ve Antik dönem Yunan kültüründe, adak ve kurban inancını tıp tarihi açısından değerlendirmek; arkeolojik veriler ve içlerinde antik kaynakların da olduğu bilimsel veriler kullanılarak, dönem insanı nezdinde sunulan kurbanın sağlık bağlamında uygulandığına dair kanıtları analiz etmek ve ortaya koymak olmuştur.

Anahtar kelimeler: Adak, kurban, sağlık

Giriş

Doğada yaşayan diğer canlılara göre daha savunmasız ve hassas bir yapıya sahip olan insan, umut ve korkularıyla yaşamıştır. En temel korkusuysa ölüm, yok oluş, sonsuzluğa karışmadır[1]. İnsanın bu korkuları, yaşama dair kaygıları da beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, insan; sağlığını etkileyen koşullarda korkuların temelinde yatan ölümü aşabilmek, hayatta kalabilmek gibi hususlar doğrultusunda doğaüstü güçlere yönelmiş, çareyi, umut ve isteklerini bu doğaüstü güçlerde aramıştır.[2] Dolayısıyla, Tıp da tarih boyunca dönemin inanç ve geleneklerinden etkilenmiştir. Modern tıbbın olmadığı dönemlerde; doğal gerçekler dönemin kendi inanç çerçevesinde yorumlanmış, çeşitli hastalıkların teş-

1 Sezer S. , Saya, P. (2009) Gelişimsel Açıdan Ölüm Kavramı, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.13, s. 151-165

2 Donbaz, V. (1999) Mezopotamya ve Anadolu'da Eski Tıp, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi 20-23 Eylül 1993*, Ankara: TTK. s. 319-336

his ve tedavisi de ilkel toplumlarda sihirbaz-hekim, sonralarıysa rahip-hekimlerce çoğunlukla kutsal sayılan mekânlarda, tapınaklarda yürütülmüştür. Nedenleri açıklanamayan tıbbi gerçekler, inanca dayalı çözümlerle iç içe olduğundan, insan hayatıyla ilgili adaklar ve tapınılan *yüce güçlere* sunulan *hediyeler* ve *kurbanlar*, dönemin yaşamında vaz geçilmez bir yer oluşturmuştur. Bu noktada, türlü bağlamlarda yüce güçlere sunulan kurban inancı ve uygulamaları, hemen her dönemde görülmüş, yaşamın dengesi, insanın hayatı, sunulan kurbanlarla korunmaya çalışılmıştır.

Kurban

Dil bilimsel açıdan kurban kelimesi, ilk çağlardan günümüze dek, doğaüstü güçlere hoş görünmek, onlarla yakınlaşmak, kötülüklere karşı doğaüstü yüce varlıklardan engel olmalarını istemek ve gerçekleşmiş bir istekten ötürü şükretmek adına yapılan dinsel bir tören olarak açıklanır.[3] Diğer bir değişle, kutsal amaçlarla kanlı veya kansız olarak sunumun fedasını içeren bir verme eylemi, çoğunlukla yüce varlığa sunulan can olarak tanımlanmıştır.[4] En ilkel inançlardan tek tanrılı dinlere kadar süregelen ve inancın parçası olan uygulamalarda kurban ortak olarak görülmüştür. Kurban kavramı için özellikle İngilizce-Fransızca gibi batı dillerinde, *sacrifice* kelimesi yaygın olarak kullanılır. Latince karşılığı *sacrificium-sacrificare* olarak ifade edilen ve kutsal anlamında *sacer,* yapmak anlamına gelen *facere* kelimelerinden türetilmiştir.[5]Bu kelime, seçilen objeleri ki bu hayvan veya insan olabilir, bir tanrıya veya doğaüstü yüce güce sunarak kutsallaştırmaktır.[6] Diğer taraftan, kurbanı kutsallaştırarak, çeşitli şekillerde öldürme, yok etme eylemini içine alan *sacrifice* fiili, genelde *kanlı kurban* uygulamaları için kullanılmaktadır. Bu yönüyle *sacrifice* kelimesi, mana olarak Sümer ve Akadca karşılığının aksine biraz daha daraltılmıştır. *Sacer* kelimesi manada ilahi kutsiyet içerir. *Sacrifice* kelimesi de kendini veya bir hayvanı, kutsallaştırarak -ki kutsallaştırma eylemi insandadır- tanrıya hediye olarak sunmak, tanrının mülkü haline getirmektir. Ama kurban sadece kutsallaştırılmış bir hediye değildir. Farklı amaçlarla; verimliliğin artması, şükretme, tanrıların kızgınlığını yatıştırma, ya da günahların kefareti vb. gibi sebeplerle kutsal saydığı varlıkla, karşılıklı alışveriş içine girdiği, tanrıyla yakınlaşmayı sağlayan araçtır[7]. Bu bağlamda, *sacrifice* fiili'nin *kurban* kelimesini karşıladığı ancak, *kurban* teriminin daha geniş bir anlama sahip olduğu, özellikle inanç temelli törenlere (kanlı-kansız kurbanlar gibi.) ilişkin anlamlar barındırdığı ifade etmek yerinde bir sav olacaktır. Örneğin, Sümer dilinde *kurban* kelimesi için, *ĝeš tag (giš tag,* Babil dilide. *ĝeštagga,* Akk. telaffuzu *gištaggû)* [8], Erken Akad dilinde

[3] Hançeroğlu, O. (2011) *İslam inançlar Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi. s. 273

[4] *İslam Ansiklopedisi* (2002), "Kurban", C.26, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları s.432-435.

[5] *Encyclopedia of Religion and Ethics* (1875-1955) "Sacrifice" ed. James Hasting, Vol.XI, Newyork: Charles Scribner's Sons.; Ayrıca Bkz. http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/sacrifice son erişim: 09.09.2014

[6] *İslam Ansiklopedisi* (2002), "Kurban", C.26, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları s.432-435.

[7] *İslam Ansiklopedisi* (2002) "Kurban", s.432

[8] CAD (1995) "G" Vol.5. pp.108. Ayrıca Bkz. http://psd.museum.upenn.edu/epsd/nepsd-frame.html Son erişim: 14.08.2014

kurban adağı için *niqu*[9] (*niqētu, niqātu,* Elam-Mari'de kullanımı *nāqu veya* naqā ' u)[10], Babil dilindeyse (genelde kansız kurban adağı için) *zebu, zibu*[11] kelimeleri geçer. Kanlı ve kansız kurban terimleri için birbirinden farklı olarak kullanılan kelimeler dışında, ortak olarak; Akadça karşılığı kutsal sayılanla yakınlık kurma, yaklaşmak, yakınlık kurmak için hediye vermek manasına gelen *qerēbu* veya *(qarābu, qurrubu)* [12]dua etmek-yakarmak manasında da *karābu* [13] kullanılmıştır. Ayrıca, kelimenin Babil dilinde telaffuzu *qerbu*, Asur dilinde de *qurbu* şeklindedir[14]. *Proto-semitik dildeyse (düz dilde) qārab* בָּרַק kelimesi görülür.[15] Günümüz Türkçesinde de manada yakınlaşma anlamı içeren ve *kurban* olarak ifade edilen kelime, aslında İbranice "*korban-gorban*" deyiminden, Aramice vasıtasıyla Arapçaya, Arapçadan da dilimize geçmiştir.[16] Kök itibariyle "*krb*" den türemiş olup, yakınlaşma (*kurbîyet*), akrabalık kurma manasında, Arapçada da anlamı fazla değişmezken, "Tanrı'ya yakınlaşmak için sunulan" şeklinde tanımlanır[17].*

Kaldı ki yakınlaşma ve yakınlık kurmanın önemi, aslında ilk dönem insanın tanrıya, taptığı kutsal güce karşı, yüklediği anlamla doğrudan ilişkilidir. Arkeolojik veriler; tasvirler, yazılı tabletler, (antik kaynaklar vb.) ilk dönem insanının doğa güçlerini nasıl yorulmadığını, dini ve inançları çerçevesinde nasıl şekillendiğini açıkça göstermektedir. Soyut kavramlar somut olarak algılanırken, ilk dönemde zoomorphic (hayvan şeklin-

---

9 Genelde *Niqu* kelimesi, tanrıların onuruna kansız kurban ritüellerinden olan; yerlere şarap, süt dökme (libasyon) anlamında kullanılan "Naqu" kelimesiyle aynı anlam taşımaktadır. Alıntıdır: Erbaş, F. S. (2013) *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları. Ayrıca erken dönem Akad dilinde kelime, sıfat olarak; adanmış, kurbanlık, manasında kullanılırken, geç dönemlerde de aynı şekilde kurban için Libasyon (saçı) yapma olarak kullanılmıştır. Bkz. Arnolt, W. M. (1905) *A concise Dictionary of the Assyrian Langauge*, Vol. II, Berlin: Reuther&Reichard. pp. 717-718

10 CAD (2008) "N" Vol. 11, Part. II. pp.252

11 CAD (1961) "Z" Vol. 21. pp. 105

12 CAD (1995) "Q" Vol. pp. 228.; Ayrıca bkz. http://www.assyrianlanguages.org/akkadian/dosearch.php?searchkey=1165&language=id Son erişim: 14.08.2014

13 CAD (2008) "K" Vol.8. pp. 192-193. Ayrıca bkz. http://www.assyrianlanguages.org/akkadian/dosearch.php?searchkey=6204&language=id Son erişim: 14.08.2014

14 Mutlu, S. A. (2014) Eski Mezopotamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar, *Sayı XVII, Tarih Okulu Dergisi (TOD)* s.1-17 (s.2)

15 Sami dillerinde *kurban*'ı ifade etmek için ayrıca, kurbanın sunuluş tarzı ve cinsine göre çok çeşitli kelimeler kullanılmıştır. Eski Ahit'te, kurban karşılığında kullanılan terim, bağış ve vergi anlamına gelen *minha* dır. *Minha* kelimesi aynı zamanda Kartaca dilinde de anlamını kaybetmemiş, kurban için *vergi* manasında kullanılmıştır. Bknz; Langdon, S. (1904) The History of Significance of Carthaginian Sacrifice. *Journal of Biblical Literature*. Vol.23, No: 1. pp. 79-93. Eski Ahit'de kurban kelimesi için kullanılan diğer kelimeler; "grb" kökünden türemiş, yaklaştıran şey anlamında *gorban,* kanlı-kansız bütün takdimler için kullanılmıştır. *Kutsal kan* dökmeyi ifade eden ve genellikle topluca yenilen komünyon kurbanı içinse "isheh ve zebah" kelimeleri geçer. Kutsal kurban yeri anlamına gelen *mezbah* kelimesi de *zebah*'tan gelmiştir. (Tekvin, 4:3; Çıkış 10:25, Çıkış12:27; Levililer, 2:1-13) Bkz. *İslam Ansiklopedisi*, "kurban" C-26, s. 433-435

16 Armutak, A. (2004) Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme, *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi,* Cilt 30, Sayı 2, s.169-180

17 Erginer, G. (1997) *Kurban'ın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. s. 17

* Ayrıca, tıp terminolojisinde deney hayvanlarının kesimi için kullanılan "sakrifiye etme" deyimi, Latince kökenli *sacrifice* kelimesinden türetilmiştir ki burada sözlük anlamı öldürmektir. Lakin burada mana olarak, insanlara yararlı olmak adına kutsal bir amaca hizmet için tıbbi deneylerde kullanılması çıkarıla bilinir. Kobay, bir amaç için sunulmaktadır, bir dini ritüelin parçası değildir. Bkz. *Türkçe Türk Dili Kılavuzu*, (2007) "sakrifiye etmek" Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi, Kocaeli Üniversitesi Basımevi. s.77

de) olarak tasvir edilen yüce güç, zamanla antropomorphic (insan şeklinde) bir değişim göstermiş, insan tanrısını kendine biraz daha yaklaştırmak istemiştir. Böylece, ilk insan tapım törenlerinde sunulan adak ve kurbanlarla, insan şeklinde tasvir ettikleri tanrıları, hoşnut etmeyi, onları doyurmayı hatta onlarla aynı sofrada oturduklarına inanarak bu yüce güçlere yakınlaşmayı amaçlamıştır. Dolayısıyla, yakınlık kurduğu tanrılar onu refah şekilde yaşatacak, kötülüklerden koruyacak, ona sağlık ve iyi gelecek sağlayacaktır. Bu inanış, doğal olarak kullanılan dile de yansımış, hayatın merkezinde tutulan kurban uygulaması için kullanılan kelime, Samiler aracılığıyla Arapçaya girdiğinde, kelimedeki anlam, Allah'a yakınlaşmada önemli bir araç olduğu gibi, bu vasıta aynı zamanda benliğe, etrafındaki insanlarla yakınlık kurmaya da dönüşmüştür.

Kurbanın ilk dönem insanı için önemi

Dilbilimsel incelemeler dışında, Arkeolojik veriler de eskiçağ toplumlarında, özellikle Mezopotamya ve Anadolu coğrafyasında, sağlık bağlamında sunulan adak ve kurban inancına dair bilgiler verir. Arkeolojik kazılarda bulunan çeşitli biçim ve türlerdeki heykel ya da heykelcikler veya mağara duvarlarına çizilmiş resimler, tapınak alınlıklarına özenle kazılmış görseller, aslında ilkel insanın inanç yapısının yansımasıdır. Tüm bu tür heykeller ve çizimler, dönem toplumunun nezdinde sadece mağara resmi, bir heykel, tapınılan put, bir kabartma değildir. Döneminde bunlar yaşamın var olması ve sürdürülmesini sağlayan temel araçlar olarak değerlendirilmiştir. Onlarsız ne yaşam var olabilir, ne doğal afetlerden koruna bilinir, ne de yeterince avlanıla bilinir. Bütün bu konularda başarılı olabilmek, sağlıkla ve huzurla yaşama devam etmek için bu nesnelerin yapılması, bunlara tapınılması ve gerekli zamanlarda da adak olarak sunulması gerekli görülmüştür. Öyle ki, bir yıl ürün az olmuşsa veya salgın baş göstermişse, o yıl yeterince adak adanmadığından, gerekli kurbanlar sunulmadığından veya tanrıları memnun edecek bir yaklaşım gösterilmediğinden dolayıdır. Bu sebeple tanrıları kızdırmamanın, onlara sürekli bir bağlılık göstermenin ve mutlu etmenin gerekliliğine inanılmıştır.[18] Ancak o zaman insan kendisiyle ve tanrısıyla barışık-huzurlu ve mutlu yaşayabilmiştir.

Bu tarz inanç ve uygulamalar, dünyanın farklı coğrafyalarında ve bölgelerinde, uygulama şeklinde çeşitlilik olsa da, altında yatan inanç ve yansıtılışı bakımından benzerdir. Anlamlandırılamayan, sebep-sonuç zincirinin kurulamadığı durumlarda, tüm bilinmeyen olgular ve oluşan korkular, çoğunlukla doğaüstü gerekçelerle açıklanmaya çalışılmış, çareyse inanılan kutsal güce hediye ve kurbanlar sunarak, onları hoşnut etmek olmuştur.[19] Bu durumda, hemen her şey, değerli nesnelerden (taş-maden gibi) basit bir çaput parçasına, nefsi körelterek dileği gerçekleşene kadar kutsalına söz vermeden (*oruç- cinsel iliş-*

---

[18] Kramer, S. N. (2002) Bölüm: Toplum: Sümer Kenti s.104; Herodot Tarihi (2013) Çeviri: Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
Akurgal, E. (2005) *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara: TÜBİTAK; (Homeros: İlyada ve Odysseus) Homeros, (2011) *İlyada.* (Çev: Fulya Koçak), Ankara: Arkadaş Yayınevi.; Homeros (2009) *Odysseia* (Çev. Fulya Koçak) Ankara: Arkadaş Yayınevi.

[19] Mutlu, S. A. (2014) Eski Mezopotamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar, *Sayı XVII, Tarih Okulu Dergisi (TOD)* s. 1-17

kide bulunmama, yağ ve et yememe, saçlarını kesmeme [20] *vb.)* kurban edilecek bir insana ya da hayvana kadar adağın konusu olmuştur.[21] Bunlar içinde kurban, insanlık tarihi boyunca ilkel kültürlerden gelişmiş toplumlara değin, hemen her kültürde, ibadetin önemli bir parçası olarak yerine getirilmiştir.[22] Dökülen kan aslında bir sözleşme, kutsallaştırma, korunma, arınma, büyü gibi anlamlar içerir. Ancak gerek kurban ve kurban etme şekilleri, gerekse kurbanın amacı bakımından bazı farklılıkların bulunduğu da arkeolojik ve antropolojik veriler neticesinde bilinmektedir. Bu yönüyle kurban pratiği, kanlı ve kansız kurban olarak iki guruba ayrılmıştır.[23]

Kurban çeşitleri

Arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar, bayram veya diğer ritüellerde, toplu ve/veya bireysel amaçlarla, adak olarak çeşitli nesneler haricinde, tanrılara kanlı ve kansız kurbanlar sunulduğunu işaret eder. Kansız kurbanlar, genelde toplumun geçim kaynaklarıyla alakalı, o toplum için bir değere sahip olan yiyecek ve içecekleri konu edinen sungulardı.[24] İlk hasat, buğday, başak, meyve olabileceği gibi ayrıca aromatik yağ, şarap, bira, süt vb. sıvılar bunlar arasındaydı. Kanlı kurban ise bazen insan, çoğunlukla çeşitli hayvanların (büyük ve küçükbaş, horoz, kopek, domuz vb. gibi.) tanrılara yakılarak veya kanlarının akıtılarak, türlü şekil ve ritüeller doğrultusunda sunulmalarını içeriyordu. Kanlı kurban ritüellerinde, kimi toplumlarda bedenden bir parça kopartılması veya kan akıtılması geleneği kurban inancı içerisinde yer alırdı.

Kansız Kurbanlar

Kansız kurbanlar, amaç olarak diğer kurban türlerinden farklı değildi. Tanrılara yi-

---

20 Eski İbrani geleneklerinde, Adak adandıktan sonra, dilekler gerçekleşinceye kadar nezir'e girenlerin yağ ve et yememe, içki içmeme, cinsel ilişkiye girmeme ve saçlarını kesmemesi inançların zorunlulukları arasındaydı. Bu hususta Eski Ahit-Hâkimler Bölümünde; gücüyle tapınakları putperest Filistinlerin başına yıkan Samson (şimşon) saçlarını kesmeden uzatması böyle bir nezir (adak) sonucu olduğu söylene bilinir. Hâkimler bölümünde (Hâkimler: Bap.13-2) ayrıca Samson'un kısır olan (o güne dek çocuğu olmadığı için kısır addedilen) annesinin Tanrı'ya çocuğu olması için adak sunduğunu ve Tanrı'nın nihayet sesini duyup ona oğlu olacağını müjdelediğinden bahseder. Annesi ve babası Manoah şükür adağı olarak Tanrı'ya oğlak kurbanı sunmuştur**.** Hançeroğlu, O. (2011). *İslam inançlar Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi. s.9-12 ve 427-429; Ayrıca bkz. Kutsal Kitap, Eski Ahit: Hâkimler 13:2-5

21 Hançeroğlu, O. (2011) *İslam inançlar Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi. s.9-10

22 *İslam Ansiklopedisi* (2002), "Kurban", C. 26, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları s.432-435

23 Hançeroğlu, O. (2011) A.g.e. s. 274. Kanlı kurbanlar; İnsan ve hayvan kurbanından, kimi toplumlarda da bedenden bir parça kopartılması veya kan akıtılması geleneğine kadar çeşitli biçimlerde yapılırdı. Kansız kurbanlar ise genelde toplum için bir değere sahip yiyecek ve içecek, sıvı- yağ gibi (Ekmek, buğday, başak, şarap... vb.) konu edinilen sungular olmuştur. (Gözübenli, B. (1997) *İslam 'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, C. 3. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları s. 95; Ayrıca bkz. Mutlu, S. A. (2014) Eski Mezopotamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 7, Sayı XVII, s.4

24 Bu bağlamda, kutsal kitaplarda kanlı ve kansız kurban adağına ilk örnek Âdem'in oğulları Habil ve Kâin hikâyesinde görülür. Kâin çiftçi Habil ise çobandır. Tanrıya her ikisi adak olarak ürünlerini sunarlar. Habil besili bir koç ki bazı kaynaklarda semiz bir sığır olarak geçer, Kâin de başak demeti getirir. Tanrı Habil'in sunusunu Kabul ederken, Kain'ın sunusunu yakar ve kabul etmez. Kâin bu duruma hiddetlenir ve kıskançlığının etkisiyle kardeşini öldürerek tarihteki ilk cinayeti işler. (Çığ, M. İ. (2006) *İbrahim Peygamber* İstanbul: Kaynak Yayınları. s.22; Kuran-ı Kerim, Maide Suresi-27; Ayrıca bkz. Tekvin 4: 3-4

Resim 1: : Tanrıçaya İnanna/ İshtar'a sunulan bitki ve saçı 'nın (Libasyon) sahnelendiği adak panel: LOUVRE Müzesi, Env. NO: AO 276, Arkaik, III Hanedanlık Dönemi, MÖ 2600-2300, Tello (Antik dönem Girsu) (Fotoğraflama: Tuğba Gençer).

yecek ve içecek maddelerinin sunulması da kurban olarak görülmüştü.[25] Bu noktada, ilk hasat, tahıllar, meyve, ekmek, fırında pişmiş yiyecekler, (libasyon olarak[26]) bitkilerden elde edilen yağ gibi ürünler, çeşitli sıvılar (bira, süt, sütten yapılmış ürünler, bal, yere dökülen su, şarap, vb.) sungu olarak kullanılmıştı. (Resim 1) Bu tip ürünler, eski dönem insanı için daha çok kutsal varlığın ihtiyacını karşılamaya yönelikti.[27] Çünkü insanlar-

[25] Erbaş, F. S. (2013) *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları. s.64

[26] Libasyon (saçı), Mezepotamya ve Anadolu'da bayram ve dini seremonilerde törensel bir uygulamanın parçası olarak uygulanırdı. Bayram ya da ritüel sırasında kurban töreninin bir parçası olarak, tanrıya adanmış bir sıvının genelde yere yani toprağa ya da kutsal alana dökülmesiyle gerçekleştirilirdi. Yere dökülen sıvı yer altı tanrılarıyla bağlantı kurmanın en doğru yoluydu. Yeraltı dünyası tanrıların haricindeki diğer tanrılar içinse sıvının kutsal bir alanın herhangi bir yerine dökülmesiyle gerçekleştiriliyordu. Libasyon'un özünde tanrıların kutsal sıvıyla susuzluklarının giderilmesi yatıyordu. Libasyonlar, genelde bayram törenlerinde kurbanlık hayvanların etleri yemek haline getirilip ziyafet masasına dağıtıldıktan sonra, yemeğe başlamadan önce yapılırdı. Libasyon olarak yukarıda sayılan sıvılar haricinde; özel durumlarda su veya kan'ın da kullanıldığı görülmüştür. Kan ve su öteki kurbanlardır. Kan özellikle büyü ritüellerinde, su ise daha çok cenaze törenlerinde kullanılmıştır. Erbaş, F. S. (2013) *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları. s.64-71

[27] Mutlu, S.A. (2014) Mezopotamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar, Tarih Okulu Dergisi, Sayı. XVII, s.1-17

dan farksız görünen tanrıların da beslenmeye ihtiyaçları vardı[28] ve onların doyurulması insanılığın bekası ve geleceği için oldukça önemliydi. Ayrıca güzel kokular da tanrıyı memnun etmek amacıyla sunulurdu. Kansız kurban olarak sunulan yiyecek ve içecekler haricinde, diğer objeler arasından; elbiseler, mücevherler, para, kıymetli taşlar, metalden yapılmış eşyalar ve daha birçok nesne sungu olarak yer almıştı.[29]

Kanlı Kurban

Canlı bir varlığın kanının akıtılması veya bir can fedası gerektiren kurban çeşididir. Kanlı kurban ritüellerinde, sunulan hayvan bakımından her toplum kendi kültürüne göre çeşitlilik, sunum yöntemlerinde de farklılıklar göstermiştir.[30] Çiftçi toplumlar genelde koyun, keçi, sığır, kümes hayvanları gibi evcil hayvanları tercih ederken; avcı göçebe toplumlar çoğunlukla at, ren geyiği, yaban domuzu vb. gibi hayvanları, kurban olarak sunmuşlardı.[31] Toplumlar kendi kültürüne uygun nitelikte ve büyüklükte hayvanları kurban ederken; bazı durumlarda kanatlı hayvanlar, balık, eşek, yılan, köpek vb. hayvanlar, hatta bazen de kendi türü olan insan tanrılara sunulumuştur.[32]

Diğer taraftan, eski çağ ve antik kültürlerde, kurban olarak sunulacak hayvan, kutsal kabul edilen varlık tarafından belirlenmişti. Bu bağlamda bazı toplumlarda, Tanrılara er-

---

28 Tanrıların insanlar gibi görülüp, beslenmeye ihtiyaç duymaları, aksi halde güçlerini kaybederek yok olmaları yönündeki inanç, Mezopotamya kültürlerinden antik Yunan'a kadar görülür. Bu hususta, Mezopotamya inanç sisteminde yer alan tanrıların insanların kurbanlarına muhtaç oluşları "Kumarbi efsanesi'nde" açıkça belirtilmiştir. Efsanede, tanrı EA, insanları yok etmek isteyen diğer tanrılara; "insanlığı niçin mahvetmek istiyorsunuz? Onlar tanrılara kurban sunup, ıtriyat olarak sedir ağacı yakmıyorlar mı? Eğer insanları mahvederseniz, tanrılar varlıklarını sürdürebilirler mi? Onlara ekmek ve şarabı kim sunacak? Kahraman Fırtına Tanrısı'ın sapana yapışıp ekin ekmesi; Iştar ve Hepat da öğütme taşında (un) öğütmeleri gerekmeyecek mi?" Ünal, A (1980) Hitit Tabbının Ana Hatları, Cilt. XLIV, S.175, *Belleten* s. 478. EA'nın diğer tanrılara uyarı şeklinde yaptığı bu söylem, tanrıların sunulan kurbanlara ne denli bağımlı oldukları yönündeki inancın, dile getiriliş halidir. Bu sebeble, karşılıklı alışverişe dayalı kurban ve adak uygulamaları yüzlerce yıl yaşatılarak sunulmaya devam etmiştir. Özellikle, Antik Yunan kültüründe bu tarz inancın varlığı, Aristophanes'in komedi türünden yazdığı "Kuşlar" eserinde de görülür. Eser, her ne kadar ütopya çerçevesinde işlenilmiş olsa da, dönemin sosyo kültürel inanç yapısını yansıtması bakımından önemlidir. Eser; ömürlerini mahkemelerde tüketmiş ve artık içinde bulundukları ortamdan sıkılmış iki Atinalının, kuşların dünyasına katılmalarıyla başlar. Akabinde, tanrılar katıyla yeryüzü arasında, kuşların hâkim olacağı bir krallık kurarlar. Kuşların hâkim olduğu krallık kurulduğundaysa, tanrılar insanların sunduğu kurbanların onlara (tanrılar katına) ulaşmadığından ve aç kaldıklarından şikâyet ederler. Burada mizah yoluyla anlatılmış eser, özellikle dönemin sosyo-kültürel yapısı ve inancına dair bilgiler içerir. Bu sebeble, inanç bağlamında, tanrıların beslenmesi için, kurbanların sunulması, aksi halde tanrıların aç kalmaları konumuzla doğrudan ilişkilidir. Eser için bkz. Aristophanes (2011) *Eski Yunan Komedyaları 3: Kuşlar ve Bulutlar* (Çev. Furkan Akderin) İstanbul: Mitos Boyut Yayınları.

29 Erbaş, F. S. (2013) A.g.e. s.64-71

30 Kurbanlık hayvanlar, bazen kan akıtılmak suretiyle sunulurken bazen de boğazları sıkılarak, şişlenerek veya bir bataklıkta boğularak sunulurdu. Bir hayvan kanı akıtılmadan sağ olarak kutsal varlığa vakfedilerek de sunulabilirdi. Bu durumda hayvan hayatının kalan bölümünde kutsalın mülkiyetine geçer, kutsal bir alanda yaşamını sürdürürdü. Mezopotamya'dan Antik Yunan ve Eski türk geleneklerinde, kurban ve kurban etme şekileri için bkz. Bonnefoy, Y. (2000) *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler Ve Mitolojiler Sözlüğü*, A-K, C. I, Ankara: Dost Kitabevi

31 Herodot Tarihi (2013) Çeviri: Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul. ss. 108-115 (Herodot Skyt (İskit) soyundan Massagetlerin, avcı ve savaşçı toplum olduklarını, Skytler gibi adetleri olduğunu ve çoğunlukla at kurban ettiklerinden bahseder).

32 Levililer: 14-17; Ayrıca bkz. Kramer, S. N. (2002) *Sümerler*: (Çev. Özcan Buze) İstanbul: Kabalcı Yayınları. s. 190

kek, tanrıçalara dişi hayvanlar sunulmuş; gök tanrılarına ak renkli, yer altı tanrıları veya korkulan şeytani güç ve deniz tanrılarına siyah ya da koyu renkli hayvanlar kurban edilmişti.[33] Ateş tanrılarına sunulan hayvanlar da kızıl renkliydi. Kurban olarak sunulacak hayvan seçimlerinde renkler kadar; kurbanın yaşı, cinsi, ne ile beslendiği, günün hangi vaktinde ve hangi yöntemle sunulacağı, sayısı da oldukça önemliydi. Örneğin, Antik Yunan ve Roma'da "*Suove taurilia*" denilen üçlü kurbanlar," *hekatombe*" denilen yüzlük kurbanlar adanırdı.[34] Kurbanın türü olarak; örneğin Apollon'a (Helios) koyun ve sığırın dışında, süratli atlar tercih edilir, sağlık tanrısı Asklepios'a, Bergama Asklepeion'unda; zeytin dallarıyla süslü, beyaz bir koyun ve horoz[35], yüce tanrı Zeus'a genelde kozmik verimlilik ve güçlerinin simgesi olarak kabul görülen boğa,[36] Demeter'e dişi domuz gibi. tanrı ve tanrıçalara özel kurbanlar sunulurdu. Lakin antik Yunan panteonundaki tanrılar, genelde koyun veya koç severdi ve en önemlisi sunulacak hayvanın güçlü, sağlıklı, kusursuz olmasıydı. Kurban ritüellerindeyse, Antik Yunan'da sunulacak kurbanlık hayvanın, alın kılları kesilip yakılır, üstüne şarap ve arpa saçılarak kutsanır, şarkı ve dualar eşliğinde kurban edilirlerdi.[37] Ayrıca, antik Yunan kurban pratiklerinde, hayvanlar haricinde, bir dönem insanların da kurban edildiği fakat sonraları insanın kurban olarak verilmesinin ahlaksızlık olarak görüldüğü Herodot tarihi başta olmak üzere çeşitli kaynaklarda dile getirilmiştir.[38]

---

33 Hançeoğlu, O. (2011) İslam inançlar Sözlüğü, İstanbul: Remzi Kitabevi. s.274. Ayrıca, Aynı temel nedenlerle, örneğin Homeros'un İlyada adlı eserinde, Truva önündeki savaşçılar meydana toplanıp da karşılıklı (Argoslular ve Truvalılar) ant içmenin yolu yordamı belirlenince, ihtiyarlar meclisi bir araya gelir, yaşlı temsilci önünde ant içilir. Taraflar ant'ın konusunu ve buna uyulmamasının neticelerini yüksek sesle beyan edip tanrılara yakardığında, Toprak ve güneş tanrıları için bir tanesi beyaz ve erkek, diğeri kara ve dişi olan iki koyun kurban olarak belirlenir. (Homeros, *İlyada* 3/85-110. s.53-54) Hikâyenin ilerleyen metinlerindeyse "Yeminin Bozulması" bölümünde; yeni doğan yüzlük (koyun) kurbanların tanrılara adandığından bahsedilir (*İlyada* 4/ 95-100. s.69). Ayrıca Homeros *İlyada* ve Odysseia eserlerinde, Kurbanlığın yaşı, türü, sayıları, renkleri, paylaşımı ve hangi parçalarının tanrılara sunulduğu hakkında detaylı bilgi verilir. (*İlyada* 7/310-320, *İlyada* 8/ 235-250, *İlyada* 10/290, *İlyada* 21/120-130) (Homeros, *Odysseia* 3/5, *Odysseia* 3/50, *Odysseia* 4/350, *Odysseia* 4/470-475, *Odysseia* 4/575-580, *Odysseia* 8/ 60, *Odysseia* 11/20-35, *Odysseia* 11/130, *Odysseia* 24/65). Homeros (2011) İlyada (Çev. Fulya Koçak) Ankara: Arkadaş Yayınevi.; Homeros (2009) *Odysseia* (Çev. Fulya Koçak) Ankara: Arkadaş Yayınevi.

34 Hançeroğlu, O. (2011) İslam inançlar Sözlüğü, İstanbul: Remzi Kitabevi. s. 274

35 *Bergama Belleten* 18 (2010) Proje: Mustafa Durmaz. Bergamalı Lokman Hekim Galenos., Bergama Kültür ve Sanat Vakfı. s. 140

36 Boğa, Neolitik dönemden itibaren çağlar boyu, yeniden doğuş ve yeniden başlangıcı simgelemiştir. Özellikle Anadolu ve Mezopotamya çevresinde, güç, kuvvet ve üreme, toprak ve tarım üzerinde etkili olmuştur. Mezopotamya'da, Ay tanrısı Sin'e boğa biçimi verilmiş, Mısır'da da Ay tanrıçası "yıldızların boğası" olarak görülmüştür. Aynı zamanda Mısırda, boğaların tanrısı Apis, Tanrıça İsis'i temsil eder. Boynuzları arasında bir güneş ve bir ay diski taşıyan Apis, ölüm ve yeniden doğum tanrısı olarak kabul edilmiştir. Antik Yunan tanrılar dünyasında da erkeğin, gücün, üretkenliğin simgesi boğa, yüce tanrı Zeus'un temsil ettiği figürdür. (Yalçın, K. (2011) Boğa Kültü ve Sembolizmi, İstanbul: *İndigo Dergisi.* S.72, s. 1-10

37 Homeros, İlyada adlı eserinde, çıkan salgın üzerine (Veba) yapılan kurban törenlerinde, kurbanın boynuzları arasına saçılan arpanın, edilen duayı güçlendireceğini ve sunulan kurbanın kabulünde etkli olacağına dair bkz. Homeros (2011) İlyada 1/445 s.17; Homeros'un anlatımıyla döneminde kurban uygulamalarına dair bkz. Homeros (2009): *Odysseia* 11/20-35. s.183-184; Homeros (2011) *İlyada:* 3/245- 265. s.59.; Ayrıca Girit uygarlığında, kurban sunumlarının ne şekilde yapıldığı, kurban törenlerinde dans ve şarkıların önemine dair bkz. Alexiou, S. (1991) *Minos Uygarlığı*, İstanbul: Arkoloji ve Sanat Yayınları. s.126-127

38 Harris, M. (1994)*Yamyamlar ve Krallar* (Çev. Fatih Gümüş) Ankara: İmge Kitabevi. s. 170-228; Herodot (2013) (Çev. Müntekim Ökmen) Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul. s. 140-141

Resim 2: Nüfus Sayımı Resmi Töreni ve Tanrı Mars'a boğa, koyun ve domuzun kurban edilme sahnesi: Louvre Müzesi Env NO: MA 975, Roma Cumhuriyet Dönemi, MS 2. yy (Fotoğraflama: Tuğba Gencer).

Diğer taraftan, Yunan panteonunun tanrıları başta olmak üzere, kültür ve inanç sistemlerini kendi dini ve inançlarına uyarlayarak yaşatan Romalılarda da Yunanlılarda olduğu gibi kurban edilecek hayvanın sayısı, cinsi, rengi detaylı şekilde belirtilmiştir. En önemli tapınma eylemi olarak görülen kurban ritüellerinde, kansız kurban olarak, başını ilk hasatın çektiği yiyecek ve içecek sunguları verilirken, kanlı kurban olaraksa genelde sığır, domuz, keçi, koyun gibi. hayvanlar kurban edilmiştir.[39] Bu bağlamda, Louvre Müzesi'nde teşhir edilen ve aslı Julio Claudian Hanedanlığına mensup, Domitius Ahenobarbus adına yaptırılan sunağın alınlığındaki orta plakada betimlenmiş, *nüfus sayımı resmi töreni ve Tanrı Mars'a boğa, koyun ve domuzun kurban* edilme sahnesinin tasvir edildiği kabartma,[40] bu dönemde sunulan kurbanın türü ve uygulaması bakımından örnek teşkil etmektedir. (Resim 2) Eserde, sunağın etrafında yer verilen figürlerden ikisi, kurbanlık boğa ve diğerleri için libasyon hazırlığı yapıyor şekilde gösterilmiştir. Devamındaysa, kurbanlıkların üzerine başak ve buğday taneleri serpen karekterler tasvir edilmiştir. Dolayısıyla Antik Yunan kültüründe pek de farklı olmayan kurban pratikleri, Roma döneminde de devam etmiş, türlü amaçlarla verilen kurban uygulamalarında, kurbanın başına şarap gibi. sıvı akıtmak, tuz,un, ve buğday sermek, kurban uygulamalarının gereği kabul edilmiştir. Kurban, kafasına indirilen balta darbesiyle öldürülürken, filütlerin çalınıp, duaların edilmesi, tanrılar için ayrılan bölümlerin (karaciğer, yürek ve akciğer gibi.) sunakta yakılması, bu ritüellerin bir parçası olarak yerine getirilmiştir. Ayrıca Roma'da belirli durumlarda (afet, salgın vb. gibi) "ver sacrum"[41] adı verilen bir geleneğe göre, insan ve hayvanların ilkbaharda doğan ilk yavrularının tanrılara kurban edildiği antik kaynaklarda bahsedilmiştir.[42]

Kanlı kurban uygulamaları içinde Mezopotamya coğrafyasına bakıldığındaysa, kurban edilecek hayvanın türü, cinsi ve rengi Yunan ve Roma kültürüne kıyasla o kadar

---

39 Hançeroğlu, O. (2011) İslam inançlar Sözlüğü, İstanbul: Remzi Kitabevi. s.274

40 Torelli, M. (1982) *Typology and Structure of Roman Historical Releifs* (Jerone Lectures 14), Ann Arbor: University of Michigon press, pp.5-25

41 Ver Sacrum "Kutsal İlkbahar" adı verilen bu ritüel, Roma'da, Riete havzasında yani orta italya'da bulunan ve Sabinler diye adlandırılan yerli halkların, ilk yerleşimlerinden güneye doğru yayılmaları sırasında; savaştan, kıtlıktan sonra ya da nüfus fazlalaştığında, ilk baharda doğan tüm canlıların tanrılara sunulması geleneğine dayanıyordu. Ilk dönemlerde, insanın da adak olarak tanrılara sunulduğu bu gelenek, silah kullanma çağındaki delikanlıların, yeni yerlerde "sömürgeler" kurmak üzere sürgün edilmesini ve Mars'a boğa kurbanını içeriyordu. Zamanla Roma imparatorluk döneminde, bu gelenek değişime uğramış, kurban edilen boğa, tanrı Mars yerine Apollo ve Jupiter için verilmeye başlanmıştır. Bkz. Bonnefoy, Y. (2000) A.g.e. C.II, s. 1125-1127

42 Hançeroğlu, O. (2011) İslam inançlar Sözlüğü, İstanbul: Remzi Kitabevi. s. 274; Ayrıca Bkz. Armutak, A. (2004) Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme, *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi,* Cilt 30, Sayı 2, 169-180.

önemli değildi.[43]Lakin kurban törenleri ve akıtılan kan, tanrıların onuruna verilen can, oldukça önemli yere sahiptir. Bu coğrafyada öncelikle, Sümer'de balık dâhil [44] çeşitli hayvanların (koç, koyun, süt danası, sığır, kuş, ördek vb.) kurban olarak sunuldukları görülmüştür. Kurbanlar, tanrıların besini olarak görüldüğünden, etleri ya ateşte kızartılır ya da tencerelerde pişirilirdi.[45] Bu yüzden mutfaklar tapınakların önemli bir bölümünü oluştururdu. Bu noktada, günümüz Louvre müzesi, Eski Çağ, Mezepotamya bölümünde, teşhir edilen; Susa'dan (iran), Ninhursag tapınak alanında keşvedilmiş, bronzdan yapılmış *Sit Shamsi* adak levhası, (Resim 3) Mezopotamya kültüründe tapınakların günlük işleyişinin tasviri bakımından örnek niteliktedir. Dönemin tapınak yaşantısından bir kesit sunan levhada, tapınakta yürütülen dinsel tören ve mimari; azaltılmış ölçekli, iç ve dış unsurlarla birlikte, stilize edilmiş kentsel peyzajla beraber, ayrıntılarıyla tasvir edilmiştir. Elam Orta krallık dönemine (MÖ 15-12 yy) tarihlenen eserin üzerinde, ayrıca *Shilhak-Inshushinak* tarafından yapıldığına dair yazıt bulunmaktadır.[46]

Mezopotamya kültüründe, Resim 3A'da bahsedilen adak levhası üzerinde tasvir edilen ve tanrı evleri olarak görülen Zigguratlarda[47] ve tapınaklarda; günlük olarak bira, şarap, süt, ekmek, hurma, tereyağı, bal, tuz vb. tanrı heykellerinin önüne koyularak sunulur, bu arada sunaklarda tanrıya ikram edilecek olan sığır veya kurbanlık herhangi bir hayvanın sağ ayağı ve böbrekleri kızartılıp verilmesi için hayvanlar öldürülürdü. Kurbanın ikram edilmeyen diğer parçalarıysa törene katılanlar arasında bir ritüel eşliğinde paylaştırılırdı. Bazı kurbanlık hayvanlarda (kuş veya balık vb.) parçalara ayrılarak balçıkla sıvalı kurban yakma çukurlarına (tandır) atılarak yakılırdı. Bu ritüellerde hayvanların, insanlar için yaratıldıkları vurgulanırken, özellikle koyun kurban edildiğinde, koyunun insan vekili olduğu ve bir insanın kendi yaşamı için bir koyun, kendi başı yerine de bir koyun başı vermesi gerekliliği vurgulanırdı[48]. Babil ve Asurlarda, kurban ritüelleri hemen hemen aynı şekilde uygulanırken, haftanın yedinci günü olan *Cumartesi* uğursuz görüldüğünden, gelecek kötülüklere karşı kurbanlar kesilirdi. Asurlulardaysa, aç tanrıların kendilerini yememesi için günlük kurbanlar verilerek, onları doyurmak oldukça önemliydi. Ayrıca kesilen oğlak ve ya kuzu (süt kuzusu) gibi yavru hayvanlar da günahların kefaretine karşı sunulurdu. Özellikle, Sümer-Babil-Asur ve Hititlerde müşterek, çeşitli hastalıklar karşı-

43 Armutak, A. (2004) Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme, *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi,* C.30, S.2, s:169-180

44 Kramer, S.N. (2000) *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi. s.47-48. Eserde, Eridu'da tapınak bölgesinde yapılan kazılarda, balık kurbanına dair kalıntılara rastlanılmıştır.

45 Mutlu, S. A. (2014) Eski Mezopotamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar, *Sayı XVII, Tarih Okulu Dergisi (TOD)* s. 1-17

46 *The Royal City Of Susa, Ancient Neareastern Treasures In The Louvre* (1992) (ed. Prudence O. Harper, Joan Aruz, and Françoise Tallon) New york: The Metropolitan Museum of Art. pp.137-141; Ayrıca tapınaklarda yürütülen kurban ritüelleri için bkz. Schmökel, H. (1973) Sümer Dini II. (Çev: Özdemir, M. T.) *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* 21: 1. s. 367-390.

47 Zigguratlar, (Akadcası ziqqurat, zaqa) yükselmiş yere kurmak anlamına gelen, Mezopotamya coğrafyasında özellikle Sümer, Asur ve Babil'de yaygın olarak görülen, terası bulunan, Piramitlere benzeyen, basamaklarla yükseltilmiş tapınaklardır. *A Dictionary of Archaeology* (1999) "ziggurat" (edited by Ian Shaw and Robert Jameson) UK: Blackwell Publishing Ltd. pp.623

48 Schmökel, H. (1973) Sümer Dini II. (Çev: Özdemir, M. T.) *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* 21: 1. s. 367-390; Armutak, A. (2004) Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme, *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi,* C.30, S.2, s. 169-180; Erginer, G. (1997) *Kurban'ın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. s. 15-85

Resim 3: A. Levha detayı; 'Ben Shilhak-Inhushinak, Shutruk Nahunte'in oğlu, Inshushinak'ın sevgili hizmetkarı, Anzan ve Susa'ın Kralıyım. Krallığı genişleten, Elam'ın koruyucusu, Elam topraklarının hükümdarıyım. Bu bronz levhayı ben yaptırdım….' **Resim 3: B.** Sit Shamsi (Gündoğumu ritüeli) adak levhası; (Louvre Müzesi, Env. No: Sb2743, M. Ö. 12 yy. Orta Elam dönemi, Susa, Fotoğraflama: Tuğba Gencer).

sında, *günah keçisi* olarak adlandırılan; keçi, oğlak ve koyununun 12 uzvu parçalanarak, (baş, boğaz, kol, el, parmak, tırnak, kaburga, karın, cinsiyet uzuvları, hayâ, ayak, kan, bağırsak vb.) hasta uzuvlar üzerine yerleştirilip, hastalığın bu uzuvlara aktarılış inancı oldukça yaygın bir tedavi yöntemiydi.[49]

Günah Keçisi

Günahlardan arınma, hastalıkların aktarılarak bir nevi korunmak için yapılan *Günah keçisi* inancı, Eski Ahit'te de bahsedilen Kenan topraklarında, Yunan, Roma ve Hititlerde birbirine benzer ritüellerle yerine getirilen bir gelenekti.[50] Eski Ahit'te

[49] Donbaz, (1999) Mezopotamya ve Anadolu'da Eski Tıp, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi 20-23 Eylül 1993*, TTK Ankara s. 319-336; Mutlu, S. A. (2014) Mutlu, S.A. (2014) Mezopotamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar, *Tarih Okulu Dergisi,* Sayı.XVII, s.1-17

[50] Bremmer, Jan. (1983) Scapegoat Rituels in Ancient Greece, Vol. 87. Department of the Classical, Harvard University: *Harvard Studies in Classical Philology. Pp. 299-320*

günah keçisi ritüelleri, "Kefaret Günü" ayinlerinde[51], Yahudi kavminin günahlarının simgesel olarak iki erkek keçiye yüklenerek arınmaları şeklinde bahsedilmiştir. Ritüelde, bu keçilerden biri kurayla seçilir ve Kudüs dışında yüksek bir yerden-bir uçurumdan aşağıya atılır veya yakmalık sunu olarak tapınakta Rab için yakılırdı. Diğeriyse, görevli din adamı tarafından hastalıkların, salgın gibi türlü belaların, tüm günahların keçiye aktarılıp, Azazel'e (şeytana) gönderilmek üzere keçinin çöle başıboş olarak salınmasıyla ritüel tamamlanırdı. Böylece *günah keçis*i, tüm halkın günahının kefaretini ödemiş, belalar, hastalıklar keçiyle birlikte başlarından salınmış olurdu. Kaldı ki Hristiyan teolojisinde Hz İsa da tanrının kuzusu olarak yorumlanmış ve tüm insanlığın günahlarının kefareti için kendini feda ederek insanlık adına bir nevi *günah keçisi* olmuştur.

Eski ahitte tarif edilen ve Samiler tarafından yerine getirilen *günah keçisi* ritüelleri, Hititlerdeyse *tarpall*a ve *Nakuśśi* ayinleride görülmüştür. Hititler, doğa durumlarını gelecekten haber veren kehanet aracı olarak görmüş, özel tabiat olaylarını (ayın kızarması, kuşların uçuşları vb.) işaret olarak yorumlayarak, bunlardan felaket, salgın veya ülke başındaki kralın öleceği gibi anlamlar çıkarıp, gelecek tüm kötülüklere karşı *tarpalla* ve *Nakuśśi* şeklinde iki tür ayin düzenmişlerdi.[52] *Özdeşleştirme* ve *vekil tayin ederek* kötülüklerden, hastalık ve belalardan kurtulacaklarına inanan Hititler için; Tarpalla, kötülük ve kirliliğin aktarıldığı ve yok edildiği, Nakuśśi ise kötülüğün uzaklara taşınması suretiyle vekile aktarılarılarak yerine getirildiği ayinlerdi.[53] İkisinin de ortak yönü hastalık, bela ve kötülüklerin aktarıldığı canlı ve cansız bir vekil kullanılmasıydı. Bu bağlamda, Hitit imparatorluk dönemine ait, Hattuşa'da (Boğazköy) bulunmuş, *vekil kurban* olarak isimlendirilen "Kötü gelecekten korunmak İçin yapılan dinsel tören" metni [54] Hititlerde vekil kurban'ın önemine ve *Nakuśśi* ayinin nasıl yapıldığına dair örnek teşkil eder. Kralın yerine bedel olarak, bir esirin tanrılara sunulduğu ritüel şu şekildedir; Kral, Ay tanrısı için önce bir boğa kurban eder, ardından yağlanmış, kral gibi giydirilmiş esir, sunağın başına getirilir. Kral "Bu adam kraldır, o'na kral'ın adını verdim. Krallığın giysilerini giydirdim. Krallığın tacını başına koydum. Kötü işaretler, kısa yaşam yılları ve kısa yaşam günleri bu bedelin olsun." diyerek dua eder, sağlıklı tutsak azad edilir ve ülkesine geri götürülürdü.[55] Bu kurban töreni, gene *arınma* töreninde olduğu gibi Sami'lerde uygulanan, üzerine türlü beddua okunarak *Azazel*'e gönderilmek üzere çöle bırakılıp, azad edilen *günah keçisi* ayiniyle benzerdi. Lakin burada günah keçisi bir esir, esire aktarılan bela-hastalık ve kötü gelecek de krala aitti. Diğer taraftan, bir başka Hitit dönemi tablet (KBo XV 1 I 1. vdd.) metninde, esirlerin gönderilmek yerine kurban olarak öldürüldüğünden yani

[51] Levililer 16: 1-22

[52] Orhun, M. (2009) Hititler'de Karaciğer Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Bunların Etrüskler'deki Uzantısı, *Akademik bakış,* C.3, S.5. s. 231-250

[53] Reyhan, E. (2008) Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük, C. II, Sayı.3, *Akademik Bakış*, s. 233-234

[54] İstanbul Arkeoloji Müzesi Env. Bo 2300+3048+3167 ÇBA (KUB XXIV 5); Ayrıca bkz. Ardzinba, V. (2010) *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, (Çev. Orhan Uravelli), Ankara: Kafkas Bilimleri Araştırma Merkezi, Kafdav Yayınevi. s.136.

[55] Erbaş F. S (2013) A.g.e. s. 118-119

tarpalli olarak yok edildiğinden bahsedilmiştir.[56] Bu metne göre; kralın düşman ülkesinden döndüğünde veba salgını görülmüş, bu talihsiz duruma son vermek için, düşman ülkesinden getirilen biri kadın, diğeri erkek, iki esirin vekil olarak tanrıya sunuldukları, bunların kurban edildikleri kaydedilmiştir.[57] Bedel olarak insanın kurban edilişine dair bir başka örnekse, II *Muršili*'in karısına ait bir dua metninde görülür. II *Muršili*'in karısı *Gaššuliyawiya* ölümcül bir hastalığa yakalanmıştır ve acı çekmektedir. İyileşmesi için yapılan dua metninde; bir kadın, hasta *Gaššuliyawiya* yerine, yeraltı tanrılarından *Lelvani*'ye, *tarpalla* -bedel olarak gönderildiği kaydedilir.[58]

Günah keçisi inancı, aynı zamanda M. Ö. VI. ve V yüzyıllarda, özellikle Atina ve İonia gibi büyük ticaret limanlarında Antik Yunanlılar tarafından, Thargelia festivalinde "pharmacos" (Farmatos) adı verilen ayin pratikleri içinde de yer almıştır.[59] Apollon adına kutlanan bu festivalde; *günah keçisi* veya diğer adıyla *Scapegoat-Pharmacos* ayini, festivalin ilk günü yerine getirilirdi. Bu ilk gün, aynı zamanda Truva'nın düşüşü, Plataea ve Marathon savaşında Yunanlıların zafer elde etmeleri, ayrıca büyük İskender'in Pers kralı Darius karşısında galibiyet kazandığı aynı güne denk geliyordu. Bu büyük galibiyetler, Yunanlılar için düşmana, şeytana, kötülüğe karşı kazanılmış zaferlerdi. *Pharmacos* ayininde, genelde dokunulmazlığı olan ve *günah keçisi* olarak belirlenen seçilmişler (sakatlar, akli yönden rahatsızlar veya ölüm cezasına çarptırılmış kişiler), önce yabani adasoğanı saplarıyla cinsel organlarına vurulur, sonra ellerine kuru incir, arpa ekmeği ve peynir verilerek kentten kovulurlardı. Cinsel organlarını dövmek için kullanılan adasoğanı saplarıysa yakılarak denize savrulurdu. Diğer taraftan, veba, kıtlık, salgın vb. gibi olağan dışı büyük felaketler karşısındaysa; sakatlar, akli yönden rahatsızlar veya ölüm cezasına çarptırılmış kişiler, *günah keçisi-scapegoat* olarak taşlanarak öldürülürdü.[60]

Diğer taraftan, Mezopotamya'dan Antik Yunan coğrafyasına kadar *günah keçisi* olarak yerine getirilen uygulama, şekilde farklılık gösterse de bağlamda, benzer olarak Heredot tarafından Mısır kültür ve inanç bahislerinde geçmektedir. Mısır'da sunulacak kurbanın türü ve sunuş şeklini ayrıntılı şekilde aktaran Herodot, Mısır halkı için bu kurban ritüellerin önemini belirtmiştir. Herodot'un aktarımıyla; genel olarak Mısır'da, kurbanlık için temiz olmak şartıyla, hemen her kurban ritüelinde; marka vurulan hayvan kesilmek üzere sunak taşına getirilir, ateş yakılır, hayvanın başına ve sunak taşına şarap serpilir, tanrının adı anılarak hayvan kesilip kafası ayrılırdı. Kurbandan ayrılan kafaya ise beddua

---

56 Elde edilen ritüellerden edinilen bilgiler; Tarpalli olarak kullanılan nesnelerin kırılarak, yakılarak, öldürülüp gömülerek vb. gibi yok etme eylemine dayandığını gösterir. Reyhan, E. (2008) Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük, C. I, Sayı 3, *Akademik Bakış*. s. 227-242. *Tarpalla* kelimesi, Hitit metinlerinde bedel kurban için kullanılmıştır. Akadçası *puhu* olup, Hurri dilinde *puhugari* bu kelimeden türetilmiştir. Hitit metinlerinde bedel (insan) kurban olarak *tarpalla* bazen de yerine *puhu* kelimesi olarak geçer. Bknz Erbaş F. S (2013) *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları. s.120

57 Ünal, A (1980) Hitit Tabbının Anahatları, Cilt. XLIV, Say.175, *Belleten.* s. 487. Veba salgını karşısında iki esirin kurban olarak verilmesini içeren bu ritüel, Fatma Ünal Erbaş'ın *Hititler'de Öteki Kurban ve Büyü* adlı çalışmasında, *Puliša ritüeli* olarak geçmektedir. Bkz. Erbaş F. S (2013) *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları. s.121

58 Erbaş F. S (2013) A.g.e. s.120

59 Bremmer, Jan. (1983) Scapegoat Rituels in Ancient Greece, Vol. 87. Department of the Classical, Harvard University: *Harvard Studies in Classical Philology.* pp. 318

60 Bonnard, A. (2004) *Antik Yunan Uygarlığı I.* (Çev. Kerem Kurtgözü) İstanbul: Evrensel Basım Yayın. s. 17

edilir, sonra bir pazarda Yunanlıya satılırdı. Eğer kafayı satacak Yunanlı bulunulamamışsa, beddua edilmiş kafa dereye atılırdı ki bu bela ve herhangi hastalığa karşı kurbanı sunan kişiyi koruyacağına, uzak tutulacağına inanılırdı[61] Burada beddua edilmiş kafa, tıpkı *günah keçisi* olarak belirlenen hayvana tüm günah ve hastalıkların aktarılıp yakılması veya kent dışına sürülerek uzaklaştırılması gibi. benzer amaçla; belalar, hastalık ve kötülükler, kesilen kafaya aktarılıp, Yunanlıya satılarak veya nehre atılarak uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. Neticede, insanlık tarihinde, yüzyıllar boyunca hemen her kültürde, uygulamalarda farklılıklar olsa da yaygın olarak görülmüş *günah keçisi* inancı, bir bakıma arınma, temizlenme vasıtası olarak görülmüştü. Sümer- Babil-Asur ve Hititlerde vb. toplumlarda, bir tedavi yöntemi olarak da uygulanan *günah keçisi*, aynı zamanda Sami ve antik dönem Yunan ve Mısır gibi. inanç geleneğinde, felaketlerden korunma, tüm kötülük ve hastalıkların seçilene aktarılışını içermiştir. Antik dönem dışında yakın tarihte, geçmişin gölgesinde evrilen tek tanrılı inançlarda da *günah keçisi* uygulamalarının, olağanüstü durumlarda toplu kıyımlara varacak boyutlarda zaman zaman devam ettiği görülmüştür. *Günah keçisi* olaraksa, toplumda *öteki* olarak görülen; farklı inançlara mensup kişiler veya sıra dışı olanlar, bazen de suçlular, günahların bedelini ödeyen arınma vasıtaları olmuştur. Ortaçağda binlerce insanın ölümüne neden olan Veba salgını baş gösterdiğinde; Yahudilerin veya doğuştan vücutlarında farklılıklara sahip kişilerin, özel kurulan Engizisyon mahkemelerinde türlü işkencelerle, cadılıkla suçlanmaları ve arınmak için feda edilmeleri, *günah keçisi* inancının toplum üzerinde bıraktığı etkilerden sadece birkaç örneğidir.

Sonuç olarak, ilkel inanç sisteminden günümüze dek gelen kurban uygulamaları, özellikle eski çağ toplumlarında, çeşitli sebeplerle; dini konularda yapılan hatalar, ihmaller ve işlenilen suçlardan dolayı af dilemek, aynı zamanda tanrıdan sağlık, uzun yaşam, mutluluk, düşmana karşı zafer kazanmak gibi istekler doğrultusunda yerine getirilmiş, onlar için özel ritüeller düzenlenmiştir. İlkel toplumların gözünde, yaşamın ve var olan düzenin devamlılığı, sunulan adak ve kurbanlara bağlanmıştır. Türlü sebeplerle sunulan adak veya kurbanlar, neticede insanın sağlığı, geleceği, huzurlu şekilde varlığına devam etmesi için kutsalıyla arasında bir bağ kuran araçtır. Sonuçta, toprağın verimliliğini artırması için toprağa şarap dökülmesi, un serpilmesi, genellikle hayvan bazen de insan kanının akıtılması[62] veya çeşitli sebeplerle farklı şekilde canın feda edilmesi,[63] aslında dönem insanının kendi yaşamı adına yaptığı, tanrıyla arasında bir nevi faydaya dayalı alışveriş olarak görülmüştür. Neticede, tüm bu ritüeller kapsamında yerine getirilen kurban uygulamalarında, zaman, mekan ve bağlamlarda farklılıklar olmasına ragmen, kurban ritüellerinin ortak noktası inanç olmuştur. Bu inanç doğrultusunda, hemen her

---

61 Herodot (2013) A.g.e. s. 138-141.

62 Hititlerde, kurban töreninde, kurban kanı'nın nasıl kullanılacağına dair ayin metninde " (...) Ve o kuzuyu kurban ederken onu nehir kıyısında keser ve kanını toprağa akıtır (…)" söyleminde, kurban edilen hayvanın kanını direk toprağa akıtıldığı görülür. Burada kan akıtma olayı, özel olarak yapılır. Ayrıca, başka bir metinde, kanın toprağa akıtılmadan, direk kaba konulup, tapınakdaki tanrı önlerine koyulduğu belirtilmiştir. (Ritüelin geçtiği tablet: KUB X, 63) Ardzinba, V. (2010) *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, (Çev. Orhan Uravelli), Ankara: Kafkas Bilimleri Araştırma Merkezi, Kafdav Yayınevi. s.89.

63 Armutak, A. (2004) Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme, *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi.* s.169-180

Resim 4: A. Mermer'den sağ ve sol kulağın tasvir edildiği adak modeli; (Atina Ulusal Müzesi Env. NO: 78) Tanrıça Isis'e adanmış ve üzerinde Yunanca yazıt bulunan adak levhası, 'Azad edilmiş köle, I. Epaphroditos, tarafından adanmıştır'. **Resim 4: B.** Adak sahnesi: (Atina Ulusal Müzesi; Env. NO: 3526) Hekim Amynos mabedinde bulunmuştur. Üzerindeki yazıtta, adağı sunan kişinin, "Acharnai'li Lysimacho'un oğlu, Lysimachidas" olduğu belirtilmiştir. Bacağından rahatsız olan bu kişi, elinde, rahatsızlığının tasvir edildiği modeli tutmaktadır. Bacak üzerinde, yukarıdan aşağıya doğru çıkıntı yapmış damar dikkat çekicidir. Ayrıca panel'in sol alt köşesinde iki ayak gösterilmiştir. (MÖ 4. yy. sonu) (Fotoğraflama: Tuğba Gencer).

coğrafyada, ibadetin vazgeçilmezi olarak yerine getirilen dualarının temelindeyse, tanrıların ölümlüler gibi olduğu ve onların memnun edici vaatlerden, çeşitli adak, hediye ve kurbanlardan etkilenebilecekleri düşüncesi yatmıştır. Bu sebeple, adak ve kurban günlük yaşamın, tam merkezine oturtulmuştur. Dolayısıyla, temelinde yatan korku ve çaresizlikler; resmedilen çizimlerde, bazen yapılan heykelciklerde,[64] mabetlere bırakılan türlü organ modellerinde,[65] (Resim. 4 ve 4A) sunulan kurban ve eylemlerde vb. form bularak araçlaştırılmıştır. Zamanla, geçmişten günümüze kadar gelenekselleşerek folklorik bir hal alan adak inancı, yeni inanç örgüsü (İslamiyet-Yahudilik ve Hristiyanlık) altında devam ederken, tek tanrılı dinlerce yasaklanan esasların, göz ardı edilip, akla gelebilecek her nesnenin kutsallaştırılıp araçlaştırılmasını, bir fetiş objeleri olarak görülmesini en-

[64] Collon, D. (2004) Eski Yakındoğu'da Rahip ve Rahibe Tasvirleri, (Çev. Fatma Sevinç), *Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 44/2: 79-110

[65] Antik Yunan Girit dönemi, ilk saray çağında, (Eski Saraylar Devri: M. Ö. 2000-1700) yaz ve kış gün dönümlerinde, kutsal kabul edilen dağ doruklarında, büyük ateşler yakılır, bu ateşlere arındırıcı özellikleri olduğu düşüncesiyle, çeşitli adak eşyaları atılırdı. Çoğunluğu pişmiş topraktan yapılmış bu adak eşyaları, kadın-erkek figürinleri veya kadın ve erkeğe ait vücut uzvuna ait organ modelleriydi. Pişmik topraktan yapılmış bu vücut parçaları, zamanla hasta organların tanrıya sunulduğu adak modellere dönüşmüştür**.** Resim 4. de verilen vücuda ait uzuv modelleri, genelde sağlık tanrısına sunulmuş olan adak modellerden sadece bir kaçıdır. Alexiou, S. (1991) *Minos Uygarlığı*, İstanbul: Arkoloji ve Sanat Yayınları. s.95

Resim 5: Azize Barbara-şifa veren Azize, (Kanlı Meryem Kilisesi, Balat-İstanbul) Yunan toplumunda, şifa tanrısı adına tapınılan Asklepios kültü, özellikle Hıristiyanlığın kabulü ve yayılmasıyla mahiyet değiştirmiş, kültü ve kült uygulamaları Hıristiyan inanca uyum sağlayarak devam etmiştir. Böylece, Tanrı Asklepios'un başlıca sıfatı olan "Soter" (kurtarıcı) adı, artık Hz. İsa'nın sıfatı olmuş ve bu sıfatın içinde ruhun ve vücudun tedavisi-kurtarılması düşünceleri, Hz. İsayla birlikte anılmıştır. Bu noktada, önceleri, Asklepeion mabetlerinde, kutsal suda arınarak, orada geceleyip, tanrı ve çocuklarından (Hygia-telephos) mucizevi şifa bekleyenler, artık hastaların bazı kiliselerde ve kutsal mekânlarda gecelemek suretiyle, geceleri yeryüzüne indiklerine inanılan aziz ve azizelerden yardım bekleyenlere dönüşmüştür. Neticede, Asklepionlarda dualarla şifa bulma ve tanrıya hasta uzuv modellerinin adanması, şükür hediyeleri, Hıristiyan dünyasında özellikle Ortodoks âleminde hala yaşatılan bir gelenek haline gelmiştir. Bu bağlamda, Günümüz Fatih sınırları içerisinde, Kanlı Meryem olarak anılan kilisede yer alan Azize Barbara ve ona bırakılan hediyeler bu geleneğin hala devam ettiğinin örneklerinden biridir. Yanda Azize Barbara ve ona bırakılan şifa modelleri görülmektedir.

gelleyememiştir.[66] Günümüzde, bazen kutsalına çeşitli nedenlerle sunulan adaklar; hem sunulan kurban (koç-oğlak-horoz-sığır vb.) ritüellerinde, hem de çeşitli sebeplerle umutların yüklendiği ağaçlara bağlanmış binlerce çaputta, kiliselere bırakılan şifa modellerinde (Resim 5) veya ziyaretlerde yapılan türlü uygulamalarda kendini hala göstermektedir.

Kaynaklar

Alexiou, S. (1991) *Minos Uygarlığı*, İstanbul: Arkoloji ve Sanat Yayınları.

Aristophanes (2011) *Eski Yunan Komedyaları 3: Kuşlar ve Bulutlar* (Çev. Furkan Akderin) İstanbul: Mitos Boyut Yayınları.

Armutak, A. (2004) Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme, *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi,* Cilt 30, Sayı 2, s.169-180.

Arnolt, W. M. (1905) *A concise Dictionary of the Assyrian Langauge*, Vol. II, Berlin: Reuther&Reichard.

Ardzinba, V. (2010) *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, (Çev. Orhan Uravelli), Ankara: Kafkas Bilimleri Araştırma Merkezi, Kafdav Yayınevi

A Dictionary of Archaeology (1999) "ziggurat" (edited by Ian Shaw and Robert Jameson) UK: Blackwell Publishing Ltd.

Bergama Belleten 18 (2010) Proje: Mustafa Durmaz. Bergamalı Lokman Hekim Galenos., Bergama Kültür ve Sanat Vakfı.

Bonnefoy, Y. (2000) *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler Ve Mitolojiler Sözlüğü*, A-K, C. I, Ankara: Dost Kitabevi.

Bonnard, A. (2004) *Antik Yunan Uygarlığı I.* (Çev. Kerem Kurtgözü) İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

Bremmer, Jan. (1983) Scapegoat Rituels in Ancient Greece, Vol. 87. Department of the Classical, Harvard University: *Harvard Studies in Classical Philology. Pp. 299-320.*

[66] Hristiyanlıkta pagan esaslı Asklepion külütünün devamına dair bkz. Eyice, S. (1958) Bizans Devrinde İstanbul'da Tababet, Hekimler ve Sağlık Tesisleri, Üniversitesi *Tıp Fakültesi Mecmuası*, c.XXI, S.3, İstanbul, s.657-691.

CAD (1995). The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, vol, 5 "G", Chicago: The Oriental Institute.
CAD (2008) The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago Vol.8 "K" Chicago: The Oriental Institute.
CAD (2008) The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago vol. 11 "N", Part II, Chicago: The Oriental Institute.
CAD (1995) The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago vol. "Q" Chicago: The Oriental Institute.
CAD (1961) The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, vol. 2 "Z", Chicago: The Oriental Institute.
Collon, D. (2004) Eski Yakındoğu'da Rahip ve Rahibe Tasvirleri, (Çev. Fatma Sevinç), *Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 44/2: 79-110.
Çığ, M. İ. (2006) *İbrahim Peygamber* İstanbul: Kaynak Yayınları.
Donbaz, V. (1999) Mezopotamya ve Anadolu'da Eski Tıp, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi 20-23 Eylül 1993*, Ankara: TTK. s. 319-336
Encyclopedia of Religion and Ethics (1875-1955) "Sacrifice" ed. James Hasting, Vol.XI, Newyork: Charles Scribner's Sons.
Erginer, G. (1997) *Kurban'ın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Erbaş, F. S. (2013) *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
Eyice, S. (1958) Bizans Devrinde İstanbul'da Tababet, Hekimler ve Sağlık Tesisleri, Üniversitesi *Tıp Fakültesi Mecmuası*, c.XXI, S.3, İstanbul, s.657-691.
Gözübenli, B. (1997) *İslam 'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, C. 3. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları
Hançeroğlu, O. (2011) *İslam inançlar Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
Harris, M. (1994)*Yamyamlar ve Krallar* (Çev. Fatih Gümüş) Ankara: İmge Kitabevi.
Herodot Tarihi (2013) Çeviri: Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
Homeros, (2011) *İlyada.* (Çev: Fulya Koçak), Ankara: Arkadaş Yayınevi.
Homeros (2009) *Odysseia* (Çev. Fulya Koçak) Ankara: Arkadaş Yayınevi.
İslam Ansiklopedisi (2002), "Kurban", C.26, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
Kutsal Kitap: http://kutsalkitap.net/bible/tr/index.php?id=234&mc=1&sc=221 Son Erişim: 01.02.2014
Kramer, S. N. (2002) *Sümerler* (Çev. Özcan Buze). İstanbul: Kabalcı Yayınları
Kramer, S.N. (2000) *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi
Mezopotamya antik diller sözlüğü için bakınız: http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/sacrifice Son Erişim: 09.09.2014
Mezopotamya antik diller sözlüğü için bakınız:
http://psd.museum.upenn.edu/epsd/nepsd-frame.html Son Erişim: 14.08.2014
Mezopotamya antik diller sözlüğü için bakınız: http://www.assyrianlanguages.org/akkadian/dosearch.php?searchkey=6204&language=id Son erişim: 14.08.2014
Mutlu, S. A. (2014) Eski Mezopotamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar, *Sayı XVII, Tarih Okulu Dergisi (TOD)* s.1-17
Langdon, S. (1904) The History of Significance of Carthaginian Sacrifice. *Journal of Biblical Literature*. Vol.23, No: 1. pp. 79-93.
Orhun, M. (2009) Hititler'de Karaciğer Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Bunların Etrüskler'deki Uzantısı, *Akademik bakış,* C.3, S.5. s. 231-250
The Royal City Of Susa, Ancient Neareastern Treasures İn The Louvre (1992) (ed. Prudence O. Harper, Joan Aruz, and Françoise Tallon) New york: The Metropolitan Museum of Art.
Reyhan, E. (2008) Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük, C. II, Sayı.3, *Akademik Bakış*, s. 233-234
Schmökel, H. (1973) Sümer Dini II. (Çev: Özdemir, M. T.) *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* 21: 1. s. 367-390.
Sezer S.; Saya, P. (2009) Gelişimsel Açıdan Ölüm Kavramı, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.13, s. 151-165
Türkçe Türk Dili Kılavuzu, (2007) "sakrifiye etmek" Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi, Kocaeli Üniversitesi Basımevi.
Ünal, A (1980) Hitit Tabbının Ana Hatları, Cilt. XLIV, S.175, *Belleten.* s.475-495
Ward, W, H. (1910) *The Seal Cylinders of Western Asia*, Washington: The Carnegie Institution Of Washington.
Yalçın, K. (2011) Boğa Kültü ve Sembolizmi, İstanbul: *İndigo Dergisi.* S.72, s. 1-10

OSMANLI SAVAŞ CERRAHLARI

OTTOMAN WAR SURGEONS

Gönül Güreşsever Cantay*

Abstract

In medical literature, the subject of surgeons in Ottoman Medical has been examined in the parallel of the modernization of 19th century medical education. Also it has begun in 14 March 1827 by the opening of Military Medical Doctors and Surgery Schools which had been established in the era of Mahmut 2nd.

However as all of the Turkish States through history, Ottoman Turkish State had a conquerist structure with a very strong army from the beginning of its foundation and kept this condition through time.

The person who was interested in the wounds (caused by the weapons of war as a consequence of the war) of the soldiers, such as loss of limbs, broken body parts etc., was a medical doctor in the first place but especially with a surgeon.

In the Ehl-i Hiref Notebooks which is dated oldest as h.932 Rebiü'l,âhir/ m.Ocak 1526, surgeons can be detected in the Ottoman Turkish Battle Armies. The records of the surgeons can be found as in the name of "Cemaat-i Cerrahin" (means community of surgeons) in a list of craftsman.

In the surgeons list of Ehl-i Hiref Notebooks, it can be learned the features of jannisary surgeons as much as the features of master surgeons, surgeons of ointments and also the education system between master and apprentice.

Keywords; Ottoman Battle Surgery, Ehl-i Hiref Notebooks, Community of Surgeons,

Özet

Osmanlı Tıbbında cerrahlar konusu, Tıp Tarihi literatüründe 19. yüzyılda tıp eğitim-öğretiminin modernizasyonu paralelinde ele alınmaktadır. Ve Sultan II. Mahmut zamanında kurulması gerçekleştirilip, 14 Mart 1827 tarihinde Askerî Tabib ve Cerrahî Okullarının açılışının gerçekleştirilmesiyle başlatılmaktadır.

* Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Böl. Emekli Öğretim Üyesi, g.cantay@hotmail.com

Oysa tarihte yer alan bütün Türk devletleri gibi Osmanlı Türk Devleti de kuruluşundan beri güçlü bir orduyla savaşan fütuhatçı bir yapıya sahip olmuş ve bu durumunu sürdürmüştür.

Savaşın sonucu olan yaralı askerlerin savaş aletlerine bağlı olarak aldıkları yaralar, uzuv kırık ve kopmaları, çıkık vs. gibi sağlık sorunlarının birincil personelinin hekimle birlikte özellikle cerrah olduğu ortadadır.

Osmanlı Türk Savaş Ordularının bünyesinde cerrahların varlığının da tespit edildiği en eski tarihli olan, h.932 Rebiü'l,âhir/ m.Ocak 1526 tarihli Ehl-i Hıref Defteri'nde el hüneri olan sanatkârlar listesi içinde "Cemaat-i Cerrahin" başlığı altında verilen cerrahların kayıtlarını buluyoruz.

Kaynak niteliğindeki bu Ehl-i Hiref Defteri içindeki cerrahlar listesinden, yeniçeri cerrahları özellikleri ile tespit etmek kadar, üstad, merhemci sıfatlarını taşıyan cerrahlar, usta-çırak sistemiyle yetiştirilmesi gibi eğitim-öğretim özelliğini de tespit etmek mümkün olmaktadır.

Anahtar Kelimeler; Osmanlı Savaş Cerrahisi, Ehl-i Hiref Defteri, Cemat-i-Cerrahîn, Tetimme-i Cemaat-i Cerrahîn,

Giriş

Osmanlı Tıbbında cerrahlar konusu, Tıp Tarihi literatüründe 19. yüzyılda tıp eğitim-öğretiminin modernizasyonu paralelinde ele alınmaktadır. Ve Sultan II. Mahmut zamanında kurulması gerçekleştirilip, 14 Mart 1827 tarihinde Askerî Tabib ve Cerrahî Okullarının açılışının gerçekleştirilmesiyle başlatılmaktadır.

Bu tarihe kadar Osmanlı tıbbında hasta sağıltımıyla ilgili olan tedavi edici kimseler "hekim" adıyla tanıtılmaktadır. Saray hekimliği söz konusu olduğunda hassa hekimbaşı ve bağlı hekimler ile cerrahlar ifade edilirken, vakıf külliyeleri bütünlüğünde bulunan tıp medrese ve darüşşifalarında ise hastaya hizmet ve tıp eğitim-öğretiminin birlikte yürütüldüğünü görmekteyiz. Külliye bünyelerinde yer alan tıbbî kuruluşların vakfiyelerinden ise darüşşifalarda görev yapan hekimler yanında göz hekimlerinin (kehhal) ve cerrahların görevliler listesinde yer aldığını biliyoruz.

Vakıf belgelerinden hekim ve cerrahların kişisel özelliklerinin belirtildiğine de yer verildiği, hatta ücretlerinin ne olacağı da yazılı olarak bildiriliyor. Ancak Osmanlı tıbbında cerrahî müdahale söz konusu olduğunda bilinen başlıca iki yöntemin mevcut olup uygulandığı da bilinmekte. Şak (yarma) ve dağlama (yakma-cautérisation).

Oysa tarihte yer alan bütün Türk devletleri gibi Osmanlı Türk Devleti de kuruluşundan beri güçlü bir orduyla savaşan fütuhatçı bir yapıya sahip olmuş ve bu durumunu sürdürmüştür. Yeniçeri teşkilâtının bir günde, 15 Haziran 1826 tarihinde halkın da yardımıyla kaldırılması ile modern ordunun kurulmuş olması, bu yeni ordunun sağlık ihtiyacının da düzenli bir şekilde çözülmesini gerektirmiştir. İşte bu ihtiyaç üzerine Tıphane ve Cerrahhane-i Âmire (Askerî Tabib ve Cerrah Okulları) 1827 tarihi itibariyle kurulup açılmaya başlamıştır.

Gene 19. yüzyıl boyunca hemen her kurumun bir hastahanesi oluşturulmağa çalışılmıştır.

Osmanlı Türk Devleti'nin savaş için oluşturulan büyük ordularında sağlık nasıl yürütülmekte idi? Bu sorunun cevabını vermek hemen ve pek mümkün olmamaktadır. Çünkü savaş ordusunu teşkil eden sistem içinde hekimin yeri ve önemi büyük olmakla beraber savaşın sonucu olan yaralı askerlerin savaş aletlerine bağlı olarak aldıkları yaralar, uzuv kırık ve kopmaları, çıkık vs. gibi sağlık sorunlarının birincil personelinin hekimle birlikte özellikle cerrah olduğu ortadadır.

Yukarda ifade ettiğimiz gibi savaşlarda ihtiyaç duyulan cerrahların saray ve darüşşifalardaki cerrahlardan çok farklı cerrahlık bilgi ve en önemlisi de el becerisine sahip olmaları gerekmektedir. Savaşlarda cerrahın işi hastayı gördüğü andan başlayacaktır.

Elimizde Osmanlı Türk Savaş Ordularının bünyesinde hekimlerle birlikte cerrahların varlığının da tespit edildiği Ehl-i Hiref'e ait defterler arasında en eski tarihli olan, h.932 Rebiü'l-âhir/ m.Ocak 1526 tarihli Ehl-i Hıref Defteri'nde[1] el hüneri olan sanatkârlar listesi içinde "Cemaat-i Cerrahin" başlığı altında verilen cerrahların kayıtlarını buluyoruz. Gene "Tetimme-i Cema'at-i Cerrahin" başlığı ile cerrah yardımcıları ve stajyer talebeleri (şakirtleri) bazı özellikleriyle yazılmıştır.[2]

Osmanlı Devleti'nin temel birimi olan Saray'da çeşitli hizmetleri gören sınıflar bulunur. Diğer kuruluşlarında olduğu gibi, bu sınıfların miktar ve maaşları ile bazı özelliklerini de belirleyen ayrı defterler yazılmıştır. Her sanatçı bölük halinde defterde kayıtlı olup, terfi ve gelişmeleri (terakkileri) o deftere kayıt edilir. Böylece sanatkârların tümünü tanıtmak üzere tertip edilmiş olan bu defterlere "Ehl-i Hıref" (sanatkârlar) defteri denilmişti. H.932 /m.1526 tarihli bu Ehl-i Hıref Defteri Farsça deyim ve terimlerle yazılmıştır.[3]

Ehl-i Hıref, el sanatları ile uğraşan kimseler demek olduğundan, cerrahlar da bu defter içinde yer almıştır. Osmanlı tıp dünyasında cerrahlığın el becerisi olarak kabul gördüğünü açıklayan bu durum kadar önemli olan şey de usta-çırak yöntemi ile eğitiminin önemini vurgular olmasıdır.

H. 932 /m.1526 tarihli bu Ehl-i Hıref Defteri'nde bütün el becerisi sınıfları kaydedilmiş, sonundaki sınıf ise "Cemaat-i Cerrahin" başlığı altında öncelikli olarak cerrahlar kaydedilerek, takiben de "Tetimme-i Cemaat-i C errahin" ve sonra da "Şakirdân-ı Mezkürîn" başlığıyla liste devam etmektedir. (Resim 2 ve 3)

Ehl-i Hiref Defteri'nin başında, emir olunduğunda gerekli doğru bilgiyi bulmak için (yazılmış) Ehl-i Hiref Cemaatinin aylık defteri olduğu yazılmış ve h.932 yılında Enderun Başhazinedarı Davud Ağa tarafından hazırlatıldığı ve Kâtip Hasan tarafından yazıldığı bildirilmektedir. (Resim 1)

---

1 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; "Osmanlı Sarayı'nda Ehl-i Hıref (Sanatkârlar) Defteri (25 fotograf ile birlikte)", Türk Tarih Kurumu Belgeler, Türk tarih Belgeleri Dergisi. C.XI, S.15, 1981-1986, Ankara 1986, s.23-76. s.23'te *'lı dip notta bu yazının İ.H.Uzunçarşılı'nın öldüğü gün postaya verilmiş olduğu ve toprağa bırakıldığı gün de T.T.K.na ulaştığı ve gene merhum İsmet Parmaksızoğlu tarafından baskıya hazırlandığı bilgisi verilmiştir. Kendilerini rahmetle anıyorum.

2 Tetimme= yardımcı; Şakird= stajyer, öğrenci. Bk. Ferit Develliogğlu; Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat. Ankara 2007, (24. baskı)

3 Topkapı Sarayı Arşivi, defter 9306/3. Sanatkâr sınıfı, devşirmeden ve pençik (esir kul) oğlanlarından hizmete alınanlar, ustaların ellerinde yeteneklerine göre yetiştiriliyorlar. Her bir kimse hizmete alındığı andan itibaren çok az bir gündelikle işine başlıyor, sanatında ilerledikçe becerisine göre gündeliği arttırılarak, giderek kalfa ve usta oluyorlar.

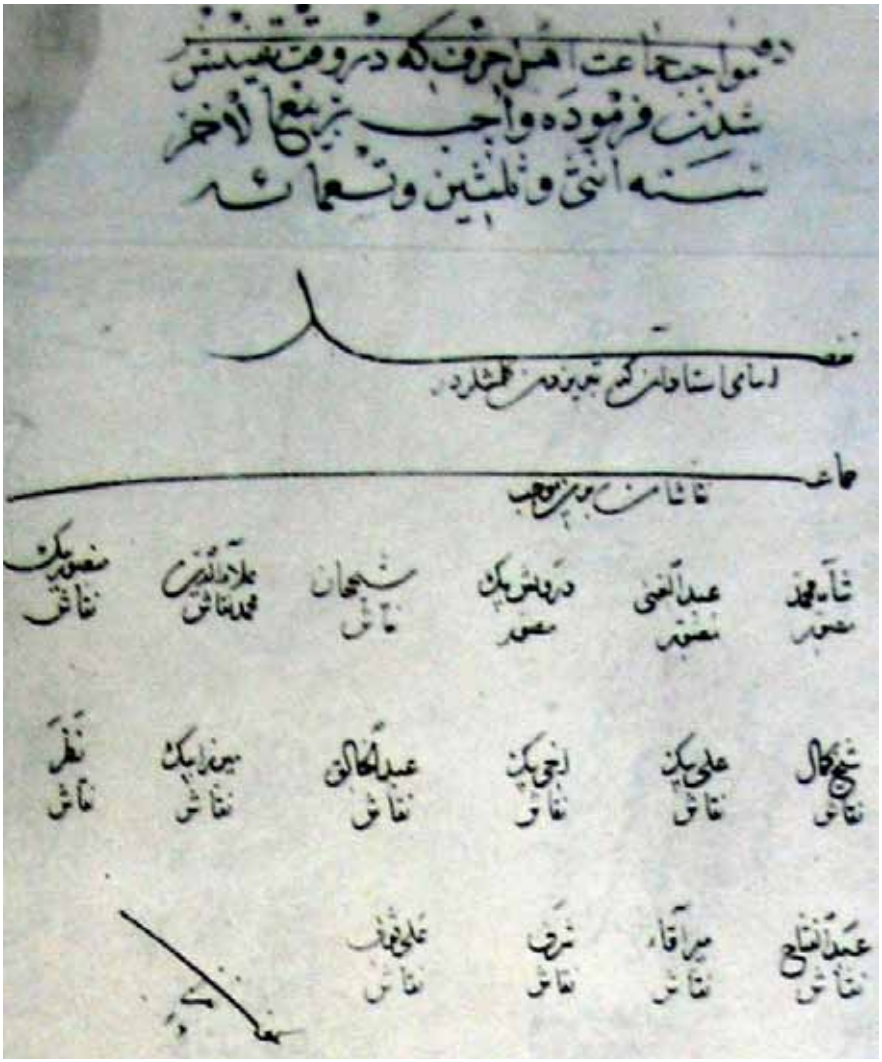

Resim 1: 1526 Tarihli Ehl-i Hiref Defteri'nde baş sahife (Dipnot 1' de adı geçen eserden).

Cemaat-i Cerrahin grubunda 43 cerrahın yazıldığını görmekteyiz. İlk sırada günde 15,5 akça ile Sultan Mehmet Han (Fatih) zamanında deftere kaydedilmiş ilk sıradaki cerrah Üstad Doğan, esasen yeniçeri cemaatinden olduğu ve deftere sanat ustalığı ile (sanatbirle) katıldığı belirtilmiştir. Tetimme-i Cemaat-i Cerrahin'in ilk sırasında yazılmış olan Gaybî bin Doğan, babası hassa üstadlarından olmakla beraber cerrahlık kabiliyetiyle üç akça gündelikle yukarıda ilk sırada adı verilen Üstad Doğan'ın 14 Zilkade sene 926 /m. Ekim 1519 tarihinde Ruzname gereği olarak şakird ulufesi olmuştur. Gene listede adı yazılan Hamza Gördös, dört akça ile Üstad Doğan'ın şakirdi olarak Sultan Selim Han zamanında sanatında ustalığı ile deftere yazılmıştır.

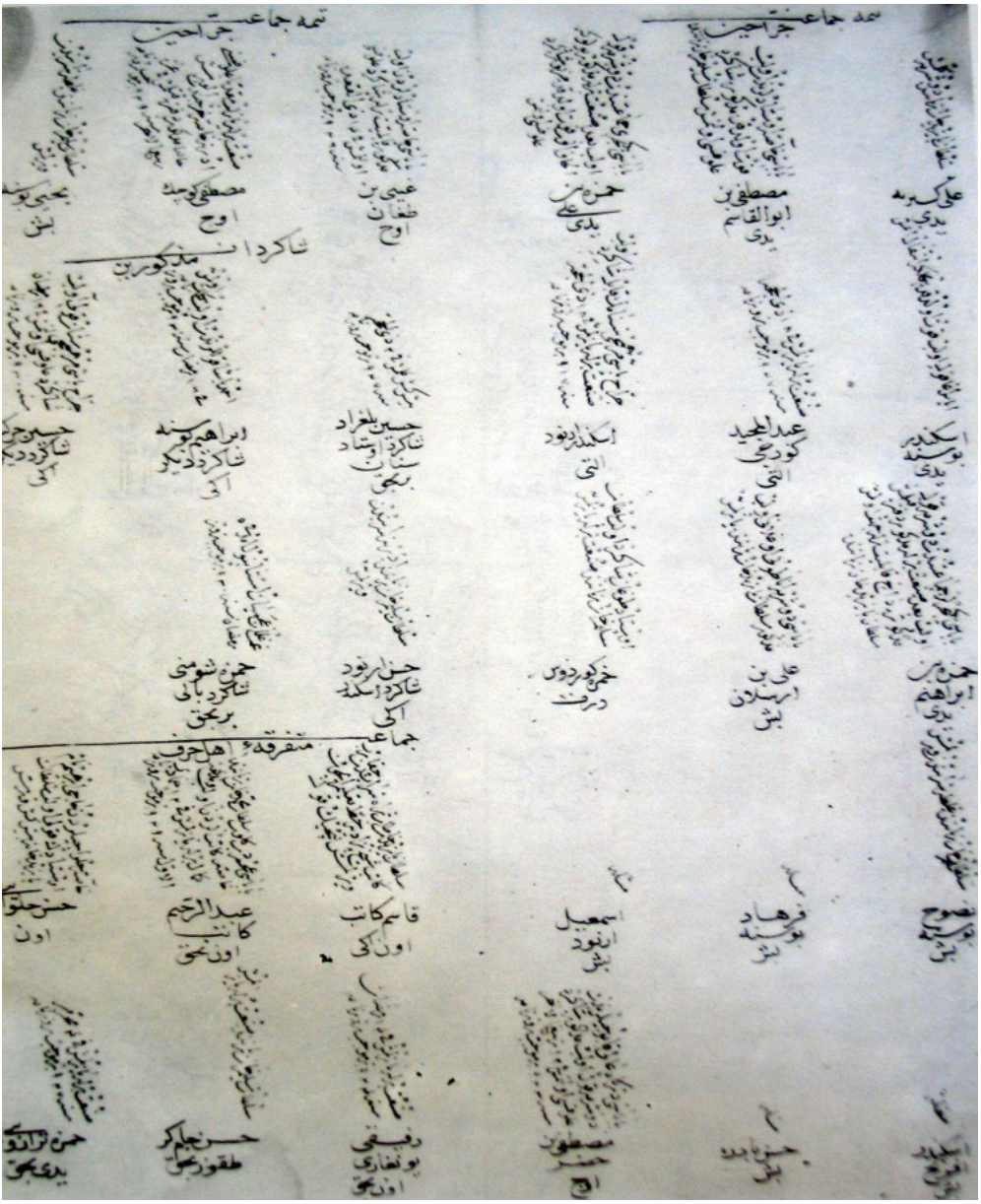

Resim 2: Ehl-i Hiref Defteri'nde cerrahların yer aldığı sahife (Dipnot 1' de adı geçen eserden).

Resim 3: Ehl-i Hiref Defteri'nde Tetimme-i Cemaat-i Cerrahin ve Şakirdân-ı Mezkürîn listesi (Dipnot 1' de adı geçen eserden).

Listede yer alan cerahların karşısındaki açıklama bilgileri değerlendirilecek olursa; bu deftere kayıtlı cerrahların bazı özelliklerini belirlemek mümkün olmaktadır. Bazı cerrahların deftere kayıt tarihleri günü ve ayı, yılı ile yazılmışken, bazılarının da Sultan Bayezid Han ile Sultan Selim Han zamanında yazıldıkları açıkça yazılmıştır. Bu cerrahların sayıları oldukça fazladır. Gene yazılı cerrahların kimlikleri belirtilmiştir. Bir kaçının babası hassa üstadlarındandır, bunlar daha babalarının sağlığında sanat hüneriyle deftere yazılmışlardır. Bazısı ise babasının ölümünden sonra ruzname gereği deftere yazılmışlardır ki, bu önemli bir durumdur. Ehl-i Hiref Defteri'ne yazılma gereği-şartı olduğu için deftere yazılmışlardır. Burada kayıt yapma zorunluluğundan söz edilebilir. Yazılı cerrahların bir çoğunun kimlik bilgisinde yeniçerilerden devşirme kul olduğu veya sanatbirle-aynı sanattan olmasıyla, hüneriyle ya da babası yeniçeri cemaatinden devşirme kul olduğu, hüneriyle-becerisiyle cerrahin bölüğüne alındığı ve ölümünden sonra oğluna şakird ulufesi olunduğu bilgileri kaydedilmiştir.

Cerrahların yazım listesindeki bilgilerden ikisi ise ayrıca önemlidir. Bu bilgiler bize listede adları yazılmamış olmakla beraber iki ayrı üstad cerrahı da tanıtmaktadır. Sekiz buçuk akçe ile defterde yazılı olan Sadık Manastır adı ile birlikte yazılan Manastır kelimesi nereli olduğunu öğrenme fırsatı vermekle beraber babasının sipahi oğlanları (suvari birliğinden) cemaatinden devşirme kul olduğu ve tanınmış Cerrahbaşı Üstad Sinan Merhemî'nin şakirdi olduğunu ve ruzname gereği maharetiyle kaydedilmiş (12 Rebiül Ahir sene 923/ Nisan 1517) olduğunu öğrenme imkânımız oluyor. Diğer taraftan Cerrahbaşı Üstad Sinan Merhemî'nin "merhemî" sıfatı kendisinin cerrahlıktan başka ilâç hazırladığını da açıklar ki, böylece belki de 15.-16.yüzyılların bir yeniçeri-asker eczacısını da tanımış oluyoruz. Cerrahbaşı Merhemci Sinan'ın şakirdi olan İskender Arnavud'un maharetiyle deftere Şubat 1512 tarihinde yazıldığını da öğrenmekteyiz. Diğer şakirdi ise iki akçe ile Hüseyin Çerkes'tir.

Osmanlı Tıp eğitim-öğretimindeki usta-çırak yönteminin sağlam bir şekilde işlediğini de bu defter yazılımı ortaya bir kere daha koymaktadır.

Defterde yazılı cerrahlar arasında Edirne Sarayı'ndan ve daha çok İstanbul Galata Sarayı'ndan verilmiş cerrahlar da bulunmaktadır. Bunlar daha çok Sultan Selim Han'ın zamanında yazılmış olmakla önemlidirler. Esasen Ehl-i Hiref Defteri'nde yazılı bu cerrahlar ve yardımcılarının deftere işlendikleri tarihler dikkate alındığında Fatih döneminden sadece bir Üstad Doğan Kethüda askerî cerrah-savaş cerrahı olarak yazılmışken, Sultan II. Bayezit ve Sultan Selim (Yavuz) zamanında böyle dikkatli bir yazımın yapılmış olması, her iki hükümdarın da dönemlerinde vuku bulan savaşlarla ilgili olmalıdır. Bilindiği gibi Sultan II. Bayezit'in Kili-Akkerman Fetihleri ile yavuz Sultan Selim'in Mercidabık ve Ridaniye Fetihleri, sırasında ordudaki sağlık hizmetlilerini de tespit etme imkânı Ehl-i Hiref Defteri'ndeki cerrah ve yardımcıları listesinden öğrenilebilmektedir. Esasen Ehl-i Hiref Defteri'nin derkenarında h.Rebi ül Ahîr 932/m. Ocak1526 tarihinin yer almış olması da Kanunî Sultan Süleyman'ın Mohaç Seferi yılının ilk aylarında defterin tetkik edilmiş olabileceğinin işareti sayılabilir.

Savaşlar doğrudan asker sağlığına fizikî zarar veren bir olaydır. Bu yaralanmalarda yapılan müdahaleler hakkında özellikle Osmanlı ordularına ait detaylı yazılı ve gör-

sel (minyatür resimleri) yoksa da, defterdeki cerrahlar listesinde çoğunluğun Yeniçeri Cemaati'nden cerrah olmaları ve gene bir cerrahın aynı zamanda merhemci olması savaş içindeki fizikî tahripleri gidermek için Savaş Cerrahlarının varlığını açıklamakta ve savaş cerrahisi hakkında da az da olsa sağlam ipucu bilgileri bulmamızı sağlamaktadır.

Savaş yolculuğunda tutulan menzilnamelerde de konuya açıklık getirecek bazı bilgiler verilmiştir.[4]

Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzilnamesi'nde Hekimbaşı Emin Efendi'nin Mihalıç'daki arpalık naibi olan efendinin sefere katıldığını, Kasaba şeklinde olan bir köy yakınındaki Nizib Menzili'nde hekimbaşı Emin Efendi'nin merhum olduğunu, Fırat Nehri yakınında Birecik Menzili'nde Zeynü'l-âbidin Efendi'nin hekimbaşı olduğunu ve gene Nusaybin'den "Menzil-i Cerrahî" ye Cuma günü varıldığını, yolunun iyi ve çöl olup, viran bir kalesinin bulunduğunu, menzilin su kenarında olduğunu, Ruznameci İbrahim Efendi'nin ise burada merhum olup, Musul'a götürülerek Cersîs Peygamber'in yanında defnedildiğini öğrenmek kadar önemli olan ise, suya yakın ve kale güvencesinde bir Cerrahî Menzili'nin (Ordu hastanesi yerinin) belirtilmiş olmasıdır.

Bundan başka bir savaş anının tespit edildiği ve yaralılara nasıl ilâç parası verildiğini de öğrenmemiz de şu metinden mümkün oluyor ; "İmâm-ı A'zam Menzili'nde, pazartesi günü... ol gece metrise girilmek fermân olunmasıyla… muhasara ediliyor, badelaser toplar geliyor, cenk ediliyor…… ve ol gün metriste mecruh (yaralı) olanlar hünkâra gelüp, her birine yiğirmibeşer, otuzar guruş merhem baha=merhem parası ihsan olunuyor" .

Son yıllarda Başvekâlet Osmanlı Arşivleri'ndeki belgelerin esaslı tasnifi sonucu yapılan bazı tarih çalışmalarında Osmanlı Dönemi savaşlarıyla ilgili belge bilgilerine yer verilen çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu çalışmalarda Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan başlayan belgeli çalışma yapılması gerçekleşmemiş olmasına rağmen sınırlı da olsa bazı savaşlardaki sağlık bilgileri açıklık kazanmağa başlamıştır. Böyle bir çalışmadan Osmanlı Devleti'nin savaşlardan önceki savaş hazırlığı bütününde organizasyon ve lojistik bilgileri içinde sınırlı da olsa savaş cerrahisi konusuna değinilmiştir.[5] 1725 yılında Gence seferine çıkacak orduda hizmet yapacak olan Revan Seraskeri Ahmed Paşa'nın yanında İstanbul'dan altı nefer cerrah ve iki nefer hekim görevlendirilmiş ve ordu sefere çıkmadan önce savaş yerinde hazır bulunmaları sağlanmıştır. Hemedan Kalesi'nin Fethi'nden sonra görev yapan cerrahlara ücretleri dışında 300'er kuruş bahşiş verilmesinin açıklık kazanması savaş sırasında cerrahi sağlık hizmetinin önemini belirlemektedir. Gene savaş için gerekli mühimmatla beraber savaş öncesinde yaralanacak askerlerin tedavisi için çeşitli âlet ve ilâçların (merhemlerin), özellikle hayati önemi olan kanamanın durdurulması için bazı droğların gönderilmesi ve bu malzemelerin sandıklar içinde takım olarak cephelere ulaştırılmış olması, 18.yüzyılın ilk çeyreğindeki savaşlarda Osmanlı savaş cerrahisinin durumuna açıklık kazandırmaktadır.[6]

---

4 Sahillioğu,Halil;"Dördüncü Murad'ın Bağdat seferi Menzilnamesi=Bağdat Seferi Harp Jurnali" (1 Harita, 2 Fotokopi ile birlikte), Belgeler,Türk Tarih Belgeleri Dergisi, C.II, Sayı. 3-4, 1965, Ankara 1993. s.15, 20, 21, 23,27.

5 Genç, Serdar; Lale Devrinde Savaş.(İstanbul) 2013, s.179-180' de 199,201-204 ve 207 nolu notlar.(BOA, Mühimme Defteri. Nr.132,s.67, 98-99.; BOA, MAD.nr.3375,s.26.;BOA, D.BŞM. nr.1484,s.16.; BOA, D.BŞM. ORH. Dosya nr.12, vesika nr.135.; BOA, D.BŞM. nr.1492, s.2, 5.)

6 Türkmen, M. Nuri; " II.Mahmud Dönemine kadar Osmanlı Ordusunda Sağlık Hizmetleri", Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi S.6, Ankara 2005, s.128.

Osmanlı Devleti'nin batılılaşma sürecinde geçirdiği değişiklikler söz konusu olduğunda;

18.Yüzyıldan başlayan değişimler ve değişimlere bağlı olarak teşekkül eden kurumlaşmaların nasıl oluştuğu dikkate alındığında, cerrahlık eğitim ve öğretiminin nasıl kurumlaştığına bakmak gerekir.

Osmanlı Devleti'nde cerrahların tıp okullarında yetiştiği gibi özel olarak da cerrahların yanında usta-çırak yöntemiyle yetiştiği de bilinmektedir. Bu durumu açıklayan bir belge ise Başvekâlet Osmanlı Arşivi'nde 759 numarada kayıtlıdır. [7] Belge içeriği Hassa cerrahlarından Hacı Ebubekir Halife'nin dilekçesi (arzuhali) gereği Sercerrahîn-i hassanın liyakatini tasdiki üzerine Orduyu Hümayun Cerrahbaşılığı'na uygun bulunmuş, fenninde mahareti ve hazakati diğer cerrahlarca da kabul edilmiştir. Özellikle liyakati Medrese-i Tıbbiye-i Süleymaniye'de ilmî teşrih derslerini takip etmesi nedeniyle tercih edilmiştir.[8]

Bu belge, ayrıca Osmanlı Devleti'nde savaş durumu olduğunda, oluşturulan orduda cerrahbaşılığın ihdas olduğunu ve buraya hassa cerrahlarından en liyakatlilerinin uygun bulunarak görevlendirildiğini ifade ettiği gibi, Seretibba-ı hassalıktan ayrı olarak, Sercerrahîn-i hassa varlığını kanıtlamaktadır. (Resim 4)

Gerçi Şanizade Ataullah Efendi tarafından 19. yüzyıl başlarında askerî cerrahî konusunda yazılmış bir eser tercüme edilmiş ve bu yüzyıl içinde büyük yıkımlar getirmiş olan savaşlarda çalışan Türk hekim ve cerrahlarının bu kaynaklardan yetişmiş olmaları askerî hekim ve cerrahlığın bilgi ve becerisini arttırmıştır.[9]

Askerî cerrahî bilgisine yer veren eserler son derece sınırlı da olsa bu eserlerin yazılmış olması duyulan cerrahî tedavi ihtiyacını da açıklamaktadır. Mevcut en erken tarihli örnek, Sultan II.Bayezit'in Mora Seferi (1498-1502) sırasında Modon'a gittiğinde Kale'de bulunan Cerrahname'dir. Fatih Millet Kütüphanesi'nde iki nüshası bulunan eserin Cerrah İbrahim tarafından tercüme edildiği metinden anlaşılmış olan eser 22 bab üzere hazırlanmış olup, dördüncü babında "Ok demirlerin ve tüfeklerin çekmelerin (yaraların) ve ilâçların" başlığı, savaş cerrahisine yer verilen ilk Türkçe çeviri Cerrahname olduğuna açıklık getirir.[10]

---

7 Ünver, A.Süheyl; "Süleymaniye darüşşifası'nda fenni Teşrihi tahsil eden cerrahlardan biri hakkında", Türk Tıp tarihi Arkivi, C.5, S.19-20,Mart-Haziran 1942, İstanbul 1942, s.37-38.

8 H.1182/m.1768 tarihli bu atama belgesi Süleymaniye Tıp Medresesi'nde Teşrih derslerinin verildiğini ve merak edenlerin bu dersleri takib ettiğini de belgelemektedir.

9 Ünver,A.Süheyl;"Hekim-Mühendis-Müverrih Şanizade Ataullah Efendi ve Türk-Alman Tıbbî İlişkilerindeki önemli Rolü", Türk-Alman Tıbbi İlişkileri Simpozyum Bildirileri, İstanbul 818-19 Ekim 1976) (Yay.Haz.; Arslan terzioğlu),İstanbul 1981, s.125-130." Şanizade Ataullah Efendi'ni Anton von Stoerck 81731-1803)'in Medizinischen practischer Unterriht für die Feld-und Landwundürzte der Österreichischen Staaten, Wien 1776 (Avusturya memleketleri Askerî ve Köy cerrahları için Pratik-Tıbbî Öğretim) adlı iki ciltlik Almanca eserini, Bartelemeo Battist (1755-1831) tarafından İtalyancaya çevrilen nüshasından (İnstrozione medico-Pratie ad usu die Chirurchi civil e Milittari Opera, Venezia 1778) Osmanlı Türkçesine çevirmiş, Mi'yaar al-etibba (Mi'yariletibba) adıyla çevirdiği bu eserine Şanizade, Hamse-i Şanizade, Kanun-u Şanizade adlarıyla tanıtmıştır, Bu eser ilk Türkçe matbu eserimizdir. Bu beş kitabın ilk üçü; Anatomi, Fizyoloji (Usul-üt tabia), ve hastalıklar, farmakoloji konularında olup büyük boyda 649 sayfadır. Anatomi bölümü şemalıdır. Hekimlerimize ihtisas ve tıp öğrencilerine de ders kitabı olmuştur. IV. Kitap; cerrahi üzerinedir.Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nıın isteği ile Kahire'de Bulâk'ta 1828 yılında bastırılmıştır. V.Kitap; Mizan-ül Edviye (Materia medica) İlâçlar kitabı olup basılmamıştır.

10 (Şehsuvaroğlu, (DoçDdr.Bedi N.) "Cerrahbaşı-Cerrahane-Cerrahi-Cerrahname", Türk Ansiklopedisi. C.X, (Milli Eğitim basımevi) Ankara 1960, s.222-249.

Resim 4: Sercerrahîn-i hassa varlığını kanıtlayan belge (Dip not 4'de adı geçen eserden).

1867 Yılında Tıbbiye'de Türkçe tıp öğretiminin başlaması tıp eğitim-öğretiminin cerrahlık için gerekliliğini de ortaya koymuş, zamanı için zaten çok yetersiz olan cerrah sayısı daha da azalmış olduğundan 1849 da ordudaki pansumancılara (tımarcı) uygulandığı gibi, 1879 da da kırık ve çıkıkçılara tıbbiyede yapılan bir imtihandan sonra "Küçük Cerrahlık Diploması" verilmiştir. Ancak 1876 dan sonra Haydarpaşa Askerî Hastahanesi'nde Küçük Cerrah Okulu açılması gerçekleştirilmiştir.[11]

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılda tıp ve cerrahî eğitim-öğretiminin yeniden okullaştırılması ve fakülteleştirilmesi sürecinde ise askerî cerrahînin önemi büsbütün artmış, yenilik ve beceri isteyen bir durum kazanan cerrahî, 19. yüzyıl sürecinde kaçınılmaz olan savaşlar yüzünden belirlenen ihtiyaçlarla şekillenip yenilenerek kurumlaşmıştır ki, bu kurumlaşmada, özellikle 1854-55 Kırım Savaşı, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, 1912-13 Balkan Savaşları ve 18 Mart 1915' te Çanakkale Savaşı ile başlayan Birinci Dünya Savaşı, müteakiben Türk Kurtuluş Savaşları "Savaş Hastalıkları" adı altında toplanabilecek salgın-bulaşıcı hastalıkların önemini, âciliyetini ortaya çıkardığı gibi, değişen ve gelişen silâhlar nedeniyle de cerrahî ile ilgili bilgi-beceri isteyen bir eksikliğin tamamlanması-giderilmesi için de bir kez daha Batı'dan asker hekim ve cerrah getirilmesi gereğini duyurmuştur.[12]

---

[11] (Cantay) Güreşsever,Gönül;Türklerde ve Türkiye'de Tıp Eğitimi tarihi", İstanbul Tıp Kurultayı (25-30 Eylül 1977, İ.Ü.İstanbul Tıp Fakültesi yay.İstanbul 1977, s.1-28.

[12] Şehsuvaroğlu, B. Nuri-A. Erdemir-G. Cantay;Türk Tıp Tarihi. Bursa 1984, s.185-1189.; Topuzlu, Cemil; İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım. (İkinci bas. Haz.; Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil) İstanbul 1982.
Wittern, Renate; "I. Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Çalışan Alman Hekimleri", Türk-Alman Tıbbî İlişkileri Simpozyum Bildirileri (18-19 Ekim 1976) (Yay.A. Terzioğlu) İstanbul 1981, s.103-109.

DR. RATİP KAZANCIGİL'İN ANILARINDAN: 1920-1940 YILLARI ARASINDA MALATYA'DA SAĞLIK VE SOSYAL YAŞAMA DAİR ANILAR*

MEMORIES OF DR.RATİP KAZANCIGİL: HEALTH AND SOCIAL LIFE IN MALATYA BETWEEN 1920-1940

Nilifer Gökçe**

Abstract

Dr. Ratip Kazancigil was born in Malatya in 1920. He completed his primary and secondary education in Malatya, his hometown. In 1943, he graduated from Istanbul University Faculty of Medicine, which he had attended with a scholarship. Dr. Kazancigil has continued his professional life, which started in Aydin as a candidate physician for "The Central Branch of Aydin Malaria Battle Area", in Edirne. He served as the Chairman of Thrace Fighting Malaria, President of Thrace Malaria Battle Area, President of Edirne Malaria Battle Regional Group, and the Edirne Province Health Authority. He is also the founder of the Department of Medical History and Ethics at Trakya University School of Medicine and Trakya University Complex of Sultan Bayezid II Health Museum.

During our interviews in 2009 and 2015, Dr. Ratip Kazancigil provided us information about the health and social life of the city that he grew up. He emphasized that folk medicine exists in Malatya as well as scientific medicine.

Kazancıgil also told that a hospital, a dispensary, and a maternity hospital existed in Malatya during the early years of the Republic. He mentioned physician-patient relationship and explained how the Republican reforms changed the social life in Malatya.

Keywords: Malatya, Dr. Ratip Kazancıgil, History of Medicine

* 10-13 Haziran 2015'te Malatya'da yapılan, IX. Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri'nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı /Edirne, nilifergokce@gmail.com.

Özet

1920 yılında Malatya'da doğan Dr. Ratip Kazancıgil, ilk ve orta öğretimini bu şehirde yapmıştır. Yurtlu öğrenci olarak girdiği İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesinden 1943 yılında mezun olmuştur. Aydın'da "Aydın Sıtma Savaş Bölgesi Merkez Şubesi Tabibi" adayı olarak başladığı hekimlik hayatını Edirne'de sürdürmüştür. Trakya Sıtma Mücadele Reisi, Trakya Sıtma Savaş Bölgesi Başkanlığı, Edirne Sıtma Savaş Bölgeler Gurubu Başkanlığı, Edirne İl Sağlık Müdürlüğü yapmıştır. Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı'nın ve Trakya Üniversitesi Sultan II. Bayezid Külliyesi Sağlık Müzesi'nin de kurucusudur.

2009 ve 2015 yıllarında iki ayrı söyleşi yaptığımız Dr. Ratip Kazancıgil bize, büyüdüğü bu şehrin sağlık ve sosyal yaşamı hakkında da bilgi vermiştir. Bu bilgilerin ışığında Malatya'da bilimsel hekimliğin yanı sıra halk hekimliğinin de bulunduğunu söyleyebiliriz. Kazancıgil ayrıca, Cumhuriyetin ilk yıllarında Malatya'da bir hastane, bir dispanser ve bir doğum evinin bulunduğunu söylemekte, hekim- Hasta ilişkisinden bahsetmekte, Malatya'daki sosyal yaşamın cumhuriyetle birlikte nasıl değiştiğini de anlatmaktadır.

Anahtar Kelime: Malatya, Dr. Ratip Kazancıgil, Tıp Tarihi

Giriş

Dr. Ratip Kazancıgil, 1920 yılında Malatya'da doğmuştur. İlk ve orta öğretimini bu şehirde yapmış, yurtlu öğrenci olarak girdiği İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden 1943 yılında mezun olmuştur.

Malatya'nın önde gelen ailelerinden birinin oğlu olan Kazancıgil'in, çocukluk ve ilk gençlik yılları, bir taraftan eskiden kalan inançların, adet ve geleneklerin devam ettiği, diğer taraftan harf devrimi, kılık kıyafet devrimi…… gibi inkılapların yapıldığı, tam bir geçiş döneminde geçmiştir. Yenilik hareketlerine birebir şahit olmuştur. Kendi deyimiyle, bir ayağı Osmanlıda olmakla beraber, Cumhuriyet döneminde eğitim alan bir kimsedir. Kendisi, sağlık tarihimiz açısından olduğu kadar, Malatya ve Edirne illeri için de çok önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Dr. Ratip Kazancıgil'le 2009 ve 2015 yıllarında iki ayrı söyleşi yaptım. 2009 yılında Prof. Dr. H. Murat Tuğrul ile birlikte yaptığımız söyleşi genel bir söyleşi idi. Eğitimden-sağlığa, Malatya'dan-Edirne'ye kadar değişik konuları konuştuğumuz bu söyleşiyi, 2010 yılında "Edirne'ye ve Halk Sağlığına Adanmış Bir Ömür" Dr. Ratip Kazancıgil adıyla yayınladık (1).

16-20 Mart 2015 tarihlerinde yapmış olduğum söyleşinin konusu ise Malatya idi. Özellikle Malatya'nın Cumhuriyetin ilk yıllarında sağlık ve sosyal yaşamı üzerinde konuştuk. Kazancıgil; "*Kurtuluş Savaşından sonra, Cumhuriyetin ilk yıllarında Malatya'nın sağlık durumu, bütün yurtta olduğu gibi, tüm sorunlarla karşı karşıya idi*" diyerek söze başladı. Türkiye'nin o dönemde sağlık durumunu gösteren çok kısa bir çerçeve çizdikten sonra, (1920-1940) yılları arasında Malatya'nın sağlık durumu ve özellikle de halkın hastalıklar karşısında hangi yollara başvurduğu, neler yaptığı hakkında bize şu bilgileri verdi:

1920'li yıllarda Türkiye'nin Genel Sağlık Durumu…

Memleketin genel sağlık durumuna bakacak olursak:

Kurtuluş Savaşından çıktıktan sonra Anadolu sağlık yönünden perişan durumdaydı. Orta Anadolu'da frengi, Batı Anadolu'da, Güney Anadolu'da, Doğu Anadolu'da sıtma, trahom, Orta Anadolu da dâhil, verem hastalıklarının istilası altında kalmıştı. Elde, bunlara karşı önlem alacak çok sayıda sağlık personeli, hekim, sağlık memuru, ebe, hemşire gibi önemli elemanlar da yoktu. Bazı hastaneler vardı. İllerde Memleket Hastaneleri denilen tam teşekküllü hastanelerin de sayısı pek azdı. Bu durumda, bu yeni istilalara karşı savaşmak gerektiği kanaati hâsıl oldu.

Yeni T.B.M.M. hükümeti ve arkasından gelen 1923'ten sonraki Cumhuriyet hükümetleri birçok önlemler aldılar. Bu hastalıklarla savaş için yeni kanunlar çıkartıldı. Bu çıkan kanunların hepsinin adında savaş vardı. Sıtma Savaş Kanunu, Frengi Savaş Kanunu, Verem Savaş Kanunu ……. gibi.

1930'a kadar bu kanunlar çıkartılmış ve memleketin her tarafında bir sağlık savaşı açılmıştır. Memlekette bu hastalıkları önlemek amacıyla, vatandaşlar arasında geniş ölçüde taramalar yapılmış ve açılan özel hastanelerde hastalar tedavi altına alınmışlar idi.

Resim 1: 1930'lu yıllarda Malatya'dan genel görünümü (3).

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Malatya'nın Sağlık Durumu Nasıldı?

Malatya'da sağlık konusu pek iç açıcı değildi. Trahom: gözlere musallat olan bu hastalık, bazen gözleri kaybettiriyordu. Körlükle sonuçlanıyordu. Fakat bu, normal görülüyordu. Yollarda yaşlı insanlara rastlardık gözleri kapalı, önlerinde bir refakatçi veya çocuk vardı. O çocuklar onları gezdirebiliyorlardı. Bu normaldi. Herkes bunu normal karşılardı. Gözü tutmuş derlerdi. Gözler iltihaplanır, kızarır…

Mahallelerde göz otu satan yaşlı kadınlar vardı. Onlardan göz otu alınır, gözlere dökülürdü. Sonu, gözü sakat bırakır veya kör olarak düzelirdi.

Malatya'da Trahomla Savaş…

Bu arada Malatya'da da Trahomla Savaş Hastanesi açılmıştı. Özellikle gençler arasında geniş taramalar yapılarak, tedaviye çalışılmıştır. Özellikle de 1926 yılında bu işe hız verildi. Ben, daha beş yaşında iken anaokuluna başladım. O zaman ki adı "Ana Mektebi" idi. Malatya'da bir tane anaokulu vardı.

"*Bu mektep, Saray Camii Okulu'nun yanında bir oda idi. Beş yaşında yirmi-otuz öğrencisi vardı. Formalıydık. Kırmızı önlük, beyaz yakalı formalarımız vardı. Tek odalı okulda alfabe ve sayıları öğreniyorduk."*

Adı "Ana Mektebi" olan bu okul döneminden sonra, yani bir yıl sonra biz bir sınavdan geçirildik. Altı yaşında o zaman adına Çarşı Mektebi denilen okulun birinci sınıfına başladık. Bir gün sınıfımıza beyaz gömlekli dört beş kişi geldi. Gelenler, öğrencileri sıraya koyuyorlardı. Bu gelenler, bir şeyler yazdılar. Bizim gözlerimize baktılar. Tek tek göz kapaklarımızı kaldırıp, bakıyorlardı. Birimizi bir tarafa, birimizi diğer tarafa ayırıyorlardı. Bizler de öyle bakıyorduk. Sonradan öğrendik ki bu gelenler doktorlarmış. Malatya'da trahom salgını varmış. Onlar da trahom taraması yapıyorlarmış. Doktorlar trahomluları bir yere, sağlıklı olanları bir yere ayırmışlar. Ben şans eseri sağlıklılar arasında buldum kendimi. Bizim okul, yani "Çarşı Mektebi" trahomlular okulu oldu.

Bizi, yani sağlıklı olanları, o zaman kız ilkokulu olan, Yeni Yol'daki "İnas İlk Mektebi"ne gönderdiler. Okul ilk olarak kız ve erkek öğrencilerin bir arada eğitim gördüğü karma okul idi. Adı "Yeni Yol İlkokulu" oldu. Fakat halk arasındaki adı, "Kızlar Mektebi" idi. Okulda kadın ve erkek hocalarımız vardı. Kız çocukları ile birlikte aynı sıralarda bir kız, bir erkek oturttular.

Resim 2: Trahomlular okulu olan Çarşı Mektebi "*Küçük tabela olan yer.*"(3).

O yılın yaz tatilinde harf devrimi yapılmıştı. Eski yazı kaldırılmıştı. Yani biz, iki yıl kadar eski yazıyı okuyabildik. O yılın sonunda halkevlerinde yeni yazı kursları açıldı. Veteriner Hekim Hayri Bey adında bir hoca, bu açılan kurslarda bizlere yeni alfabeyi öğretti. Biz bu şekilde, üçüncü sınıfa geçtiğimiz zaman yeni yazı ile öğrenim yaptık.

Sıtma

Diğer salgın hastalıklar da böyle idi. Bu salgın hastalıkların içerisinde Malatya'da yaygın olan sıtma da vardı. Sıtmaya yakalanmayan kimse yoktu. Sıtma, özellikle çocuklarda sık görülürdü. Sıtma tedavisinde yaygın olarak türbelere, yaşlı ağaçlara bez bağlamak suretiyle hastalığı tedavi etmeye çalışırlardı.

Malatya'da bir de Sıtma Pınarı vardır. Buranın bulunduğu mahalleye Sıtma Pınarı Mahallesi denir. Buradaki çeşmenin adı Niyazi Çeşmesi'dir. Sıtmaya yakalananlar, Cuma günü sala vakti bu çeşmeye götürülürlerdi.

Niyazi Çeşmesi: Niyazi, ünlü tasavvuf şairlerinden Niyazi-i Mısri "Mısırlı Niyazi" adıyla anılan ermiş bir kişi idi. Tasavvuf yolunda eğitim için Mısır'a gidip gelmiş olduğundan Mısri adını almıştır. Çeşme bunun adı ile anılırdı.

Malatya'da, okuyup, üfleyerek sıtma tedavi edenler de vardı. Bunlar, bildikleri duayı okurlar, sıtmaya yakalanan kişinin koluna bir bilezik gibi bir iplik bağlarlardı. Buna "sıtmayı bağlamak" derlerdi. Hemen hemen her kolda bir iplik vardı.

1930'lu yıllara doğru kinin devreye girdi. Devlet kinini derlerdi. Bunu ulaşabildiklerine bedava dağıtırlardı. Ulaşamayanlar da, teneke kutularda eczanelerden para ile satın alırdı. Bununla tedavi başlandı.

Bit Salgınları

Bu hastalıkların dışında Malatya'da bit salgınları vardı. Bitlenmek gayet normal olarak kabul edilirdi. Doğaldı. Yolda yürürken kaşınan insanları görürdünüz. Kimse de bir şey demezdi. Her evde, ocak başlarında el şeklinde uzun saplı kaşıyıcılar dururdu. Gelen misafirler bunları alır, sırayla sırtlarını kaşırlardı. Bu normaldi. Aktarlarda bit otu satılırdı. Onu alır başlarına sürer bağlarlar bir iki gün sonra yıkarlardı.

Bununla da savaşıldı. Bunun önlemek için de temizliğe, hijyene çok önem verildi. Özellikle de okullarda her sabah bit ve tırnak kontrolü yapılıyordu. Sabahları okula gittiğimizde öğretmenler bizi sıraya koyar, tek tek yakalarımızı açıp bit kontrolü yaparlardı. Bit bulunanları temizlik için evlerine gönderirlerdi.

Malatya'nın Tıbbi Folkloru...

-*Halk tedavi için başka hangi yollara başvuruyordu*? Sorusuna Kazancıgil, bu yıllarda halkın şifa için türbelere başvurduğunu, belli hastalıklar için "Ocak" adı verilen türbeli evlerin var olduğunu söyleyerek, şu örnekleri verdi:

Sarılık için; Eski Malatya[1] Yolu üzerinde sol kolda "Sarılık" diye bir türbe gibi basit bir yapı vardı. Adı, sarılıktı. Halen de öyle. Sarılık hastalığına yakalananlar oraya götü-

[1] Eski Malatya'nın adı bugün Battal Gazi olarak değiştirilmiştir.

Resim 3: Ulu Cami, "Vaaz Ocağı" bu camiin arkasında bulunmakta idi. (3)

rülürdü. Haşlanmış yumurta sarısını oradaki yatırın toprağına bulayarak bunu hastaya yedirirlerdi.

Ocaklar

Eski Malatya'da da bazı ruh hastalıklar için bazı ocaklar vardı. Bunlardan biri Ulu Cami arkasında "**Vaaz Ocağı**" Orada bir vaiz bulunuyordu. Onun ihtisası yani branşı korkular üzerine idi. Özellikle çocuklar, diğer etkili kişilerin korkusu altında kalmalarında oraya götürülürdü. Görüntüsü etkili idi. Yüzü gülmez. Kılıcı vardı. Bir şeyler okuyarak kılıcı ile sağ ve sol omuzlara vurur. Sonra bir tas içinde okuduğu suyu içirirdi. İyi bir netice alınırdı. Onun için korkanları "Vaaz Ocağı"na götürürlerdi.

Türbeler

Yine Eski Malatya'da Ulu Cami yanında kapalı türbeler de vardı. Üçkardeş, beşkardeş gibi. İçerlerinde lahitler (mezarlar) vardı. 3-5 gibi. Bir tanesi çok önemli idi. Mahalle adı "**Hötüm Dede**" idi. Oraya yürüme zorluğu çeken çocuklar, felçli veya saralı, yaşlı, hastalıklılar, uyumayanlar götürülürdü. Şifa buldu mu adak yaparlardı. Ben bunu yakından gördüm. Bir defa annemin rahatsızlığı nedeniyle hava değişimi vermişlerdi. Ben beş yaşında idim. Bir süre Eski Malatya'da kaldık. Bu süre içerisinde eski Malatya'da Sütlü Minare İlkokulu'nda okudum.

Bu tedavi merkezlerinden en ünlüsü, Eski Malatya'ya sekiz-on kilometre mesafede bulunan Korucuk Köyü'ndeki yatırdır. **Korucuk Baba** olarak bilinir. Buraya da akıl hastaları götürülürdü. Çok ünlü bir tedavi merkeziydi, akıl hastaları için. Burası ziyaret edilirdi. Korucuk Köyü vatandaşları bu durumdan gayet memnundu. Ziyaret edenler, kurbanları ile birlikte giderlerdi. Kesilen kurbanlar köylüye verilirdi. İyileşmiş olanlar, her yıl bu ziyareti tekrarlardı. Tabi ki hastalığın derecesine göre. Faydasını görmemiş hastalar için veya hiç Korucuk Babaya gidemeyecek ileri derecedeki akıl hastaları için de halk dilinde bir söylem oluşmuştu.

"Gidip te ne olacak. Anadan doğma akılsız olanlara Korucuk Baba ne yapsın" derlerdi.

İşte aşağı yukarı Malatya'daki hastalıklar 1930'lu yıllara kadar bu ocaklara giderek tedavi edilmeye çalışılırdı. Halen de bu ocaklara devam edenler vardır.

Bir de Eski Malatya'da Alacakapı Mezarlığı vardır. Bu mezarlıkta da ünlü yatırlar bulunduğu söylenir. Yine, Cuma günleri sala vakti oraya gidilip, ziyaret edilirdi.

Malatya'da Eski Bir Sağlık Merkezi…

Yine eski Malatya'da bir sağlık merkezi, bir hastane var imiş. Bunun sadece yerini ve fonksiyonlarını öğrendim Bu da Alacakapı Mahallesi'nde iki katlı, geniş bir ev. Önünde de bir çeşme vardı. Ben gördüm. Bu evin Nizip Savaşı'nda hastane olarak kullanıldığı söyleniyordu. Yaşıma göre, burayı araştıracak güce sahip değildim. Bu ev bizim tarla ortaklarının evinin karşısında idi. O tarihte ayakta idi. Şimdi ne durumda bilmiyorum.

Fermanlı Ebe

Doğumları, yaşlı ve tecrübeli mahalle ebeleri yaptırırdı. Nasıl olmuş bilmiyorum, Malatya'ya bir ebe atanmış. 1920 yılında doğduğuma göre benim doğumumu da o ebe yaptırmıştı. Ben gördüğümde yaşlı, başı hotozlu idi. Takma adı "Fermanlı Ebe". Demek ki, o sıralarda atanmış, resmi ebe. Doğumunu kim yaptırdı diye sorulduğunda "Fermanlı" diye cevap verilirdi.

Malatya'da bir de Memleket Hastanesi vardı

Malatya Memleket Hastanesi, Kışla Caddesi'nin devamında, iki katlı ahşap bir bina idi. O sıralarda aklımda kaldığı kadarıyla buraya "Alman Hastanesi" de deniyordu. Tahmin ediyorum ki bu hastane de Birinci Dünya Savaşı'nda güney cephesinde yaralanan askerler için kurulmuş olmalı, çünkü Alman müttefiki idik.

Resim 4: Malatya Memleket Hastanesi (3)

Resim 5: Malatya Memleket Hastanesi'nden bir görünüş (3)

Bu hastaneye ben uğradım. Tıbbiyede iken bu hastane vardı. 1936-1938 yıllarında bu hastane hizmet veriyordu.

Doğumevi

Yine o sırada Malatya'da doğumevi açılmıştı. Doğumevi, hastaneden ayrı bir binada açıldı. Doğum ve kadın hastalıkları konusunda o dönemin hekimi Dr. Şükrü Bey idi. Tek doktorlu bir doğum eviydi. O dönem iyi hizmet vermişti. Dr. Şükrü Bey'de iyi bir kadın doğum uzmanı idi.

Diğer Sağlık Kurumları

Malatya'da, "Merkez Eczanesi" ve "Cumhuriyet Eczanesi" adlarında iki eczane bulunuyordu. Cumhuriyet Eczanesi'nin sahibi Ecz. Lütfü Bey'di. Genç bir eczacı idi.

Malatya il sağlık teşkilatı içinde, Sağlık ve Sosyal Yardım Müdürü *(o zaman bu görevde Malatyalı Haşim Beyzade Dr. Hikmet Bey bulunuyordu)* ve Hükümet Doktoru ve Trahomla Savaş Bölge Başkanlığı bulunuyordu.

Memleket Hastanesi (*50 yataklı)* ve Trahom Hastanesi (*on yataklı*) dışında ayrıca, Şeker Fabrikasında bir fabrika doktoru ve bir de revir bulunuyordu. Bu revirde ben de, 1943 yılında fakülteden mezun olduktan sonra, dört ay ikinci doktor olarak çalıştım. Sonra, askere gittim. İlk doktorluğuma Malatya Şeker Fabrikası'nın revirinde başladım.

O dönemde Malatya'da Hekim-Hasta ilişkileri nasıldı?

Hekim-hasta ilişkileri yalnız Malatya'da değil tüm ülkede benzer durumdaydı. Ülkede hekim sayısı çok azdı. Bizim çocukluk dönemimizde hekime gösterilen saygı büyüktü. Evde biri hastalansa hemen eve hekim gelirdi. Hekim gelmeden önce ev derlenip, toplanır. Hastanın yatağı ve çamaşırları değiştirilirdi, dönemde Malatya Hükümet Tabibi olan Dr. Hikmet Bey, faytonla eve gelir. Evin hemen kapısı açılarak üst odaya alınırdı. Doktor

muayenesini yapar, arkasından leğen, ibrik, temiz havlu getirilerek eli sabunlanır, doktor ellerini yıkar, reçetesini yazar, ilacını tarif ederdi. Ayrılırken de zarfın içine konulan para yanına konur idi. Fayton çağrılır, hekim faytona binip evden ayrılırdı.

Dr. Hikmet Bey, Malatyalı bir ailenin çocuğu idi. Tanıyorum. Ben küçükken annem hastalanmış. Ailem hekime meraklı. O zaman ailede yaşlılar henüz sağ. Malatya'da bulunan doktorları getiriyorlar. Onlar ayrı ayrı tedavi ediyor. Fakat bir fayda etmiyor. Dr. Hikmet Bey, Malatya'ya yeni atanmış genç bir hekim. Genç olması nedeniyle kimse ona güvenmemiş. Tecrübeleri, bilgisi genç hekimden daha fazladır diye hep yaşlı hekimler getirilmiş fakat sonuç alınamamış. Son çare olarak Dr. Hikmet Bey, eve getirilmiş. Annemi muayyene etmiş, ona üç aylık hava değişimi vermiş ve annem iyileşmiş.

Hasta –hekim ilişkisi günümüzle kıyaslanırsa çok az benzer yönü kalmıştır. Hekimin hasta üzerindeki etkisi günümüzde yitirilmiş durumdadır.

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Malatya'nın sosyal yaşamı nasıldı?

Malatya'da yaşam, aşağı yukarı bütün Anadolu illerinin benzeri idi. Yani ailelerde pederşahi bir yaşam vardı. Hanımların üzerinde büyük baskılar bulunuyordu. Bunların değişimi 1923 yılından 1933 yılına kadar süren hukuki devrimler diyebileceğim devrimlerle oldu.

Kıyafet devrimi, tevdi-i tedrisat kanunu denilen erkek-kız öğrencilerin karışık okullarda okutulması ve Türk Medeni Kanun ile aile yaşantısında değişiklikler olması. Bunlar kabul edildiği gibi, itiraz da getirmiştir. Bazı direnmeler, dayatmalar da olmuştur. Benim söyleyeceklerim kitapların yazdıkları değildir. O dönemden aklımda kalan bazı yaşam biçimini hatırımda kaldığı kadarıyla anlatacağım:

Bunlardan bir tanesi hanımların yüzlerindeki peçelerin açılması…

1929'da dokuz yaşında idim. Hatırladığım kadarıyla bu pek kolay olmamıştı. Bazı karşı koymalar olmuştu. Bunlara karşı çok ağır olamamak kaydı ile dayatmaların da olduğunu hatırlıyorum.

Söz gelişi, önce memur hanımların, resmi dairelerde ve okullarda çalışan işçi hanımların yüzlerinin açılması olmuştur. Şöyle ki:

-Benim babam da devlet memuruydu. Bayındırlık Bakanlığında Başkâtip idi. Valiler bu emri uygulamakla yükümlü idiler. İlk defa Valiler tarafından verilen Cumhuriyet Balosu'nda bu işin uygulaması olmuştu. İlk defa memurlar Cumhuriyet Balosu'na davet ediliyordu. Babam da davet edilmişti. İlk defa hanımları ile birlikte davet ediliyorlardı. Gitmek zorundaydılar. Hanımlar baloya peçelerini çıkartıp, yüzleri açık olarak gideceklerdi. Babam da annemle birlikte gidecekti baloya. Anneme bir palto tipinde manto bulundu. Kapıya bir fayton geldi. Hepimiz bir üzüntü içinde annemle babamı baloya gönderdiğimizi hatırlıyorum.

Diğer vatandaşların yüzünün açılması nasıl oldu?

Bu konuda size bir örnek vereyim:

O zaman Ankara bütün yeniliklerin merkezi idi. Herkesin dilinde Ankara vardı. Bizim komşularımızdan Melek Bacı diye bir hanım vardı. Melek Bacı'nın oğlu polis oldu. Ankara'ya atandı. Günün birinde Melek Bacı Ankara'ya oğlunu ziyarete gitti. Beş altı ay Ankara'da kaldı. Sonra Malatya'ya döndü. Döndüğünde Melek Bacının yüzü açıktı. Sokakta oynayan çocuklar Melek Bacıyı görünce:

" Ne o! Melek Bacı, bevvap mı (kapıcı mı) oldun?" diye Melek Bacıya takıldılar.

Okul hademelerine o dönem de bevvap denirdi. Önce resmi olarak onların yüzleri açıldı. Melek Bacı yüzünü açınca çocuklar onu okul hademelerine benzettiler. O da kendisine takılan çocuklara;

"Niye bevvap olayım çağım. Ankara'ya gittim ya" cevabını verdi. Bu cevap, Ankara'nın yenilenmenin etkisinin iller üzerindeki hazmetti olan bir hanımın vereceği bir cevaptı.

Hanımlar dış hayatta yok muydular?

Onlar birbirlerine misafirliğe giderlerdi. Onların devam ettikleri tekkeler vardı. Hanım şeyhlerin tekkeler açtığı, orada dini törenler yapıldığını iyi bilirim. Anneannemle birlikte ben de giderdim.

Çarşı Pazar işi nasıl olurdu?

Evin gıda ihtiyacı erkekler tarafından sağlanır. Hanımlar için giyim kuşam yine erkekler tarafından alınır. Hanımlar mağazalara gitmezler.

Peki, ihtiyaçları nasıl karşılanırdı?

Kumaşlar, on-on beş santimlik parçalar halinde bir küçük çıtaya veya sopaya tutturulmuştu. Bunun adı "Mostra" idi. Evin erkeği mostrayı eve getirir. Kadınlar bu parçacıkların içinden kendilerine uygun olanını beğenir, tekrar evin erkeği mostrayı alır dükkâna gider. Beğenilen kumaşları alıp, eve getirir idi.

Bazı meraklı hanımlar vardı. Çarşıyı merak ederler. Çünkü çarşıda hiç hanım görülmez. Çarşaflı veya ihram denilen bir örtüye sarılır giderler. Hiç çarşıya uğramazlar, yan sokaklardan arka sokaklardan giderler. Çaresi bulunmuştu.

Cuma günleri müezzin cumaya çıktığı zaman bütün dükkânlar kapanır. İster cumaya gitsin, isterse gitmesin. Dükkânların hepsi o saatte kapalıdır. Çarşıda herkes cumaya gider. Bunu fırsat bilen hanımlar hemen çarşıya giderler. Çarşıda dolanırlar. Bir de bayram namazında bu iş yapılır. Merak eden hanımlar, çarşıyı-pazarı böyle gezerlerdi.

Yine devrim kanunlarından çok önemli olumlu evlenme işlerinin örgütlenmesidir. Nikâhsız yaşama vardı. Bunlar değişti. Hanımlar da sosyal yaşama katıldılar. Mağazalarda, vilayette çalışmaya başladılar. Okullarda da erkek ve kız öğrenciler karma olarak eğitim yapılmaya başlandı. Böylece gelişmeler devam etti. Hanımlara seçme seçilme hakkı verildi. Diğer yaşam konuları da bu gelişmelere uyarak büyük değişikliklere uğradı.

Malatya'da Sosyal Yardım Nasıl Yapılırdı? Yardımlaşma Nasıl Olurdu?

Sağlık hizmetleri daima sosyal yardımla beraber yürütülmüştür. Bir zamanlar bakanlığın adı da "Sağlık Sosyal Yardım Bakanlığı" idi. Daha sonra sosyal yardımda daha ileri gidilebilmesi için, ayrıca bakanlık ve illerde müdürlük haline getirildi.

Dünya Sağlık Teşkilatı da sağlıklı kişiyi tarif ederken "ruh ve beden sağlığı ve sosyal düzeyi iyi olan kişi" olarak tarif etmektedir. Yani sosyal yardım, sağlıkla eş değerlidir. Eğer sosyal yardım olmazsa sadece sağlığa hizmet amacına ulaşmamış olur.

Daha önceki görüşmemizde Malatya'nın folklorik sağlık durumu hakkında bilgiler sunmuştuk. Sosyal yardıma gelince, o dönemde sosyal yardım, bunlar birkaç kanaldan sağlanırdı. Hali vakti yerinde olmayan aileler için bir yandan dini inançlara dayanan zekât ve fitre kurumu ile yardımlar olurdu. Bir yandan halkın kendi arasında örgütlenme şeklinde Malatya'da görülürdü.

Bu nasıl olurdu?

O dönemde mahalle teşkilatı birbirine çok bağlı şekilde çalışırdı. Bu dönemde Mahallenin hali vakti yerinde olan zengin kişileri "oda" işletirlerdi. Bunlar paralı ticaret odası değildir. Mahallenin erkekleri zengin fakir ayrımı gözetilmeden, kış günleri, akşamları toplandığı odalar vardı. Bir mahallede bazen bir, bazen de birden fazla odalar vardı. İşte, mahallede hali vakti yerinde olan kişiler bu odaları kurarlardı.

Benim yakından tanıdığım, babamın da dayısı olan Burhan Efendi, bizim mahallede odası olan bir kişi idi.

Yoldan eve girerken açılan kapının girişinde geniş bir avlu vardı. O Avluda iki katlı bir yapı mevcuttu. Alt katta yazlık-kışlık iki oda ve gelenlerin hayvanlarını bağlaması ve yemlemesi için ahır vardı. Üst katta, bir sofa etrafında yazlık ve kışlık iki oda vardı. Basamaklı kısımda geniş bir ocak bulunuyordu. Oda da iki ocak vardı. Kahve Ocağı ve Kebap Ocağı. Kebap Ocağının uzun uzun maşaları vardı. Bunları çok iyi hatırlıyorum. Akşamları mahalleden arzu eden erkekler bu odaya gelir, burada toplanırlardı. Odalarda gelenlere kahve ikram edilirdi. Kahvelerden ücret alınmazdı. Burada sohbet edilir. Geç vakitlere kadar oturulurdu. Günümüzde ki gibi kahvehanelerin, kafe ve salonların olmadığı zamanlarda bu odalarda toplanılırdı.

İşte bu sosyal yardım konusu da bu odaya devam eden mahalleli tarafından düzenlenirdi.

Nasıl Olurdu?

Sonbahara doğru, kış hazırlıkları başlardı. Zaten sonbahar kışa hazırlık dönemidir. Zengin olsun, fakir olsun 4-5 ay süren kış dönemi için evlerine yiyeceklerini depo ederlerdi. Yağından, kavurmasından, etinden turşusuna kadar bunlar hazırlanır, kışlık olarak kilere depolanırdı. İşte, bu imkâna sahip olmayan evler için sosyal yardım bu odalarda düzenlenirdi.

Bu yardımlar nasıl toplanırdı?

Bu yardıma muhtaç olan evlerin sayısı bellidir. Mahalleli bunları bilir. Sonbaharda bu evlerin bir kış boyunca ihtiyacı olan tüm yiyecekler hali vakti yerinde olanlar tarafından bu odalarda toplanır. Saklanır. Zamanı geldiğinde bu yiyecekler, muhtaç olanların nüfusuna göre her aile için ayrılır. Dağıtımı da o ailenin onurunu kırmayacak, kimsenin görmeyeceği şekilde yapılır.

Bu yardımlar ihtiyaç sahiplerine nasıl verilirdi?

O dönemlerde katırlar vardır. Yük taşımaları katırlarla yapılırdı. Hazırlanan koliler katırlara yüklenir. Her ailenin adı adresi bellidir. Bunlar, gece yarısından sonra, herkesin evinde yattığı bir saatte, sokaklardan el-ayak çekildikten sonra, nakliyeciler kolileri ayrılan evlere götürürler. Ama eve girmezler. Önce yükü indirirler. Sonra evin kapısını çalarlar. İçeriden ev sahibinin geldiğini hissedince nakliyeciler buradan ayrılırlar. Yardımı kimin getirdiği, kimin yaptığı belli olmaz. Aile bunu bilmez. Kapıyı açar, evin önündeki erzak kolilerini içeri alır. O aile kışı bunlarla geçirir.

Hem sosyal yardıma ihtiyacı olan duyulmaz, hem de bu şekilde bir organizasyon yapılması bizim toplumumuzun yoksula yardım duygusunun güzel bir örneğidir.

İşte Malatya'da sosyal yardım bu şekilde sağlanırdı. Sonra bunlar, kurumlar haline geldi. Kızılay gibi kurumlar oldu. Günümüzde de sosyal yardımlar yapılmaya devam edilmektedir (2).

Sonuç olarak: Malatya'da halkın tedavi olmak için sağlık kuruluşlarının yanı sıra, ocaklara, türbelere gidilip, oralardan medet umulmasının, eldeki imkânların yetersizliği, sağlık personeli sayılarının az olması dolayısıyla, halkın çaresizliğine yorumlayan Dr. Ratip Kazancıgil'in anıları, gerek Malatya'nın sağlık coğrafyası ve folklorik tıbbı açısından gerekse, Cumhuriyetin ilk yıllarında Anadolu'daki sağlık ve sosyal yaşamı hakkında da bilgi vermesi dolayısı ile önem taşımaktadır.

Kurtuluş savaşından sonra, ülkeyi yangın yerine çeviren salgın hastalıklar karşısında verilen mücadele içerisinde hekimlerle birlikte eğitimcilerin de yer aldıklarını göstermektedir.

Kaynaklar

Tuğrul M, Gökçe N. Edirne'ye ve Halk Sağlığına Adanmış bir Ömür, Dr. Ratip Kazancıgil. İstanbul, 2010

1-15-20 Mart 2015 tarihlerinde Dr. Ratip Kazancıgil'in Trakya Üniversitesi, Tıp Falkültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı'ndaki odasında yapılan söyleşi.

Zaman Siyah Beyaz Akarken Malatya. Hzl. Hasan Demirbağ, İstanbul, 2013, Malatya Valiliği Malatya Kitaplığı Yayınları 4,

TARİHİ BİR ARŞİV RESMİ ve TIBBİ BİR OLGU

A HISTORICAL ARCHIEVE PICTURE AND A MEDICAL CASE

Çağatay Üstün*, Nuray Demirci Güngördü, Zihni Açar Yazıcı***, Mustafa Durmuş******

Abstract

History of Medicine is a science that projects past medical cases to the present by investigating relevant archieves, printed and visual documents. Biographic studies alone do not form it's basis. To bring up-to-date medical issues presented as case reports in the past derived from original data, and to provide them to doctors and medical history specialists is important. In this communication, we are presenting a historical medical case and original picture in light of modern medicine, which is in the archieves of the Department of History of Medicine and Ethics in the Medical School of Ege University.

Key words: History of medicine, Ophthalmic mucormycosis, Historical photo

Özet

Tıp tarihi tıbbın geçmiş dönemlerine ilişkin olarak belli tespitlerde bulunan ve arşivlere, yazılı ve görsel belgelere dayanarak bunları ortaya koyan bilimsel bir disiplindir. Sadece biyografik çalışmalar tıp tarihinin ilgi alanına girmez. Geçmişte olgu olarak sunulmuş tıbbi bir konunun tarihsel verilerinin orijinalliğinin yardımıyla da yeniden gündeme getirilmesi ve bunun hekimlerin ve tıp tarihi uzmanlarının yararına sunulması önemli bir durumdur. Makalemizde Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı arşivinde bulunan orijinal tarihi bir resim ve olguyu modern tıp açısından yorumlayarak sunacağız.

Anahtar Kelimeler: Tıp tarihi, Oftalmik mukormikozis, Tarihsel fotoğraf

* Doç. Dr. Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Başkanı, cagatay.ustun@ege.edu.tr

** Öğr. Gör. Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi – Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sağlık Yüksekokulu Hemşirelik Bölümü, nuraydemirci83@gmail.com

*** Prof. Dr. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıbbi Mikrobiyoloji Anabilim Dalı, zaybristol@hotmail.com

****Prof. Dr. Hitit Üniversitesi Tıp Fakültesi Göz Hastalıkları Anabilim Dalı, mudurmus@hotmail.com

Resim ve Olgunun Tanımı ve Künyesi

Makalemiz, Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı arşivinde bulunan bir olguya ait orijinal bir resim hakkındadır. Bu resimle ilgili olarak Dirim Aylık Tıp Dergisi, Sayı:5, Mayıs 1975, s. 241-242'de Prof. Dr. Perihan Çambel tarafından *"Dr. Şefik İbrahim'in Kadında Koksidyoz Olgusu"* başlığı ile bir makale yayınlanarak, olgunun sadece resim üzerinden görüldüğü şekliyle tanımı yapılmış, ancak tıbbi bir yoruma yer verilmemiştir. Makale içeriğinde bu olgunun modern tıp açısından yorumunun yapılmasına işaret edilmesi sebebiyle bu resmin yeniden değerlendirilmesi gerektiğini düşündük.

İlgili makalede şu hususlara değinilmiştir:

Türkiye'nin ilk kanser araştırıcısı merhum Müderris Dr. Hamdi Suad Aknar çok meraklı, ilk tıbbi ve patolojik dokümantasyon yapan bir kişiydi. Ona göre resimli arşiv hazırlamak tıbbın özüydü. Makalemize konu olan resim de bu açıdan değerli materyaldir ve günümüz modern tıbbi anlayışına göre yeniden yorumlanması gerekmektedir.

Materyal

Hamdi Suad Aknar'ın Gureba Hastanesindeki kataloğunda yer alan Dr. Şefik İbrahim'in Bursa Ahmet Vefik Paşa Memleket Hastanesi Kulak Uzmanlığında çektirdiği fotoğraf değerli bir tarihi dokümandır.

Bu başörtülü, hafif kır saçlı, sağ göz kapağı kapalı ve inik, sağ kaş üstünde bir post operationem status gösteren yaşlıca bir kadına aittir. Fotoğrafların biri "Müderrisi muhterem Ziya beyefendiye", biri "Üstadı muhterem Şakir Ahmet beyefendiye", üçüncüsü "Müderrisi muhterem, üstadımız Ziya Nuri Paşa hazretlerine" ithaf edilmiştir.

"Ziya beyefendi", herhalde göz hocalarımızın piri denebilecek merhum, öyküleri ile ün yapmış, hasisliği ile dillere destan olmuş göz Müderrisi Dr. Ziya Gün olsa gerekir. İki fotoğraf, kimseye ithaf edilmemiştir. İthaf edilmişlerin altında Dr. Şefik İbrahim'in imzası vardır. Ziya Nuri Paşaya ithaf olunan sunulmaktadır (Resim 1).

Resimlerin hepsinin altında şu yazı vardır: *"Ceybî-cephî ve tabakai karniyei-ayniyede da-ı-koksidî (koksididen mütevellit verem-i mütemevvicin) şak ve tahliyesinden sonra". Bunun anlamı şudur: Frontal sinusta ve göz konjonktivasında koksidi hastalığı. Koksididen doğan flüktüant tümörün yarılma ve çıkarılmasından sonra.*

Çıkarım

Resmin üzerindeki ithaf ve izâhlar Arap harfleri ile, Atatürk'ün harf devriminden önce yazılmıştır kanısına varılabilir. İfadeler, eski Osmanlıcadır. Anatomik terimler Osmanlıcada kabul edilen Arapça terimlerdir. Dr. Şefik İbrahim'in kaligrafik güzellikteki yazısı ve imzası dikkati çekmektedir.

Not

Fotoğrafın orijinalleri şu kuruluşlara verilmiştir: İstanbul, Ankara ve Erzurum Tıp Fakülteleri Tıp Tarihi Enstitülerine, Ege Tıp Fakültesi ve Hacettepe Patoloji Enstitülerine (1).

Olgu Resminin Yorumlanması

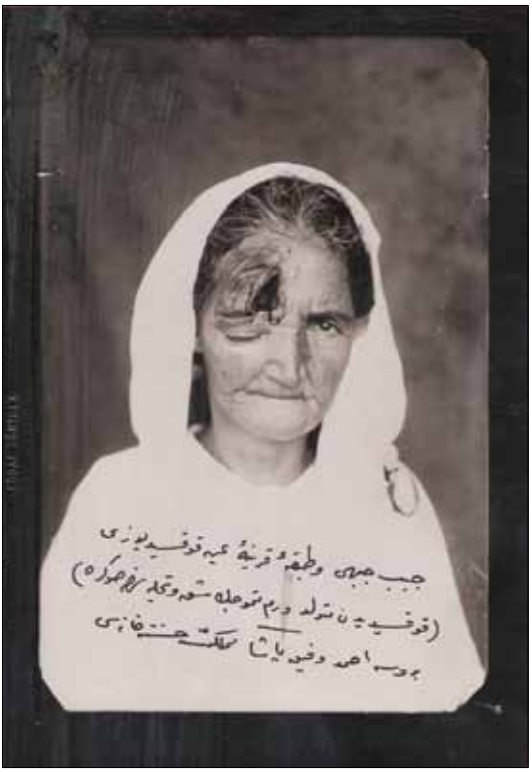

Resim 1: Dr. Şefik İbrahim'in Kadında 'Koksidyoz' Olgusu (1)

Resmin Üzerindeki Yazının Transkripsiyonu

Ceybcebhesi ve tabaka-i karniyye-i aynkoksidiyozu

(Koksididen mütevellid verem-i mütemevvicin şak ve tahliyesinden sonra)

Bursa Ahmed Vefik Paşa Memleket Hastahanesi

Sadeleştirilmişi:

Sinüs tarafı ve gözün saydam tabakası koksidiyozu

(Koksididen ileri gelen mütemevvic veremin yarılıp boşaltılmasından sonra)

Bursa Ahmed Vefik Paşa Memleket Hastahanesi

Yazıda Yer Alan Kelimeler ve Anlamları

Ceybcebhesi: Sinüs tarafı

Tabaka-i karniyye-i ayn: Her ne kadar 'Gözün saydam tabakası, korneası' olarak tercüme edilebilirse de orbitayi kastediyor olmalıdır.

Koksidiyoz: 'Hayvanlarda görülen bir tür asalak hastalık' olarak tercüme edilse de paraziter (fungal) enfeksiyon anlamında olmalıdır.

Koksidi: Hayvanlarda görülen bir tür asalak

Mütevellid: Meydana gelen, ortaya çıkan, ileri gelen

Mütemevvic: Dalgalı / Kararsız

Şakk: Yarma, yarılma

Tahliye: Boşaltma

Memleket Hastahanesi: Osmanlı dönemi hastaneleri, Cumhuriyet'ten sonra adı değiştirilerek Memleket Hastanelerine dönüştürülmüştür.

Tıbbi Yorum

Açıklamalarda gözün kornea tabakasında (orbitasında) yer almış bir hastalıktan dolayı oluşan veremli (hastalıklı) bölgenin kesilip temizlendiği ifade ediliyor. Bu operasyon Bursa'da Ahmet Vefik Paşa tarafından Memleket Hastanesi'nde yapılmıştır.

Olgunun Modern Tıp Açısından Tanımı

Bu olgu orbitanın fungal bir enfeksiyonudur. Orbitanın fungal enfeksiyonları, mantar sporlarının solunum havası ile alındıktan sonra sinüsleri infekte etmesi, orbita duvarını invaze ederek orbitaya yayılması sonucu gelişirler. En sık etken aspergillus türleri ve mucoracea türleridir (2). Bunlar invaziv formlar olup, genel durumu kötü, diabetik keto-asidozdaki hastalarda görülürler, mortaliteleri çok yüksektir (3). Genel durumu iyi olan insanlarda kronik sinüzit sebebi olup mantar topu/ mycetes tarzında oluşumlara, poliplere sebep olabilirler. Sonuç olarak resimdeki hastada sinüsleri ve orbitayı etkileyen invaziv mukormikozis veya aspergillozis olmalıdır. Mucormycosis tedavilerinde her ne kadar antifungal ajanlar denenmiş ve kullanılmakta ise de esas tedavi girişimsel cerrahi yöntemi ile olandır (4). Bu yönüyle bu tarihi olgunun o zaman ve şu anki terapötik şekilleri değişmemiştir denebilir.

Sonuç

Makalemizde, bir olguya ait tarihsel değeri olan bir resmin günümüz modern tıp açısından yeniden değerlendirmesini yaparak, resim üzerindeki yazının sadeleştirilmiş haline ve buradaki ifadelerin anlamlarına yer verdik.

Tıp tarihi bölümümüz arşivinde orijinali bulunan olgu resminin bizlere sunduğu bilgi, bir hastalığın hangi dönemde olursa olsun tanımlanması ve tarihsel süreçteki yerini göstermesi açısından önemlidir. Bu bağlamda, kliniklerin olgularla ilgili çalışmalarında bu tür tarihsel verilerden de yararlanması gerektiğine inanıyoruz.

Kaynaklar

1. Çambel P. Dr. Şefik İbrahim'in Kadında 'Koksidyoz' Olgusu. Dirim Aylık Tıp Dergisi, Mayıs, Sayı:5, İstanbul 1975, s. 241-242.
2. Roilides E, Kontoyiannis DP, Walsh TJ. Host defenses against zygomycetes. Clin Infect Dis. Feb 2012;54 Suppl 1:61-6.
3. Yohai RA, Bullock JD, Aziz AA, Markert RJ. Survival factors in rhino-orbital-cerebral mucormycosis. Surv Ophthalmol. (1994), 39 (1): 3-22.
4. Paola Di Carlo, Roberto Pirrello, Giuliana Guadagnino, Pierina Richiusa, Antonio Lo Casto, Caterina Sarno, Francesco Moschella, and Daniela Cabibi. Multimodal Surgical and Medical Treatment for Extensive Rhino-cerebral Mucormycosis in an Elderly Diabetic Patient: A Case Report and Literature Review. Case Reports in Medicine (2014), Volume 2014: 1-6.

CUMHURİYET'İN İLK DÖNEMLERİNDE DR. BESİM ÖMER PAŞA'NIN ÜLKEMİZ NÜFUS SİYASETİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ*, **

PROF. BESIM OMER PASHA'S VIEWS ON POPULATION POLICIES DURING THE EARLY YEARS OF THE TURKISH REPUBLIC

İnci Hot*, Zuhal Özaydın******

İNCİ HOT (11 Mart 1970 - 14 Aralık 2015)'un hatırasına

Summary

Dr. Besim Ömer Akalın, was a pioneer in modern obstetric and neonatal practices, and the founder of the first maternity hospital in Turkey. He established nursing as profession and promoted the development of modern midwifery. Besim Ömer Pasha was also instrumental in the organization of the Turkish Red Crescent, the Institute for Protection of Children, and the Society for Tuberculosis Control. Professor Besim Ömer Akalın chaired the gynecology and obstetric clinics of the Medical Faculty, and was elected Rector of the Istanbul University. He also served as General Director of Health, and was a Member of the Grand National Assembly of Turkey in his later years. Together with his textbooks and treatises, Besim Ömer Akalın published booklets for the public where he addressed a wide range of topics on social health, hygiene and welfare.

Keywords: Besim Omer Pasha, Population Policy, History of Medicine

* İnci Hot'un İÜ Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Anabilim Dalında Z. Özaydın danışmanlığında hazırladığı yüksek lisans tez konusu "Dr. Besim Ömer Paşa'nın Anne ve çocuk sağlığı yönünden ülkemiz nüfus siyaseti hakkındaki görüşleri"dir.

** Bu çalışma "Dr. Besim Ömer Paşa'nın ülkemiz nüfus siyaseti hakkındaki görüşleri" adı ile Tıp Tarihi Araştırmaları (9): 215-220, 1999 ve 4. Türk Tıp Tarihi Kong. Bildirileri 1996, Türk Tarih Kurumu Yay. VII. Dizi-Sayı 131c, s. 87-98, Ankara 2003'te İ. Hot ile birlikte yayınlanmış olup tekrar gözden geçirilmiş ve eklemeler yapılmıştır.

*** Doç. Dr. İÜ Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Anabilim Dalı'nda Doçent olarak görevliyken 14 Aralık 2015 tarihinde kaybettiğimiz öğretim üyesi

****Prof. Dr. İÜ Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Anabilim Dalı emekli öğretim üyesi, ozaydinn@gmail.com

Özet

Besim Ömer Paşa ülkemizde ilk doğumevi, modern doğum bilimi ve yeni doğan çocuk hekimliğinin kurucusudur. Hemşirelik mesleğinin kurulmasına önderlik etmiş, ebelik mesleğinin gelişiminde büyük rol oynamış, Kızılay, Çocuk Esirgeme Kurumu ve Verem Savaş Derneklerinin kuruluşunda görev almış ve bu derneklerde çalışmış, Tıp Fakültesi doğum hocalığını, Üniversite rektörlüğünü yürütmüş, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumisi başkanlığı ve milletvekilliği yapmış, uluslararası birçok kongre ve konferansta ülkemizi temsil ederek bu konferanslardaki izlenimlerini kitap olarak yayınlamış, hekim, hemşire ve ebeler ile halka yönelik çok sayıda kitap yazmış olan Dr. Besim Ömer Paşa, tarihte ve günümüzde daima üzerinde durulan nüfus sorununa da değinmiş, savaşlar ve bulaşıcı hastalıklar sebebi ile o yıllarda azalan nüfusumuzla da ilgili eserler vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Besim Ömer Paşa, Nüfus siyaseti, Tıp Tarihi

Nüfus sorunu

Ülkemiz peş peşe gelen Trablusgarb, Balkan, I. Dünya ve İstiklâl Savaşlarından büyük nüfus kaybıyla çıkmıştı. Kurtuluş Savaşı sırasında, 13 milyon olan nüfusun yarıya yakını hastaydı. Yeterli ilaç ve gıda yoktu. Bazı bölgelerde hastalıklı insan oranı yerel nüfusun yüzde 86'sına ulaşıyordu. Ayrıca yeni doğan ölümlerinin yüksek hızı, sıtma, verem ve çok sayıda bulaşıcı hastalık da nüfusu olumsuz etkiliyordu. Özellikle yetişkin erkek nüfusta büyük kayıplar olduğundan, doğurganlık oranı da düşmüştü. İşte bu sebeplerle Cumhuriyetin ilk dönemlerinde devrin devlet adamları ülkemizin nüfusunu arttırma siyasetini benimsemişlerdi. 1927'de yapılan sayımda nüfusumuz 13,5 milyon olarak bulunmuştu. Türkiye'de nüfus sorununu ilk defa ele alan Atatürk olmuştur.[1] [2]

Milli Tıp Kongreleri ve sağlık sorunlarımız

İlki 1-3 Eylül 1925 tarihlerinde Ankara gerçekleştirilen ve iki yılda bir toplanan Milli Tıp Kongrelerinde ülkenin sağlık sorunları ile ilgili bildiriler sunulurken, çözüm için öneriler getiriliyor, özellikle Atatürk döneminde sağlık politikalarına yön veriliyordu. İlk Milli Tıp Kongresinin konusu çocuk ölümleri ve nüfus azlığı sorununa ayrılmıştı. Çünkü Cumhuriyetin ilk yıllarında nüfus siyaseti, nüfusun artmasına yönelikti. Anne ve çocuk sağlığı Cumhuriyet idaresinin en önemli sorunlarındandı. Birinci tıp kongresi, sıtma mücadelesi ve çocuk ölümlerinin önlenmesinde hükümetin sağlık programı ve sağlık teşkilatının belirlenmesinde önemli rol oynadı.[3] [4]

---

1 Özaydın Z. Büyük Önder Atatürk'ün himayelerinde yapılan 1. Milli tıp kongresi (1925).Üçüncü Türk Tıp Tarihi 1993 Kong. bildirileri, Türk Tarih Kurumu yay. No: VII. Dizi – Sa.131b, s. 283-293, Ankara 1999. *Tıp Tarihi Araştırmaları*, (7): 220-240, 1998

2 E. Atabek: Tıbbî Deontoloji Konuları. Yenilik Mtb. İst. 1983, s.149

3 Özaydın Z. Büyük önder Atatürk'ün himayelerinde yapılan I. Milli Türk Tıp Kongresi. *Tıp Tarihi Araştırmaları*, (7): 220-240, 1998

4 Özpekcan M. Büyük Millet Meclisi tutanaklarına göre Türkiye Cumhuriyeti'nde sağlık politikası (1923-1933). *Yeni Tıp tarihi Araştırmaları* (7): 105-160, 2001

Besim Ömer Paşa ve nüfus üzerine çalışmaları

Besim Ömer Paşa eserlerinin çoğunda nüfus sorununa değinmişse de konu ile ilgili görüşlerini daha etraflı olarak "Nüfus siyaseti ve küçük çocuklarda vefayât",

"Türk çocuğu yaşamalıdır", "Türk çocuğunu nasıl yaşatmalıdır" isimli eserlerinde ele almıştır.[5]

Nüfus siyaseti bir millet için hayatî bir sorundur

Dr. Besim Ömer Paşa, ordularımızın kazandığı şanlı zaferlerden sonra, şehit düşen fedakâr insanlarımızı düşünerek meydana çıkan eksikliği gidermenin hepimize düşen millî ve kutsal bir görev olduğunu unutmamamız gerektiğini hatırlatarak nüfus siyasetinin bir millet için hayatî bir sorun olduğunu yazmaktadır. Dr. Besim Ömer Paşaya göre, devamlı nüfus kaybı en büyük savaşlardan ve en öldürücü salgın hastalıklardan daha vahimdir. Nüfusun artmasını ve azalmasını diğer ülkeler ve özellikle komşu ülkelerle karşılaştırarak oranını tayin etmek bir ülkenin varlığını sağlamlaştırmada, ilerleme ve yükselmede öncelikle göz önüne alınacak bir konudur. Nüfusun azalması bir memleket için büyük bir felâkettir. Sanat ve ticaret yönüyle de nüfus önemlidir. Savaş alanlarından sonra, gelecekte bu alanda yapılacak savaşların daha öldürücü olacağını önemle belirtmektedir. [6]

İstatistiğin önemi

Dr. Besim Ömer Paşa'nın nüfus meselesini ele aldığı Cumhuriyet'in ilk yıllarında, ülkede güvenilir istatistiklerin bulunmaması sebebi ile doğum ve ölüm oranını tayin etmek mümkün olmamıştır. Dönemin devlet adamları ve hekimleri nüfusumuzun yapısını ve özelliklerini verecek istatistikler yapılmasını istemişlerdir.[7]

Bulaşıcı hastalıklar

Dr. B. Ömer Paşa nüfus meselesinde önemli bir etken olan bulaşıcı hastalıklar konusunu da ele almaktadır. Ölüm, sağlık şartlarının düzeltilmesi ve alınan önlemlerle azalmaktadır.

Sıtma

Cumhuriyetimizin ilk yıllarında sıtma ülkemizde yaygın olarak hüküm sürüyordu. Bu sebeple Dr. B. Ömer Paşa ülkemizde nüfus meselesi yönüyle en çok önem verilmesi gereken hastalığın sıtma olduğunu, bu hastalığın yalnız doğanları azaltmakla kalmayıp aynı zamanda ölümü arttırdığını, bunlara ilâveten ırkı tahrip ederek millî bünyede bozulmalara sebep olduğunu, sıtma mücadelesinde sağlık kurallarına uyulmasını, kinin kulla-

---

5 B. Ömer (Akalın): Nüfus Siyaseti ve Küçük Çocuklarda Vefayât. Kanaat Mtb. İst., 1339. Türk Çocuğu yaşamalıdır. Ahmed İhsan Basımevi, İst., 1936. Türk Çocuğunu Nasıl Yaşatmalı I. Ahmed İhsan Basımevi, İst., 1939. Türk Çocuğunu Nasıl yaşatmalı II. Ahmed İhsan Basımevi, İst., 1939

6 B. Ömer (Akalın): Nüfus Siyaseti ve Küçük Çocuklarda Vefayât, s. 6-8. Türk Çocuğunu nasıl yaşatmalı, s. 10

7 B. Ömer (Akalın): Nüfus Siyaseti ve Küçük Çocuklarda Vefayât, s. 21

narak, bataklıkları kurutarak ve bu bölgelerde ağaç yetiştirerek sosyal ve genel tedbirler alınmasını dile getirmektedir. [8]

Verem

11-13 Ekim 1927'de Ankara'da toplanan II. Milli Türk Tıp Kongresi'nin konusu da ülkemizin önemli iki sağlık sorununa ayrılmıştı; trahom ve verem. Verem spesifik tedavisinin henüz bulunmadığı dönemlerde, suni pnomotoraks, torakoplasti, güneş banyoları ve istirahatle tedavi edilmeye çalışılıyor, insan gücü kaybı ve çok sayıda ölüme sebep oluyordu. [9]

Tedavisi yüzyılımızın ortalarında bulunan veremle ilgili olarak Dr. B. Ömer Paşa; tesiri, tahribatı ve sonuçları sebebi ile veremin sosyal hastalıkların en belalısı olduğunu, ülkemizde veremin tahribat derecesinin istatistik olmadığı için bilinmediğini söylemektedir. Veremli bir anneden doğan çocuğun anneden ayrılmasını ve çocuğun aşılanmasını, veremlilerin bakılacağı sanatoryumların tesis edilmesini ve teşhis için dispanserler açılmasını teklif etmektedir. [10]

Alkolizm

Dr. B. Ömer Paşa'ya göre alkolizm de nüfus siyasetinde önemli bir sorundur. Avrupa'ya oranla ülkemizde az rastlanan alkolizm artmaktadır. İçki yasağı uygulanarak alkolizm önlenebilir. Alkolden alınan vergi arttırılmalıdır. Irka ve nesle kötü etkisi olan alkolizmin önüne geçilmelidir.[11]

Göçmen sorunu

Gerek Balkan ve gerek sonraki savaşlar çok sayıda muhacirin Türkiye'ye gelmesine sebep olmuş, savaşın birçok zorluğu ile birlikte muhacirlerin iskânı da o günlerin önemli sorununu teşkil etmiştir. Dr. B. Ömer Paşa nüfus meselesinde muhaceret sorunun önemli bir yer işgal ettiğini ileri sürerek konuyla ilgili görüşlerini şöyle belirtmiştir: Göç ülkenin içine veya dışına doğru meydana gelir. Nüfusu az bir ülkedeki insanların dışarıya göçleri bir kayıptır. Göç sebebi ile boşalan bir ülke önemli bir sermayeden yoksun kalır. Ülkemizde göç çok defa savaş sırasında istilâya uğrayan veya savaştan sonra idaremizden çıkan ülkelerden merkeze, anavatana doğru olmaktadır. Bu göçler kitle halinde olmakta ve felâketi de beraberinde getirmektedir. İnsanların büyük kitleler halinde perişan bir şekilde ani göçleri yapılması gerekenleri engeller. Muhacirlerin iskânı önemli bir meseledir. Muhacirler daha önce yaptıkları iş dikkate alınarak iskân edilmelidirler.[12]

---

8 B. Ömer (Akalın): Nüfus Siyaseti ve Küçük Çocuklarda Vefayât, s. 36

9 Arıkan A. Milli Türk Tıp Kongreleri (1923-1968) ve Türkiye Sağlık Politikalarına Etkileri. İÜ Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalında Prof. Dr. Rengin Dramur yönetiminde hazırlanmış doktora tezi. İstanbul, 2005.

10 B. Ömer (Akalın): Verem Tehlikesi Veremle Mücadele. Matbaa-i Ahmed ve Şürekâsı, İst. 1919, s. 11-12

11 B. Ömer (Akalın): Nüfus siyaseti ve Küçük Çocuklarda Vefayât, s. 35. B. Ömer Akalın keyif verici maddelerle ilgili yayınları mevcuttur. Bunlardan bazıları Tütün, Afyon ve Esrar, Kahve ve Çay'dır

12 B. Ömer Akalın: Nüfus Siyaseti ve Küçük Çocuklarda Vefayât, s.: 40-41

Evlenmeyi teşvik

Nüfus konusunda evliliğin önemini vurgulayan Dr. B. Ömer Paşa "Çoğalmada önce evlenme düşünülür; evlenmeli ki doğum olsun, doğan çocuk yaşamalı ki nüfus artsın" demekte ve evlilik konusundaki görüşlerini de şöyle belirtmektedir: Medeniyet ilerledikçe, ekonomik şartlar zorlaştıkça evlilik azalıyor. Bu yüzden birçok ülke bekârları evlilik için teşvik ediyor. Evlenme yalnız nüfusun artması için değil aynı zamanda sosyal sefaleti gidermek için faydalı ve gerekli kabul edilmiştir. Evlilik işini kolaylaştırmada devlet görev almalıdır. Önlemler alarak çok çocuklu ailelerin sık olarak oradan oraya tayinleri önlenmelidir. Çok çocuklu ailelerden az vergi alınmalıdır. Dr. Besim Ömer Paşa'ya göre evliliğin amacı neslin yükselmesi ve kuvvetli bir ırk elde etmektir. [13]

Dr. B. Ömer Paşa nüfusunu arttırmak için aldığı tedbirler bakımından evlenenlere her türlü yardımı yapan Almanya'yı örnek vermektedir. Hatta o devirlerde Almanya'da kadınların çalışmasına izin verilmediğini, Alman yöneticilere göre kadınların görevlerinin çocuk doğurmak olduğunu uzun uzun anlatmaktadır. [14]

Her ailenin en aşağı üç çocuğu olmalıdır

Dr. Besim Ömer Paşa nüfus azlığının sebebini çocuk ölümlerinin sıklığına bağlamaktadır. Nüfusun doğan çocuklarla değil, sağ kalanlarla çoğalacağını belirtmekle birlikte, doğumların çoğalması gerektiğini de ileri sürmektedir. Nüfusun artması için en iyi çare kişileri nüfusun artmasına teşvik ve her ailenin en aşağı üç çocuğu olmasının teminidir.[15]

Sağlıklı bir nesil

Dr. B. Ömer Paşa nüfus konusu ile ilgili olarak yazdığı eserlerinde ırk konusunu da ele almıştır. İyi ırktan amacı sağlam nesildir. Sağlam ve kuvvetli ana babaların çocukları da çok defa sağlıklıdır. İyi bir ırk elde etmek ve sağlam bir çocuğa sahip olmak için anne baba çok genç ve çok ileri yaşta olmamalıdır. Akraba arasında evlilikten çekinmelidir. Yalnız ana babanın değil, ataların da hastalığı çocukları tehdit edebilir. İnsanda bulunan üç özellik; kuvvet, sağlık ve güzelliktir ki bunlar da irsîdir. Akıl ve zekâ vücutla bütünlük halindedir. Vücudu cılız ve zayıfların çok zaman akıllı olmaları az rastlanan bir durumdur. Bunların çocukları da akıllı ve zekî değildir.[16]

Frengi hastalığının da önü alınmalıdır. Frengili evlenmemelidir. Evlenirse çocuk sahibi olmamalıdır. [17]

Dr. B. Ömer Paşa veraset bakımından evlenmeyi kişisel olmaktan çok sosyal ve millî bir mesele olarak değerlendirmekte, irsiyet ile geçeceği kesin hastalıklara sahip kişilerin

---

[13] B. Ömer Akalın: Türk Çocuğunu Nasıl Yaşatmalı I, s. 14-15-17-18

[14] B. Ömer Akalın: Türk Çocuğunu Nasıl Yaşatmalı, s. 29-30

[15] B. Ömer (Akalın): Nüfus siyaseti ve Küçük Çocuklarda Vefayât, s. 23-24

[16] B. Ömer Akalın: Türk Çocuğunu Nasıl Yaşatmalı I, s. 21-22. B. Ömer (Akalın): Fen ve İzdivaç, Evlenecekler ve Evlenmeyecekler: Yeni Mtb., İst., 1340, s.7

[17] B. Ömer Akalın: Türk Çocuğunu Nasıl Yaşatmalı I, s. 44-45

çocuk sahibi olmamalarını önermektedir. Bu gibi kişilerin evlenmelerine engel olmanın daha kestirme bir yol olduğunu savunmakta ve bazı hastalıkların nesli bozacağını, alkolik, ayyaş bir adamdan gelecek çocuğun soysuzluğa mahkûm olacağını ileri sürerek böylelerinin evlâdı, nesli olmamalıdır demektedir.

Bunun için o yıllarda kabul gören, ancak bugünkü etik görüşe ters düşen tavsiyelerde bulunmaktadır. Tavsiyelerinden biri evlenmeye engel olmak, diğeri kısırlaştırmaktır. Bu gibi hastalıklı kişiler kendileri gibi saralı, alkolik, nevrastenik, dejenere, cani, veremli, raşitik, biçimsiz sakat çocuklar yetiştirmemelidir.[18]

Dr. B. Ömer Paşa eserlerinde kısırlaştırmanın çeşitli ülkelerde nasıl ele alındığını da anlatmaktadır. Bu ülkelerde kısırlaştırma yalnız akıl hastalarına değil, irsî ve müzmin hastalık özelliklerini taşıyanlara da yapılmaktadır. Yapılan ameliyat kişinin sağlık ve hayatına hatta özel hissine kötü etki yapmaz, yalnız zürriyetini giderir. Dr. B. Ömer Paşa konu ile ilgili görüşlerini şöyle belirtmektedir: Bildiğimiz şartlar dâhilinde bu ameliye hiçbir zaman nüfus sayısını indirmez. Zaten çok defa bunların evlâtları zayıflık ve hastalık sebebi ile mahvolup gidiyorlar, olmasa bile bu gibi anormal tiplerden dünyaya geleceklerin memlekete ne faydası olur. Sağlık şartlarının ıslahı uzun bir zamana bağlıdır. O zamana kadar bu anormaller üresin mi? Nesli bozacak hastalığı olanların mümkünse evliliği engellenmelidir.[19]

Yasalar annelerin sosyal haklarını koruyacak şekilde düzenlenmelidir

Dr. B. Ömer Paşa bir ülkenin nüfusunu kurtarmada anneliği millî bir görev olarak görerek bu şekilde teşkilâtlanmak gerektiğini, yasaların annelerin sosyal haklarını, çıkarlarını koruyacak şekilde düzenlenmesi gerektiğini savunmaktadır. Evlenme yaşının küçük olmasının doğurganlığı olumsuz etkilediğini yazmaktadır.[20] I. Milli Tıp Kongresinde Dr. Mithat'ın konuşması, halkın o yıllardaki değerlerini ortaya koyması bakımından önemlidir: " *Ben yıllardır Anadolu'da çalışıyorum. Maalesef Anadolu'da evlenme yaşı kızlarda 11, erkeklerde 13'dür…"*

Kadın hamile kaldığından itibaren himaye edilmelidir

Kadın hamile kaldığından itibaren toplumun her tabakasında himayeye muhtaçtır. Kadının iyi çevre şartları, hamilelik süresince temin edilmeli ve bu itina lohusalık ve emzirme döneminde de devam etmelidir.

Eğitimli ebeler yetiştirilmelidir

Kadına bilimsel olarak yardım edecek ebeler gereklidir. Hijyenik doğum şartlarının ülkenin her yerinde temini şarttır. Bu yüzden ebe eğitimine önem verilmelidir. Dr. B. Ömer Paşa gebe kadını evinde kontrol edecek ve o yıllarda kurulmamış olan ziyaretçi

---

18 B. Ömer Akalın: Türk Çocuğunu Nasıl Yaşatmalı I, s. 35-36. Türk Çocuğunu Nasıl Yaşatmalı II, s.: 9-12

19 B. Ömer Akalın: Türk Çocuğunu Nasıl Yaşatmalı I, s.59

20 B. Ömer Akalın: Türk Çocuğunu Yasıl Yaşatmalı I, s.16

hastabakıcı teşkilâtı kurulması üzerinde durmaktadır. Kimsesiz ve yoksul gebelere sığınaklar, dispanserler, muayene yerleri, doğum evleri açılmalıdır. [21]

Anneliği korumak ırkın ve ulusun sağlığının temini için önemlidir

Kadını gerek iş hayatında gerek ev hayatında gebeyken rahat ettirmek bir ekonomi meselesidir. Bu da ancak sigorta usulü ile yardım ederek olur. Anneliği korumak ırkın ve ulusun sağlığının temini için önemlidir. [22]

Dr. B. Ömer Paşa "Türk çocuğu yaşamalıdır ve yaşadıkça sağlam ve gürbüz olmalıdır. Çocuğun sağlıklı doğması anne babanın sağlıklı olmasına ve annenin gebeliğinin iyi geçmesine bağlıdır. Ölümü azaltmak, doğumu çoğaltmak nüfus siyasetinde önemli bir meseledir. Sağlam bir nüfus siyasetinde başlıca iş çok sayıda çocuk yetiştirmek, ölümleri önlemek ve bunları sağlamak için sosyal kurumlar kurmaktır. Bir ülkenin en sağlam ve sarsılmaz sermayesi çocukların sağlığıdır" diye yazmaktadır. [23]

Anne sütünün önemi

Anne sütünün önemini her eserinde ele alan Dr. B. Ömer Paşa doğumdan sonraki ölümlerin en önemli sebebini bebeğin anne sütünü emmemesine bağlamakta, yapay beslenmenin çocukta birçok enfeksiyona sebep olduğuna, anne sütü emen çocukların hastalıklara karşı dirençli olduğuna değinmektedir.[24]

Süt damlası

Dr. B. Ömer Paşa eserlerinde Fransa'da 1892 yılında çeşitli sebeplerle meme verilemeyen çocukların hekim kontrolü altında saf ve steril süt ile uygun şekilde beslenmeleri için "süt damlası" adıyla bir tesis meydana getirildiğini yazmaktadır. Ülkemizde ilk süt damlası 1922'de İstanbul Fen Fakültesi karşısındaki medrese ve sebilde kurulmuştur. Dr. B. Ömer Paşa "Türk Çocuğu Yaşamalıdır adlı eserinde ideal bir süt damlasının nasıl olması gerektiğini, süt damlasında verilen hizmetleri anlatmaktadır.[25]

Vakitsiz doğanın bakımını ülkemize getiren Dr. B. Ömer Paşa bunun için müesseseler kurulmasını, öksüz ve kimsesiz çocukların himaye edilmesini istemektedir. [26]

Ölümleri azaltmada sosyal tedbirleri geniş olarak ele alan, anne ve özellikle çocuk sağlığı üzerinde kitaplar yazan Dr. B. Ömer Paşa çocuk ölümlerinin durdurulmasıyla

---

21 B. Ömer (Akalın)-Refik Münir (Keskingil) Doğumdan Evvel ve Doğum Esnasında Çocuk Zayiatı. Birinci Milli Türk Tıp Kongresi 1-3 Eylül Müzakeratı. Kongre Heyet-i İdaresi tarafından telfik ve neşredilmiştir, Kader Mtb., İst., 1926. s.:14-31

22 B. Ömer (Akalın): Türk Çocuğunu nasıl yaşatmalı II, s.: 42-43. Nüfus Siyaseti ve Küçük Çocuklarda Vefayât, s.: 80

23 B. Ö. Akalın: Türk Çocuğu Yaşamalıdır, s.5-6

24 B. Ömer Akalın: Türk Çocuğu Yaşamalıdır, s. 15

25 B. Ömer Akalın: Türk Çocuğu Yaşamalıdır, s. 81-84

26 B. Ömer Akalın- Refik Münir (Keskingil): Agm

ilgili olarak "Şu elli yıllık hekimlik hayatımı göze alarak diyebilirim ki her yıl ölüp giden çocukları yaşatabilirsek yurdumuza tümen tümen babayiğit asker kazandırmış oluruz" demektedir.[27]

Kaynaklar

Arıkan A. Milli Türk Tıp Kongreleri (1923-1968) ve Türkiye Sağlık Politikalarına Etkileri. İÜ Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalında Prof. Dr. Rengin Dramur yönetiminde hazırlanmış doktora tezi. İstanbul, 2005.

Atabek E.: Tıbbî Deontoloji Konuları. İst. 1983, Yenilik Mtb.,

Besim Ömer (Akalın): Fen ve İzdivaç, Evlenecekler ve Evlenmeyecekler. İst., 1340, Yeni Mtb.,

Besim Ömer (Akalın): Nüfus Siyaseti ve Küçük Çocuklarda Vefayât. İst., 1339, Kanaat Mtb.,

Besim Ömer (Akalın): Türk Çocuğu yaşamalıdır. İst., 1936, Ahmed İhsan Basımevi,

Besim Ömer (Akalın): Türk Çocuğunu Nasıl Yaşatmalı I. İst., 1939, Ahmed İhsan Basımevi,

B. Ömer (Akalın): Türk Çocuğunu Nasıl yaşatmalı II., İst., 1939, Ahmed İhsan Basımevi

Besim Ömer (Akalın): Verem Tehlikesi Veremle Mücadele. İst. 1919, Matbaa-i Ahmed ve Şürekâsı,

Besim Ömer (Akalın)-Refik Münir (Keskingil) Doğumdan Evvel ve Doğum Esnasında Çocuk Zayiatı. Birinci Milli Türk Tıp Kongresi 1-3 Eylül Müzakeratı. Kongre Heyet-i İdaresi tarafından telfik ve neşredilmiştir, İst., 1926, Kader Mtb.,

Özaydın Z. Büyük Önder Atatürk'ün himayelerinde yapılan 1. Milli tıp kongresi (1925).Üçüncü Türk Tıp Tarihi 1993 Kong. bildirileri, Türk Tarih Kurumu yay. No: VII. Dizi – Sa.131b, s. 283-293, Ankara 1999. Tıp Tarihi Araştırmaları, 1998 (7): 220-240,

Özpekcan M. Büyük Millet Meclisi tutanaklarına göre Türkiye Cumhuriyeti'nde sağlık politikası. (1923-1933). Yeni Tıp tarihi Araştırmaları (7): 105-160, 2001

[27] B. Ömer Akalın: Türk Çocuğunu Nasıl yaşatmalı II, s. 5

Sevgili meslektaşımız ve arkadaşımız
Doç. Dr. İnci HOT'un değerli anısına,
Saygıyla anıyoruz…

Doç. Dr. İnci Hot'un Vefatına Tarihtir:
14 Aralık 2015

Bir Tıp Tarihçisi daha gitti genç iken vâh!
Güler yüzlü bir insandı şu fâni dünyâda
Söyledi Yakut duada tarihi: *"El-Bâri',*
İnci Hanım'a da rahmet eylesin ukbâda"

2015
البارئ
اینجی خانمه ده رحمت ایلسین عقباده

Yakut (=Prof. Dr. İsmail YAKIT)

SEVGİLİ MESLEKTAŞIMIZ Doç. Dr. İNCİ HOT'U KAYBETTİK (11.03.1970-14.12.2015)

Gülten Dinç*

İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı öğretim üyesi arkadaşımız, meslektaşımız ve sevgili kardeşimiz Doç. Dr. İnci Hot'u 14 Aralık 2015 tarihinde, çok genç yaşta yitirdik. İnci apansız gidişiyle hepimizi derin bir üzüntüye boğdu. Öylesine genç ve yaşam doluydu ki ölümle onun adını yan yana düşünmek, kabullenmek çok zor bir duygu.

İnci Anabilim Dalımıza, 1993 yılında İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Biyoloji Bölümü'nden mezun olur olmaz, gencecik bir insan olarak gelmişti. Yüksek Lisans ve Doktorasını zaman kaybetmeden tamamladı, gözlerimizin önünde büyüdü, olgunlaştı. Zarafeti ve alımlı görünüşü ile insanların hayranlığını kazanan İnci'nin gülümsemesi yaşamı boyunca yüzünden eksilmedi. En zor durumlarda bile itidalini kaybetmeyen bir kişiliğe sahip olan İnci, keyifle gittiği bir tatilden 10 Temmuz 2015'te, üzerinde yol yorgunluğu ile döndü. 13 Temmuz Pazartesi günü fakülteye geldiğimizde ise acil olarak hastaneye yatırıldığını büyük bir şaşkınlıkla öğrendik. Ne yazık ki bu şaşkınlığımız giderek büyük bir üzüntü ve çaresizliğe dönüştü, çünkü İnci'nin genel durumu her geçen gün biraz daha bozuluyordu. Çok sıkıntılı bir süreçten geçiyor, ancak İnci'nin mücadele azmi zedelenmiyordu. İnci 14 Aralık 2015'e kadar olan bu süreçte büyük bir mücadele verdi. Karaciğer aktarımı gibi büyük bir kararı cesurca aldı. Ne yazık ki he-

* Prof. Dr., İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, gultendinc@yahoo.com

kimlerinin bütün çabasına, onun tüm direncine karşın önü alınamayan bu sürecin sonunda İnci'yi yitirdik.

İnci bizim açımızdan Anabilim Dalımızın gençliğini ve geleceğini simgeliyordu. Büyük emeklerle doçentliğini almış, tam birikiminin meyvelerini toplama çağına gelmişti ki amansız bir hastalık onu buldu. Onun gidişiyle birlikte gençliğimizi ve bir anlamda da geleceğimizi yitirmiş olduk aslında. Böylece sevgili arkadaşımızı kaybetmemizin yanı sıra Anabilim Dalımız da eğitim ve öğretim açısından büyük bir kayba uğramış oldu.

İnci, kısacık yaşamına birçok yayın sığdırdı. Genel olarak yayınlarına baktığımızda onun olumlu ve uyumlu kişiliğinin yansımalarını pek çok meslektaşı ile yaptığı ortak yayınlarında görüyoruz. Daha yapacak pek çok şeyi vardı, çok erken bir veda oldu, kaybımız ve acımız çok büyük.

Yaşam öyküsü

Doç. Dr. İnci Hot, 11 Mart 1970 tarihinde İstanbul'da doğdu. 1988 yılında Fatih Kız Lisesi'nden, 1993 yılında İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Biyoloji Bölümü'nden mezun oldu. Aynı yıl Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Vakfı kadrosu ile Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı'nda göreve başladı. 1994 yılında 657 sayılı biyolog kadrosuna atandı. 1994 yılında aynı Anabilim Dalında Yüksek lisans yapmaya başladı. Prof. Dr. Zuhal Özaydın danışman-

lığında yaptığı "Besim Ömer Paşa'nın Anne ve Çocuk Sağlığı Açısından Ülkemiz Nüfus Meselesi Hakkındaki Görüşleri" başlıklı yüksek lisans tezini 1996 yılında verdi. Yine Anabilim Dalımızda 1996 yılında başladığı Doktora eğitimini ise Prof. Dr. Mebrure Değer danışmanlığında yaptığı "Sıhhiye Mecmuası'na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)" başlıklı tezini vererek 2002 yılında tamamladı. Avrupa Birliği Tıbbi Etik değişim programı dahilinde (EACME) 1 Şubat-31 Temmuz 2005 tarihleri arasında altı ay Almanya'da Georg-August Üniversitesi Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Bölümünde (Akademie für Ethik in der Medizin, Göttingen, Germany) gözlemci araştırmacı olarak bulundu. 2012 yılında Doçent oldu, 2013 yılında Doçent kadrosuna atandı. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'ndeki görevini, tıp tarihi ve etik alanında yaptığı birçok yayınla sürdürdü. Alanında iz bırakan hekimler, anne-çocuk sağlığı tarihi, hastalık tarihçeleri, etik kurullar, ötanazi, organ nakli, hasta hakları vb. tıp tarihi ve tıp etiği konularında pek çok makale yazdı, ulusal ve uluslararası toplantılarda bildiriler sundu.

Doç. Dr. İnci Hot; Türk Tıp Tarihi Kurumu, International Society for the History of Medicine, Türkiye Biyoetik Derneği, Akademie für Ethik in der Medizin, Tıp Etiği, Hukuku ve Tarihi Derneği (2013-2015 yıllarında Genel Sekreter olarak) üyesi idi, ayrıca Şişli Etfal Eğitim ve Araştırma Hastanesi Klinik Araştırmalar Etik Kurulu'nda Deontolog üye olarak görev yapmaktaydı.

Doç. Dr. İnci Hot'u 14 Aralık 2015 tarihinde kay-

bettik. Onu, 15 Aralık 2015 tarihinde İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Cem'i Demiroğlu Oditoryumu'nda saat 10.30'da yapılan tören ve Cerrahpaşa Kasap İlyas Camiinde kılınan öğle namazının ardından 16.12.2015 tarihinde toprağa verileceği Şarköy, Kızılcaterziköy'ündeki ebedi istirahatgâhına uğurladık. Sonsuzluğa uğurladığımız sevgili kardeşimize rahmet, ailesine ve tüm sevenlerine sabır ve başsağlığı dileriz.

Onu, hep o gülen güzel yüzü, halen kulaklarımızda olan canlı, neşeli sesi ve kahkahalarıyla anımsayacağız. Işıklar içinde uyusun…

Doç. Dr. İnci Hot'un Yayınları

A. <u>Uluslararası hakemli dergilerde yayımlanan makaleler:</u>

A 1. Hot İ, E Karlıkaya, M Civaner. Notes from the 10th International Conference of the Red Cross and Red Crescent. JISHIM 2006; 5(9): 39-42.

A 2. Üstün C, İ Hot. Hospital Ethics Committees: A Historical Perspective And a Modern Turkisch Example. European Journal of Palliative Care 2007; 14(6): 247-251. (SCI-Expanded)

A 3. Hot İ, E Vatanoğlu, A Dirican, H Doğan. Attitudes Toward Death and Brain Death Among Turkey`s Physicians: A Brief Research Report. OMEGA-Journal of Death And Dying 2009; 59(4): 339-349. (SCI-Expanded)

A 4. Hot İ, H Doğan, F Mahmutoğlu, C Yorulmaz. Attitudes of the Turkish Medical Profession and Jurists Towards New Turkish Legislation Concerning Body Examination Without Consent in Criminal Procedure. Romanian Journal of Legal Medicine 2009; 17(2): 139-146. (SCI-Expanded)

A 5. Doğan H, İ, Hot, İ Topçu. Rudolf Nissen (1896-1981): His Contributions to Surgery and his Role in Turkey. IMAJ (Israel Medical Association Journal) 2009; 11(4): 255-258.

Dogan H. Hot I, Topcu I. Dr. Rudolf Nissen. Israel Medical Association Journal 2009; 11 (7): 450-450 (SCI-Expanded)

A 6. Dogan H, Tschudin V, Hot I, Ozkan I. Patients' Transcultural Needs and Carers' Ethical Responses. Nursing Ethics 2009; 16 (6): 683-696 (SCI-Expanded)

A 7. Dogan H, Hot I. Contributions of Siegfried Oberndorfer to Pathology and Evolution of Carcinoid. Polish Journal of Pathology. Polish Journal of Pathology 2010; 61 (1): 49-53 (SCI-Expanded)

A 8. Hot I, Karlikaya E, Erdogan MS. Survey of the Opinions on the Occupational Health System in Turkey Expressed by Patients of the Istanbul Hospital of Occupational Diseases. Internatıonal Journal of Occupational Medicine and Environmental Health 2011; 24 (2): 192-198 (SCI-Expanded)

A 9. Üstün Ç, İ Hot. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Radyoloji Anabilim Dalının Kurucusu Muhlis Tuzlacı (1921-1987). Nobel Medicus 2012; 8 (23/2): 124-126, (SCI-Expanded)

A 10. Hot İ. Hasan Reşat's Monograph on Syphilis and Gonorrhea, JISHIM, 2013; 12-14 (23-26): 115-119.

A 11. Vatanoglu-Lutz E, İ Hot, M Coban. What do we know about the medical biography of Kemal Atatürk (1881–1938)?A summary of the state of knowledge and outlook on relevant issues for further research. J Med Biogr 2013: 21 (3): 136-142

A 12. Hot İ. İlk Kadın Doktorumuz Safiye Ali. Nobel Medicus 2015; 11 (31/1): 100-102 (SCI-Expanded)

B. Uluslararası bilimsel toplantılarda sunulan ve bildiri kitabında (*Proceedings*) basılan bildiriler :

B 1. Hot İ. A Drug Called 'Quinine' during the Struggle of 'Turkish Republic' against Malaria. (35. Internationaler Kongress für Geschichte der Pharmazie. 19-22 September 2001 Lucerne İsviçre), 1-6. (CD Proceedings)

B 2. Doğan H, İ Hot. A Drug through the History of Treatment: 'emetic tartar'. (35. Internationaler Kongress für Geschichte der Pharmazie (19-22 September 2001 Lucerne İsviçre), 1-4. (CD Proceedings)

B 3. Hot İ. Türkiye'de Tifüsle Mücadele. 38.Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi (1-6 Eylül 2002-İstanbul), Ed: N Sarı, AH Bayat, YI Ülman, M Işın. Ankara, 2005: 1513-1516.

B 4. Doğan H, İ Hot, İ Topçu. Contracted for Scientific Service: Foreign Scientists in the higher Education Reform of 1933. 38.Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi (1-6 Eylül 2002-İstanbul), Ed: N Sarı, AH Bayat, YI Ülman, M Işın. Ankara, 2005:1551-1556

B 5. Doğan H, İ Hot. Tıbbın Etik Danışmana İhtiyacı Var mı?. Uluslararası Birleşik Biyoetik Kongresi; Kültürlerarası Biyoetik: Asya ve Batı.(14-18 Kasım 2005, Şanlıurfa) Kongre Kitabı, 2005:112-114.

B 6. Hot İ, H Doğan. Almanya'da Ötenaziye Yaklaşım. Uluslararası Birleşik Biyoetik Kongresi; Kültürlerarası Biyoetik: Asya ve Batı.(14-18 Kasım 2005, Şanlıurfa) Kongre Kitabı, 2005: 190-191.

B 7. Doğan H, İ Hot. Patient-Health Care Personnel Relationship Through Transcultural Perspective: A Turkish Experience in Gottingen, Germany. The Globalisation of Nursing: Ethical, Legal And Political Issues, (University of Surrey, European Institute of Health& Medical Sciences, Guildford, UK, 9-11 July 2006) (CD Proceedings)

B 8. Hot İ, E Karlıkaya. Semavi Dinlerin Bakış Açısıyla Organ Nakli. I.Uluslararası Tıp Etiği ve Tıp Hukuku Kongresi; Organ ve Doku Naklinde Tıp Etiği ve Tıp Hukuku Sorunları (17-20 Ekim 2007, Antalya) Bildiri Kitabı, 2007, 773-782.

B 9. Karlıkaya E, İ Hot. Xenotransplantasyon: Hayvandan İnsana Doku Ve Organ Naklinin Etik Boyutu. I.Uluslararası Tıp Etiği ve Tıp Hukuku Kongresi; Organ ve Doku Naklinde Tıp Etiği ve Tıp Hukuku Sorunları (17-20 Ekim 2007, Antalya) Bildiri Kitabı, 2007: 901-912.

B 10. Ünüvar Atılmış Ü, İ Hot, H Sen, C. Yorulmaz, Y Balcı. Patient Safety and Gender. III. Mediterranean Academy of Forensic Sciences Congress, III. Congreso Iberico de Medicina Legal, V Congreso Latinoamericano de Derecho Medico (21-23 June 2007, Porto, Portugal).

B 11. Hot İ, E Karlıkaya, M Civaner. A 250 -year- old Hospital in Istanbul. Balikli Greek Hospital. 3rd Balkan Congress on the History of Medicine (29 November-1 December 2007, Thessaloniki) Abstract Book, 2007: 54. (poster)

B 12. Hot İ, E Karlıkaya, M Civaner. Notes from the 10th International Conference of the Red Cross and Red Crescent. 3rd Balkan Congress on the History of Medicine (29 November-1 December 2007, Thessaloniki) Abstract Book, 2007: 55. (poster)

B 13. Karlıkaya E, M Civaner, İ.Hot. Ten years of Patient Rights Organizations in Turkey. 3rd Balkan Congress on the History of Medicine (29 November-1 December 2007, Thessaloniki) Abstract Book, 2007: 63.

B 14. Civaner M, E Karlıkaya, İ Hot, A Demirhan Erdemir. Medical ethics Organizations in Turkey. 3rd Balkan Congress on the History of Medicine (29 November-1 December 2007, Thessaloniki) Abstract Book, 2007: 26.

B 15. Hot İ, E Karlıkaya. Anadolu'da Çıkan Süreli Bir Tıbbi Yayında Enfektif Bağırsak Hastalıklarına İlişkin Bilgiler. 1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi (20-24 Mayıs 2008, Konya) Bildiri Kitabı, 2008; 1: 626-632

B 16. Karlıkaya E, İ Hot, L Ezgi. Hasta Hakları İçin Türkiye'deki İlk Sivil Organizasyon: Hasta ve Hasta Yakını Hakları Derneği (Hayad). 1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi (20-24 Mayıs 2008, Konya) Bildiri Kitabı, 2008;1: 633-644.

B 17. Üstün Ç, Karlıkaya E, İ Hot. Yurtdışında Radyolojinin Tarihini Ele Alan ve Ülkemizde Radyolojinin Gelişimine Katkıda Bulunan Unutulmuş Bir Eser. 1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi (20-24 Mayıs 2008, Konya) Bildiri Kitabı, 2008; 1: 656-669.

B 18. Üstün Ç, İ Hot, E Karlıkaya. Tıp ve Hekim Olma Hakkında Bir Kitap: Hekimler. 1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi (20-24 Mayıs 2008, Konya) Bildiri Kitabı, 2008; 1: 670-679.

B 19. İ Hot, E Karlıkaya, Üstün Ç. Demanslı Hastalar, Etik İkilemler ve Hasta Hakları.

Uluslararası Katılımlı V.Tip Etigi Kongresi; Tip Etiginden Biyoetige. (13-15 Kasim 2008, Ankara) Türkiye Biyoetik Derneği, Özet Kitabı, 112.

B 20. Karlıkaya E, İ Hot, Ç Üstün. Hayvan Deneylerine İlişkin Yasal Düzenlemeler Neden Gereklidir?. Uluslararası Katılımlı V.Tip Etigi Kongresi; Tip Etiginden Biyoetige. (13-15 Kasim 2008, Ankara) Türkiye Biyoetik Derneği, Özet Kitabı, 146.

B 21. Üstün Ç, Karlıkaya E, İ Hot. Başbakanlık Kamu Görevlileri Etik Kurulu'nun Kuruluş ve İşleyişine İlişkin Mevzuatin Evrensel Etik İlkeler Bağlamında Değerlendirilmesi. Uluslararası Katılımlı V.Tip Etigi Kongresi; Tip Etiginden Biyoetige. (13-15 Kasim 2008, Ankara) Türkiye Biyoetik Derneği, Özet Kitabı, 154.

B 22. Hot İ, M. Gürgan. Yaşamın Sonuna Ait Kararlarda Yoğun Bakım Hekimlerinin Görüşleri. 2. Uluslararası Tıp Etiği ve Tıp Hukuku Kongresi (4-7 Kasım 2009, Bursa)

B 23. Hot İ, E. Karlıkaya. Ölüme Yakın Hastalarda Palyatif Bakımın Son Adımı: Terminal Sedasyon. 2. Uluslararası Tıp Etiği ve Tıp Hukuku Kongresi (4-7 Kasım 2009, Bursa)

B 24. Vatanoğlu E, İ Hot. Ülkemizde Hospislere Gerçekten İhtiyacımız Var mı?. 2. Uluslararası Tıp Etiği ve Tıp Hukuku Kongresi (4-7 Kasım 2009, Bursa)

B 25. Hot İ. Attitudes towards research on stored tissue samples. Views from Turkey. International Experts Meeeting on Advanced Clinical Research Ethics: Country Reporting. (7-8 Aralık 2009, İstanbul)

B 26. Akgün B, İ Hot. Deycke Paşa ve Lübeck Faciası. 2. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi (10-13 Aralık 2012, İstanbul) Özetleri,

B 27. Hot İ, Vatanoğlu Lutz E. Ülkemizdeki Meslek Hastalıkları Hastaneleri. 2. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi (10-13 Aralık 2012, İstanbul) Özetleri,

B 28. Ataman A, Vatanoğlu Lutz E, Hot İ. Bizans Tıbbında Plastik Cerrahi Uygulamaları. 2. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi (10-13 Aralık 2012, İstanbul) Özetleri,

B 29. Hot İ, Vatanoğlu Lutz E. Smoking Ban in Turkey Through Different Ethical Arguments and Legal Approach. 22nd Conferance of the International Academy of Legal Medicine (5-8 Temmuz 2012, İstanbul) Proceedings

B 30. Vatanoğlu Lutz E. Hot İ. Defensive Medicine in Turkey According to Medical Ethics and Law. 22nd Conferance of the International Academy of Legal Medicine (5-8 Temmuz 2012, İstanbul) Proceedings

B 31. Gürgan M, Hot İ. İn Vitro Fertilizasyon İçin Embriyo Seçiminde Etik Sorunlar. 4. Uluslararası Tıp Etiği ve Tıp Hukuku Kongresi; Tıp Etiği ve Tıp Hukuku Açısından Kadın Sağlığı (12-15 Kasım 2013, İstanbul), Bildiri Özetleri, s. 99

B 32. Hot İ, Başağaoğlu İ. Geçmişten Günümüze Sütannelik Geleneği. 4. Uluslararası Tıp Etiği ve Tıp Hukuku Kongresi; Tıp Etiği ve Tıp Hukuku Açısından Kadın Sağlığı (12-15 Kasım 2013, İstanbul) Bildiri Özetleri, s. 101

B 33. Hot İ. Ethical Issues Encountered During the Aging Process. V. European Conferance on Social and Behavioral Sciences Baltic Institute of Humanities (11-14 Eylül 2014 St Petersburg, Russia),Abstract Book, p. 387

B 34. Hot İ, M Gürgan. Hastalık Tedavisinde Batıl İnanışlar. Uluslararası İslam Tıp Tarihi ve Tıp Etiği-Hukuku Sempozyumu (22-26 Eylül 2014, Van) Program ve Özetler. 120-121

B 34. Gürgan M, İ Hot. Huneyn Bin İshak'ın İslam Tıbbına Katkıları. Uluslararası İslam Tıp Tarihi ve Tıp Etiği-Hukuku Sempozyumu (22-26 Eylül 2014, Van) Program ve Özetler. 115-116

B 34. Vatanoğlu Lutz E, İ Hot. Dr. Şefik Hüsnü Deymer. Uluslararası İslam Tıp Tarihi ve Tıp Etiği-Hukuku Sempozyumu (22-26 Eylül 2014, Van) Program ve Özetler. 202-203

C. <u>Ulusal hakemli dergilerde yayımlanan makaleler:</u>

C 1. Hot İ. Besim Ömer Akalın (1862-1940). Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 1996-1997; 2-3: 213-232.

C 2. Özaydın Z, İ Hot. Dr. Besim Ömer Paşa'nın Ülkemiz Nüfus Siyaseti Hakkındaki Görüşleri. Tıp Tarihi Araştırmaları 1999; 9: 215-220.

C 3. Değer M, İ Hot, N Toprak. Cerrahi Uygulamalarda Hekimin Tutumuna Ait Bir Anket Çalışması. Medikal Etik (Kuram ve Uygulama Sorunları), 1999; 1: 112-130.

C 4. Hot İ, N Toprak, M. Değer. Cerrahi Uygulamalarda Hastaların Durum Değerlendirmesine Ait Bir Anket Çalışması. Medikal Etik (İlkeler ve Sorunlar) 2000; 2: 115-124.

C 5. Hot İ, M Değer, N Toprak. Cerrahi Uygulamalarda Hasta Yakınlarının Durum Değerlendirilmesine Ait Bir Anket Çalışması. Medikal Etik (Doğum, Ölüm Süreçleri ve Yaşamın Anlamı) 2001; 3: 168-176.

C 6. Hot İ. Süt Damlası. Tıp Tarihi Araştırmaları 2001; 10: 195-200.

C 7. Karlıkaya E, İ Hot, M Değer. Hastane Etik Kurulu Üyeleri İçin Hazırlanan Bir Rehber Örneği Kansas Üniversitesi Tıp Merkezi 'Hastane Etik El Kitabı' The University of Kansas Medical Center Hospital Ethics Handbook. Medikal Etik (Davranış Bilimleri, Psikiyatri ve Ahlak ile Tıp Etiğinin Etkileşimi(Bireyin Profili Özelinde) 2003; 5: 95-103.

C 8. Hot İ, E Karlıkaya, H Doğan, M Değer. Hasta-Hekim İlişkilerinde Tıp Etiği ve Psikoloji'nin Etkileşimi. Medikal Etik 5 (Davranış Bilimleri, Psikiyatri ve Ahlak ile Tıp Etiğinin Etkileşimi(Bireyin profili Özelinde) 2003; 5: 32-34.

C 9. Hot İ. Ülkemizde Trahom ile Mücadele. Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi, 2003; 11(1):22-29.

C 10. Doğan H, İ Hot. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı 2002-2003 Eğitim Yılı Faaliyetleri. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 2003: 9; 503-505.

C 11. Hot İ. Ülkemizde Frengi ile Mücadele. Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi, 2004; 12(1):36-43.

C 12. Hot İ. Viyana ve Budapeşte'de Yapılan Uluslararası Çocuk Kongresinden İzlenimler (1924). Tıp Tarihi Araştırmaları 2005; 13: 220-225.

C 13. Hot İ, H Doğan. Almanya'da Ötenaziye Yaklaşım. Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi, 2006; 14(2): 92-95.

C 14. Doğan H, İ Hot, Ö Kesmezacar. Difteri Aşısı: Koruyucu Hekimlik Tarihinden Bir Örnek. Cerrahpaşa Tıp Dergisi 2006; 37: 110-114.

C 15. Hot İ. Klonlama ve Etik. Medikal Etik (Tıp Uygulamalarındaki Yeni Gelişmeler ve Etik İkilemler), 2006; 6: 18-26.

C 16. Hot İ. Bir Vakanın Etik Değerlendirilmesi: Fanconi Anemisi: Kordon Kanı Kullanımı. Medikal Etik 6 (Tıp Uygulamalarındaki Yeni Gelişmeler ve Etik İkilemler). 2006; 6: 78-83.
C 17. Hot İ. Avrupa'da Bir Tıp Etiği Merkezi. Medikal Etik (Tıp Uygulamalarındaki Yeni Gelişmeler ve Etik İkilemler), 2006; 6: 74-77.
C 18. Hot İ. Hayvan Deneyleri ve Etik. Sendrom, 2007; 19 (9): 63-66.
C 19. Hot İ, E Karlıkaya. Hekimlerin Çalışma Sürelerinin Düzenlemesinin Etik Açıdan Değerlendirilmesi. Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi, 2007; 15(1): 39-44.
C 20. Hot İ, M Değer. Etik Danışmanlık Neden Gereklidir?. Haydarpaşa Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesi Tıp Dergisi, 2006; 46 (4): 185-188.
C 21. Hot İ, E Karlıkaya, M Değer. Genetik Testler: İnsanlık İçin Mucize mi? Tehlike mi? Türk Fertilite Dergisi, 2006; 14(3): 187-193.
C 22. Seyalıoğlu İ, B Şenel, İ Hot, T Demircan, G Çetin. Klonlamaya Genetik, Etik ve Hukuksal Açıdan Yaklaşım. Adli Tıp Dergisi, 2007; 21(2): 31-45.
C 23. Hot İ, E Karlıkaya. Semavi Dinlerin Bakış Açısıyla Organ Nakli. Sendrom, 2008; 20(11-12): 59-65.
C 24. Karlıkaya E, İ Hot. Hayvandan İnsana Doku ve Organ Naklinin (Xenotransplantasyon) Etik Boyutu. Türk Nefroloji, Diyaliz ve Transplantasyon Dergisi, 2007; 16(4): 169-175.
C 25. Karlıkaya E, İ Hot. Sağlıkla İlgili Ulusal ve Uluslararası Belgeler Işığında Hekim Sırrı ve Gizlilik Kavramları. Sağlık Hakkı 2007; 2: 10-15.
C 26. Hot İ. İlklerden Biri: Göttingen'de Açılan Doğumevi ve Doğumevine Ait Koleksiyon. Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi 2008; 16(1): 36-42.
C 27. Hot İ. Etik Danışmanlık ve Vaka Değerlendirme Metodu. Medikal Etik 7-8 (Vaka Çözümlemeleri ve Yasal Uygulamalar), 2008: 7-8; 1-5.
C 28. Hot İ. A Dirican, H. Doğan. Hemşirelerin Beyin Ölümüne Yaklaşımı. Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi 2009; 17(2): 97-106.
C 29. Karlıkaya E, M. Civaner, İ Hot. Türkiye'de Hasta Hakları Örgütlerinin On Yılı. Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi, 2009; 17(2): 113-121.
C 30. Vatanoglu E, İ Hot. Sağlık-Etik-Hukuk Üçgeninde Doping: Temiz Spor Var mıdır? Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi 2011; 19 (3): 175-181
C 31. Hot İ. Ortaçağ Avrupa'sında Salgınlar. SD Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi 2012; 23: 92-95,
C 32. Hot İ. Gaziantep'te Trahom ile Mücadele. Türkiye Klinikleri J Med Ethics 2014; 22(1): 17-22
C 33. Hot İ, Başağaoğlu İ. Tarihte Sütannelik Geleneği. Türkiye Klinikleri J Med Ethics 2014; 22(2): 68-74
C 34. Hot İ, Z Özaydın. Cumhuriyet'in İlk Dönemlerinde Dr. Besim Ömer Paşa'nın Ülkemiz Nüfus Siyaseti Hakkındaki Görüşleri. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 2015; 21:149-156
C 35. Akgün B, İ Hot. Deycke Paşa ve Lübeck Faciası. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 2015; 21:1-27

D. Ulusal bilimsel toplantılarda sunulan ve bildiri kitaplarında basılan bildiriler:

D 1. Sarı N, Z Özaydın, İ Hot. Dr. Rıfat Osman'ın Hatıra Defterine Göre Tıp Tarihimizle İlgili Bazı Olayların Perde Arkası. I. Edirne Sarayı Sempozyumu (25-27 Kasım 1995, Edirne) Bildirileri, Edirne, 1999, Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları No:16, 161-170.

D 2. Hot İ, Z Özaydın. Dr. Besim Ömer Paşa'nın Ülkemiz Nüfus Siyaseti Hakkındaki Görüşleri. IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi (18-20 Eylül 1996, İstanbul), Türk Tıp Tarihi Kurumu Yayınları No: 4, İstanbul, 2003, 87-98.

D 3. Değer M, İ Hot. Cerrahi Uygulamalarda Hekimin Tutumuna Ait Bir Anket Çalışması. III. Tıbbi Etik Sempozyumu (23-25 Ekim 1997, Ankara) Bildirileri, Ankara, 1998, 235-238.

D 4. Hot İ, N Toprak, M Değer. Cerrahi Uygulamalarda Hasta ve Hasta Yakınlarının Durum Değerlendirmesine Ait bir Anket Çalışması. (IV. Tıbbi Etik Sempozyumu 11-14 Kasım 1999, Adana) Tıp Etiği Araştırmaları, Ed.: B. Arda, Ankara, 1999, 165-170.

D 5. Karlıkaya E, İ Hot, M Değer. Hastane Etik Kurulu Üyeleri İçin Hazırlanan Bir Rehber Örneği Kansas Üniversitesi Tıp Merkezi 'Hastane Etik El Kitabı' The Universitity of Kansas Medical Center Hospital Ethics Handbook. Uluslararası Katılımlı 3. Ulusal Tıp Etiği Kongresi (25-28 Haziran 2003, Bursa) Kongre Kitabı, Cilt:1, 2003, 317-327.

D 6. Hot İ, E Karlıkaya, H Doğan, M Değer. Hasta-Hekim İlişkilerinde Tıp Etiği ve Psikoloji'nin Etkileşimi. 39.Ulusal Psikiyatri Kongresi (14-19 Ekim 2003, Antalya) Kitabı, 2003: 676-678.

D 7. Hot İ. Viyana ve Budapeşte'de Yapılan Uluslararası Çocuk Kongresinden İzlenimler (1924). VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi(16-18 Haziran 2004, Sivas-Divriği) Türk Tıp Tarihi Kurumu, İstanbul, 2006, 437-444.

D 8. Doğan H, İ Hot. Difteri Aşısı: Koruyucu Hekimlik Tarihinden Bir Örnek. VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi (16-18 Haziran 2004, Sivas-Divriği) Türk Tıp Tarihi Kurumu, İstanbul, 2006: 427-436.

D 9. Hot İ. "Hayvan Deneyleri ve Etik. Çorlu Asker Hastanesi Baştabipliği Tıbbi Hukuk, Tıbbi Etik ve Tıp Felsefesi Sempozyumu (8-9 Haziran 2006, Çorlu-Tekirdağ) Özet Kitabı, 2006, 17.

D 10. Seyalıoğlu İ, B Şenel, İ Hot, T Demircan, G Çetin. Klonlamaya Genetik, Etik ve Hukuksal Açıdan Yaklaşım. 13. Ulusal Adli Tıp Günleri (8-12 Kasım 2006, Antalya) Adli Tıp Kurumu Yayınları-17, 2006:267. (Poster)

D 11. Hot İ, E Karlıkaya Hekimlerin Çalışma Sürelerinin Düzenlemesinin Etik Açıdan Değerlendirilmesi. 2. Ulusal Uygulamalı Etik Kongresi (18-20 Ekim 2006, Ankara) Bildiriler Kitabı, 2006, 403-409.

D 12. Hot İ, E Karlıkaya, M Değer. Genetik Testler : İnsanlık İçin Mucize mi? Tehlike mi? 2. Ulusal Uygulamalı Etik Kongresi (18-20 Ekim 2006, Ankara) Bildiriler Kitabı, 2006: 756-763.(Poster)

D 13. Karlıkaya E, İ Hot. Gizliliğin Korunması İlkesi ve Hekim Sırrı Kavramlarının Ahlaki ve Hukuksal Gerekçeleri. 2. Ulusal Uygulamalı Etik Kongresi (18-20 Ekim 2006, Ankara) Bildiriler Kitabı, 2006: 435-443.
D 14. Hot İ, E Karlıkaya, Ç Üstün. Demanslı Hastalar, Etik İkilemler ve Hasta Hakları. Uluslararası Katılımlı V. Tıp Etiği Kongresi 'Tıp Etiğinden Biyoetiğe' (13-15 Kasım 2008, Ankara), Türkiye Biyoetik Derneği, Ankara, 2009, 243-247.
D 15. Karlıkaya E, İ Hot, Ç Üstün. Hayvan Deneylerine İlişkin Yasal Düzenlemeler Neden Gereklidir?. Uluslararası Katılımlı V.Tıp Etiği Kongresi "Tıp Etiğinden Biyoetiğe" (13-15 Kasım 2008, Ankara), Türkiye Biyoetik Derneği, Ankara, 2009, 118-125.
D 16. Üstün Ç, E Karlıkaya, İ Hot. Başbakanlık Kamu Görevlileri Etik Kurulu'nun Kuruluş Ve İşleyişine İlişkin Mevzuatın Evrensel Etik İlkeler Bağlamında Değerlendirilmesi. Uluslararası Katılımlı V.Tıp Etiği Kongresi 'Tıp Etiğinden Biyoetiğe' (13-15 Kasım 2008, Ankara)Türkiye Biyoetik Derneği, Ankara, 2009: 326-348.
D 17. Değer M, H Doğan, İ Hot. Atatürk Döneminde (1920-1938) Diyarbakır'da Sağlık Sorunları Ve Getirilen Çözümler. Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938) (6-9 Kasım 2007, İzmir) Bildiriler, Ed: M. Mutluer-E.Akçiçek, Ege Üni. Edebiyat Fakültesi Yayınları No:156, 2009, 239-249.
D 18. Hot İ. Süt Damlası. VI. Türk Tıp Tarihi Kongresi (22-24 Mayıs 2000, İzmir) Bildiri Özetleri, İzmir, 2000: (Poster)
D 19. Hot İ, Gürgan M. Benim Hakkım Var mı? Türkiye Biyoetik Derneği VII. Tıp Etiği Sempozyumu: Yeni Üreme Teknikleri-Yeni Annelikler. (9 Mart 2009, İstanbul), s.12 (Poster)
D 20. Hot İ. Gaziantep'te Trahom ile Mücadele. Lokman Hekim Journal 2013; Supplement VIII. Lokman Hekim Days 22 - 25 May 2013 Ninth Session: Poster Session
D 21. Hot İ, Başağaoğlu İ. Geçmişten Günümüze Sütannelik Geleneği. 4. Uluslararası Tıp Etiği ve Tıp Hukuku Kongresi (12-15 Kasım 2013, İstanbul) Kongre Özet Kitabı s. 101.
D 22. Gürgan M, Hot İ. İn Vitro fertilizasyon İçin Embriyo Seçiminde Etik Sorunlar. 4. Uluslararası Tıp Etiği ve Tıp Hukuku Kongresi (12-15 Kasım 2013, İstanbul) Kongre Özet Kitabı, s.99.

E. <u>Yazılan ulusal kitaplar veya kitaplarda bölümler</u>

E 1. Hot İ. Ebelik ve Hemşirelik Eğitiminde İlk İsim Besim Ömer Akalın (1862-1940). Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları içinde. 2006, 174-177.
E 2. Hot İ. Orta Çağ'da Batı Tıbbı. Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı içinde. İstanbul Üniversitesi Yayınları; 4711, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 249, 2007, 59-72.
E 3. Hot İ. Etik Kurullar. Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı içinde. İstanbul Üniversitesi Yayınları; 4711, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 249, 2007: 407-418.
E 4. Tüzün Y, İ Hot. Sifiliz. Dermatoloji içinde Cilt:1, 3. Baskı, İstanbul, 2008, Nobel Tıp Kitapevleri, 459-465.
E 5. Hot İ. Acil Tıp Birimi. Kuruluşundan Günümüze Cerrahpaşa Tıp Fakültesi 1827-1967-2007 içinde. Ed: N.Sarı-Z.Özaydın-B. Akgün. Türkiye İş Bankası, İstanbul, 2009, 199-203.

E 6. Hot İ. Radyasyon Onkolojisi Anabilim Dalı. Kuruluşundan Günümüze Cerrahpaşa Tıp Fakültesi 1827-1967-2007 içinde. Ed: N.Sarı-Z.Özaydın-B. Akgün. Türkiye İş Bankası, İstanbul, 2009, 463-468.

E 7. Cenani A, T Ulutin, İ Hot, S Yılmazer. Tıbbi Biyoloji Anabilim Dalı. Kuruluşundan Günümüze Cerrahpaşa Tıp Fakültesi 1827-1967-2007 içinde. Ed: N.Sarı-Z. Özaydın-B. Akgün. Türkiye İş Bankası, 2009, İstanbul, 563-568.

E 8. Hot İ. Tanzimat Sonrası Osmanlı'da Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele. Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele içinde. Ed. İ Başağaoğlu, A Uçar, O Doğan. İst., 2015, Çamlıca, s. 113-149

E 9. Demirhan P, Doğan MB, Torun DE, Hot İ, Yorulmaz AC. Şiddete Uğrayan Hekimin Hakları. Hekim Hakları içinde. Ed. AC. Yorulmaz. İst., 2016, 121 Medikal Yay., 13-48

E 10. Doğan MB, Hot İ, Yorulmaz AC. Mesleki Gereklerin Şekillendirdiği Hekim Hakları. Hekim Hakları içinde. Ed. AC. Yorulmaz. İst., 2016, 121 Medikal Yay., 83-90

E 11. Can İÖ, Hot İ. Beden Muayenesi ve Onam Olmadan Beden Muayenesi Yapmaya Zorlanan Hekimlerin Hukuki ve Etik Sorumlulukları. Hekim Hakları içinde. Ed. AC. Yorulmaz. İst., 2016, 121 Medikal Yay., 115-122

F. Tezleri

F 1. Hot İ. Dr. Besim Ömer Paşa'nın Anne ve Çocuk Sağlığı Açısından Ülkemiz Nüfus Meselesi Hakkındaki Görüşleri. İst., 1996, İ.Ü. Sağlık Bilimleri Enstitüsü Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Zuhal Özaydın, 107 s.

F 2. Hot İ. Sıhhiye Mecmuasına Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996). İst., 2001, İ.Ü. Sağlık Bilimleri Enstitüsü Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Danışman: Mebrure Değer, 285 s.

G. Görev aldığı projeler:

G 1. Nil Sarı, Zuhal Özaydın, İnci Hot. 'Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Müzesi Katalog ve Envanter Çalışması' Projesi. Destekleyici: İstanbul Üniversitesi Araştırma Fonu

H. Yönettiği Tezler:

H 1. Sümeyra Merve Kılınç: Cumhuriyet Dönemi Kaynaklarına Göre; Kupa, Hacamat ve Sülükle Tedavi. İst., 2015, İ.Ü. Sağlık Bilimleri Enstitüsü Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Danışman: İnci Hot, VIII+60 s.

H 2. Onur Çeçen: Türkiye Cumhuriyeti'nde Pratisyen Hekimliğin Gelişimi. İ.Ü. Sağlık Bilimleri Enstitüsü Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Doktora Tezi, Danışman: İnci Hot, (Tamamlanamadı, Gülten Dinç danışmanlığında devam ediyor.)

Sevgili İnci'yi kaybettik

Coşkun Yorulmaz*

Sevgili İnci ile benzer yıllarda Cerrahpaşa'da çalışmaya başladık. Adli Tıp ve Etik yakın iki anabilim dalı olduğundan yolumuz herkesten biraz daha çok kesişti. Onu yakından tanıyan herkes gibi, ben de nezaketinden iyiliğinden, iyilikseverliğinden çok etkilendim. Zorlu akademik ilerleyiş süreçlerinde birbirimize destek olduk. Sıkıştığımızda yardım aldık birbirimizden. O benim konsültan etik uzmanımdı. Böyle birçok anı var yaklaşık 20 yıllık süreçte, ben sadece sonuncusunu anlatacağım. Aslında onun için bir şey yazmak çok zor benim için. Bir tesellim var, sonuncu anımız bir kitap yazmaktı. Bunu gerçekleştirdik. Onu hep yanımızda hissettirecek bir anı. Bu kitap için o hastanede iken başlayıp, üzücü haberi alınca revize ettiğim önsözü, sizinle paylaşacağım özetle aşağıda.

Son görüştüğümüzde "Hekim Hakları" isimli bir kitap için teklif almıştık. Onun desteği koşulu ile kabul ettik. Kitabın editör yardımcılığını bizi kırmayarak, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik AD öğretim üyesi Doç. Dr. İnci Hot üstlenmişti. Akademik ilgi alanı gereği olarak da ağırlıklı bir bölüm yazarlığı kendisine verilmiş ve gerekli öğretim üyelerinden oluşacak ekibi kurmayı da üstlenmişti. Bu tarihten kısa bir süre sonra, değerli hocamız Doç. Dr. İnci Hot aniden, genç yaşında amansız bir hastalığa yakalandı. Her zamanki inceliği ile hastalandığını kitapla ilgili görevlerini yerine getiremeyeceği için özür dileyen telefonu ile öğrendim. Bu durum hepimizi paralize etti. Kitabın hazırlanması askıya alındı. Kısa bir şaşkınlığın ardından Adli Tıp Anabilim Dalı

* Prof. Dr., İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Adli Tıp Anabilim Dalı, cyorulmaz@gmail.com

olarak bu süreci nasıl yöneteceğimize ona nasıl yararlı olacağımıza odaklandık. Zira ondan böyle bir enerji yayılıyordu hepimize.

Sevgili hocamız "yaşama hakkını" talep etmiş, müthiş bir savaşa başlamıştı. Ancak, çok büyütülen tıp biliminin sınırlılıklarını bu süreçte yaşayarak birlikte gördük. Bu savaşı 14 Aralık 2015 günü kaybettik. O bizim yaşarken de meleğimizdi. Bu savaşın hikâyesini biraz sizlerle paylaşmak istedim bana verilen bu fırsatta. Zira yaşamının son dönemi, onun akademik ilgi alanı açısından alternatifi olmayan bir eğitim sağladı bizlere. Doç. Dr. İnci Hot'un hayat hikâyesini ve özellikle de aramızdan ayrılışının hikâyesini bir ders gibi, genç meslektaşlarımıza anlatmalıyız. Kendilerine, yakın ilgilerine müteşekkir olduğum Etik camiasının değerli üyelerinin bunu yapacağından eminim. Bu süreçte bu camianın, oldukça hoyratlaşan tıp camiasının üyelerini, adeta pamuktan bir zırhla sardığını gördüm. İnci çok amansız bir hastalığa yakalanmıştı. Aylarca mücadele etti. Sayısız badireler atlatıldı. Dolayısı ile sayısız etik dilemma yaşandı. Bu süreci yöneten çok farklı hekim yaklaşımlarına muhatap olduk. Bilgilendirmenin, sonuna kadar bilgilendirmenin hastaya nasıl güç kattığını, aksini yapmanın hastayı ne kadar kötü hissettirdiğini gördüm. Hastanın ne istediğini bilmek gerekiyordu. Bunun kuşkusuz ön şartı hastayı dinlemekti. Her şeyi ondan daha iyi bildiğinizi, bu nedenle onu dinlemek istemediğinizi hissettirmek, kızgın davranmak asla kabul edilemezdi. Bazen bunlara yeterince yanıt veremediğimizi düşünüyorum. Bu konuda iyi olmak isteyen hekimlerin eğitim alması, etik anabilim dalından konsültasyon istemesi şart. Gerçekten zor bu hastalarla doğru iletişim.

İki üniversite hastanesi ve bir özel hastanede gerçekleşen bu amansız savaşı kaybettik. Ama sürece katılan fedakâr ve cesur hekimleri tanımak bir onur oldu. Bizlere yapılabilecek her şeyin yapıldığı duygusunu, bunun huzurunu hissettirdiler. İyi ki varlar. İnanılmaz ev sahiplikleri için de teşekkürü borç biliyorum. Doç. Dr. İnci Hot'un her bir üyesi kahraman olan büyük bir ailesi var. Bu süreçte onları tanıdık. Onlar sahici kahraman, Hot ailesi bu süreci öyle vakar ile yönetti, öğle sağduyulu davrandı ki olanca olumsuz duygumuzun arasında onlara hayranlık besledik.

Ne olursa olsun, bedenimiz ne kadar zayıflarsa zayıflasın görevlerimizi unutamıyoruz. Bu anlara şahit olduk. İnci Hoca yukarıda bahsedildiği gibi, hastalandığını, kitabın hazırlanması aksayacağı için bildirdi bizlere. Bu kitap sayesinde yatağı başında yanında olabildik. Hep ne yazacağımızı konuştuk, hekimlere minnet duygularımız içinde nasıl hak ihlallerine maruz kaldıklarını konuştuk. Bunları yazalım dedik. Acımız çok büyük ama onurumuz da çok büyük. Allah mekanını cennet etsin, ruhunu şad etsin. O onurlu yaşamının son anına kadar bizi eğitti aynı zamanda. En büyük dileğimiz onun hatırasını yaşatmayı başarmak. Daha çok şey var söylenecek ama eminim Türkiye Etik camiası, tüm meslektaşlarının duygularını benzer bilimsel paylaşımlarda aktaracaklardır.

Bir gün İnci'ye saatlerce yoğun bakımda refakat ettim. Nazik bedeni çok yorulmuştu. Dayanabileceğine olan umudumu yitirdim. Ama o atlattı bu ağır tabloyu. O gerçekten bir kahramandı. Biz onca olumsuzluğu atlatınca, kahramanımız olan İncimizin iyileşeceğine gönülden inandık. Buna inanmaktan başka tutunacak dalımız da kalmamıştı. Son aya çok ümitli girmiştik. Onun işinin başına döneceği güne yetiştirmek üzere askıya aldığımız kitabı bitirmeye karar verdik. O çok ağır bir ameliyata, bir organ transplantasyonuna hazırlanıyordu. Bilgilendirilmiş onam ile herkes için zor bir karar verilmişti. Bütün sınırlar

zorlanmıştı. Her türlü desteğe gereksinim vardı. Geçmeyen saniyeleri kitaba konsantre olarak daha kolay geçirmeyi planladık. O iyileştiği gün kitap da bitecekti. Buna hepimiz inandık. Başlangıçta planlanan ekibin hepsi uygun olamadı. Biz hepsine ulaşamadık. Yine de onun sevgili dostları benim ailem gibi gördüğüm meslektaşlarım işe koyulduk büyük bir ümitle. Onun cesareti bizi ateşledi. Elbette bu kalan sürede formal bir kitap yazamazdık ama deneyimlerimizi paylaşabilirdik. Onu çok seven, benim kızım Stj. Dr. Naz Yorulmaz, bizlerin geleceği olan tıp öğrencilerine bir öğrenci selamı olarak öğrenci haklarını yazdı. Yatak başındaki konuşmalarımızın ana konusu olan sağlık profesyonellerine yönelik şiddet konusundaki hekim haklarını, deneyimli bir avukat olan Pelin Demirhan ve genç meslektaşı Ece Deniz Torun ile hemşire Muzaffer Berna Doğan üstlendi. Eminim bu kapsamlı yazı, şiddete uğrayan hekimler için önemli bir kılavuz olacak. İnci bazı bölümlere yatağından doğrudan destek oldu, bizi hep zorladı. Davalı hekimlerin hakları ise yine çok deneyimli bir avukat olan Yrd. Doç. Dr. Tunç Demircan'ın liderliğinde ele alındı. İnci'yi tanıyan tüm hekimler ona hayran oluyor, destek için kolları sıvıyordu. Dr. Erdal Aksoy da bu bölüme gönüllü destek verdi. Yıllardır "hekim savunma stratejisi" anlatan bir adli tıp uzmanı olarak bu bölümün de hekimlerin sıkıntılarını azaltacağından eminim. Bu bölümlerin yazarları İnci'nin yakın mesai arkadaşları idi. Zira İnci, hekimlerin etik konularda konsültasyon alma hakkını sonuna kadar kullanmalarına olanak tanırdı. Hepsine çok teşekkür ediyorum.

Evet, biraz da zamana karşı verilen bir savaşı kaybettik. Ama onu hatıralarımızda yaşatmamıza bir engel yok.

İNCİ HOT'UN ARDINDAN

Ayten Altıntaş*

Anabilim Dalımızın genç ve güzel doçenti İnci Hot'un zamansız ölümü hepimizi çok üzdü. Gencecik yaşta Anabilim dalımız kadrosuna katılmış, bizlere kolayca uyum sağlamıştı. Yüksek lisans ve doktora çalışmalarını tamamlayarak akademik hayata atıldı. Yakın tarihte doçentliğini almış, akademik çalışmalarına hız vermiş, kürsünün ders yükünü de paylaşmaya başlamıştı. Hep beraber yapılacak çok iş vardı. Fakat hiç beklenmeyen hastalık onu bizden ayırdı. Geriye sadece hatıralar kaldı. Anabilim dalımızdaki günlerimiz, toplantılarda, kongrelerde paylaştıklarımız, güzel ve keyifli günlerimiz gözümün önünden geçiyor. Ölümüne inanmak çok zor. İncinin de içinde olduğu arkadaş gurubuyla zaman zaman programlar yapıyor kürsü dışında keyifli saatler geçiriyorduk. Sevgili arkadaşımız Prof. Dr. Mebrure Değer ile özellikle onun emekliliğinden sonra değişik mekânlarda günlük olayların dışında keyifli saatler geçiriyorduk. Seyahatlerini anlatır yeni planları konuşurduk. Tüm sevenlerin başı sağ olsun.

İnci Hot Tıp Etiği konusunda çalışmayı daha çok seviyor ve tercih ediyordu. Son zamanlarda etiğin temel sorunlarını konuşup tartışıyorduk. Aklımda kaldığı kadarı ile genel hatlarını konuştuğumuz, tartıştığımız etik konularını kaleme alarak İnci Hotun hatırasını yaşatmak istedim. Söz uçar yazı kalır.

* Prof. Dr., İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Emekli Öğretim Üyesi, aaytenaltintas@gmail.com

HEKİMİN SORUNLARINA ETİK YAKLAŞIM

Ayten Altıntaş*

Sevgili İnci'nin anısına

Tıbbi Etiğin durdurulamaz yükselişi, her geçen gün bir başka etik sorunun gündeme oturması, tıp etiği tartışmalarının yapıldığı toplantıların artması bir tek şeyi göstermektedir; Tıbbi suiistimallerin artmasını. Tıbbi suiistimallerin en basit açıklaması; hekimin mesleğini uygulaması sırasında hastanın menfaatini esas ve en ön planda ele alması gerektiği halde kendi menfaatini ön planda tutmasıdır. Bu menfaat çok önemsiz bir hediyeden başlayıp hekimin hedeflediği maddi olanakların veya yükselme potansiyelinin basamaklarına kadar pek çok seviyede olabilir. Hekimin menfaatlerinin çeşitliliği o derece arttı ki ideal bir hekimin asla düşünemeyeceği kadar çok ve farklı bağlara sahip. Bu durumu özellikle ve sık olarak tıp dergilerine yansıyan suiistimallerde daha çok görüyoruz. Tıp eğitimi yapmak ve hasta olan insana yardım etmek amacı ile işe başlayan masum aday neden ve nasıl oluyor da kendini bu menfaat odağının içinde buluyor, çözüm nedir?

Tıp etiği, hekimin tıbbı kötüye kullanma sorunlarını Sağlık Hukuku'na bırakmış ve tıp uygulamaları sırasında ortaya çıkan değer sorunlarını tartışır hale gelmiştir. Bu değer sorunları etik tartışmaların esası kabul edilir. Tıp etiğinin amacı; biyoloji ve tıbbın uygulanışında ortaya çıkan etik sorunları tanıtmak, bu sorunların çözülmesi için gereken etik duyarlılığı kazandırmak, etik yaklaşım ve akıl yürütmeyi sistematik olarak öğretmek ve metodunu vermektir. Klinikte hekimin uygulaması gereken, pratik uygulama sahası olan bir disiplindir.

Tıp etiğinin kavranması için öncelikle hekimin etik sorunları tanıması gerekir. Hekim tıp uygulamaları sırasında ortaya çıkan etik sorunları tanımaz veya göz ardı ederse çözüm çıkmazdadır. Etik sorunları bilmek etiğin kavranması için en önemli adımdır. İkinci önemli adım ise hekimin mesleğini uyguladığı toplumun ve insanın değerlerini bilmesidir. Etik, amaç ve hedefi olan toplumsal değerler sistemidir. Bu değerler sistemi toplumu ve bireyi bağlayan, bir arada tutan ahlaki değerlerdir. Hekimin uygulamaları sırasında içinde yaşadığı toplumun değerlerini bilmesi ve bunu kavranması etik çözümde çok önemlidir ve hekimi korur.

Etik Sorunlar

Günümüzde hızla artan bilgi birikimi akıl almaz hızla büyüdü. Tıp bilgisi hem büyümüş, hem karmaşıklaşmış hem de bireylerden uzaklaşmıştır. Herhangi bir tıbbi bilgi artık

* Prof. Dr., İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Emekli Öğretim Üyesi, aaytenaltintas@gmail.com

o konuda ihtisası olandan başkasının anlayamayacağı şekilde detaylara inmiştir. Bu karmaşıklaşan bilgi ve uygulamaların her biri teknik, bilimsel ve etik sorunları beraberinde getiriyor. Yeni teknolojilerin tıbba uygulanması o kadar hızlı oluyor ki yan etkileri ortaya çıkıncaya kadar etik açıdan da kabul edilemez ciddi suçlar işlenmiş oluyor.

Hızla gelişen yeni teknoloji tıbbı etkilediği gibi, tıp için yeni teknolojiler de üretilmekte. Bunun sonucunda büyük ölçüde teknoloji ve tetkik bağımlılığına sürüklenmiş gündelik tıp uygulamaları ön plana geçiyor. Her bir yeni uygulama pek çok etik sorunu da beraberinde getiriyor. Yeni bir teknoloji ve uygulaması için ortaya konan etik kurallar anında yetersiz oluyor. Hekimlerin de hastaların da kafası karışık.

Giderek karmaşıklaşan ve ayrıntılara giden tıbbi bilgi yükü, uç dallardaki uzmanlıklar, tercihlerini, sistemlerden organlara, organlardan dokulara, hatta hücre çekirdeğine dek inebilen alt uzmanlık dallarından yana kullanan hastalar. Yüksek teknoloji ile ileri tetkik ve tedavi yöntemlerinin büyüsüne kendini kaptırmış hastalar, hekimin klasik tedavisinden mutlu değil. Parçalanmış, bütünsellik ve sürekliliğini yitirmiş hasta-hekim ilişkilerinin etik çözümlenmesinde çıkmazlar var. “Yanılsama” ve “sanallık” makasına sıkışma, “yanlış yönlendirilmeye açıklık”, “kötüye kullanım” gibi sorunlar ortada. Hastane polikliniklerinin bekleme salonları, hastane çevresindeki her sokakta bulunan pek çok görüntüleme merkezi,

Ticarî yoğunluklu tıp ilişkileri içinde hastanın durumu etik sorunların başta gidenlerinden.

Güven Duymanın Tılsımı

Tarihin ilk devirlerinden beri hastanın hekimine güven duyması hekimin en önemli kuvvetidir. Hekimine güven duyan hastanın tedavisinde hekim daha başarılıdır. Güven duymanın etkisi plasebo deneyleriyle ispat edildi. İlaçların denenmesi sırasında plasebo etkili yani hiçbir ilaç olmadan verilen sıvının etkili ilaçla kıyası bize bu tılsımı ispat etti. İlaçsız ilaç %40 etkiliydi. Bu inanılmaz bir orandı ve eğer hekime güvenilir ve az da olsa etkili bir ilaç verilirse tedavi başarılı olacaktır. Hekimin tedavi edeceğine inanmak başarının yarısıydı. Bu bilimsel bilgi hastanın hekimine güven duyması ve onu tedavi edeceğine inanmasının önemini ortaya koyuyor. Hekimler bu çok önemli tılsımı kaybediyorlar. Hekime güven gittikçe azalıyor. Hekime güvenin azalması hekimlerin ön plana aldıkları kazanç ve çıkarlar, diğer hekimleri küçümseyen tutumlar ve bunun hastalara aktarılması, hastası ile çok kısa süre bir araya gelen hekimin bir robot gibi ilaç yazması olabilir. Devamlı değişen hekimler ve onları anlamadığını düşünen hastalar hastaneleri doldurmaya devam ediyor.

Mesleki Sır’da Yeni Sorunlar

Hekimin hastanın sırrını tutacağı ve bu özel durumun sadece ikisinin arasında kalacağı konusu çok iyi uygulanan bir etik kural iken şimdi sorunlar yaşanıyor. Hasta ile ilgili bütün kayıtların elektronik ortamda tutulması ve bu kayıtların saklanması pek çok

kolaylıklar getirmişken bu bilgiler yeterince gizli değil. Hastanın takip edilmesi sırasında bu bilgilerin diğer hekimler tarafından kullanılması, bilgilerin hastane bazında birleştirilmesi, ilişkili diğer hastaneler, Sağlık Bakanlığı hatta Dünyadaki diğer merkezlerin bu bilgilere ulaşması gündemde. Hastanın verilerinin kullanılması çok önemli etik sorunlar yaratıyor. Her geçen gün bunlar için önlemler alınsa da elektronik ortamdaki sağlık bilgilerine bir şekilde ulaşılıyor. Bu sebeple; Bilgi Teknolojileri Etiği, Sağlık Verileri Bilgi Etiği gibi sadece bu işle uğraşan etik uzmanlıklar var.

Bir hekimin bir sigorta planına katılmasıyla, hastasının tıbbî kayıtlarını sigorta şirketinin değişik amaçları doğrultusunda kullanıma açma sorunları, halk sağlığı çıkarlarının, bireylerin gizlilik ve mahremiyet hakları ile dengelenmesindeki güçlük, "Veri pazarlaması" ve "Ticari uygulamalar" konusu ilk dikkati çeken etik sorunlardan. Hastanın tıbbi bilgilerinin ister kimlik bilgileri taşısın, ister taşımasın, piyasada bir mal olması meselesi, bu verilerin birey ya da kuruluşların alım satımına sunulması, hastanın mahremiyet ve gizliliğinin korunması konusunda özellikle hassas olduğu "duyarlı bilgi" meselesi önemli etik sorun getiriyor.

Yaşam Endüstrisi! İlaç Şirketleri

Tıp uygulamalarında ilaç şirketlerinin yeri çok önemlidir. Hastaya sunulan güvenilir ilaçlar olmadan hekim bir şey yapamaz. Bu sebeple ilaç şirketleri hem ilaçlarını en iyi şekilde insanlara sunuyor, hem de yeni ilaçlar için araştırmalar yapıyor. Bu araştırmalar öylesine çoğaldı ve çeşitlendi ki hekimler bunları izlemeğe yetişemiyorlar ve ilaç şirketlerinin verilerini kullanıyorlar. Burada karşımıza o kadar etik sorun çıkıyor ki çözüm için çok çalışmak gerekiyor. İnsanlar üzerinde denemeler, çocuklar, yaşlılar, tutuklular, akli dengesi yerinde olmayanlar üzerinde yapılan denemelerin her biri etik sorunlarla dolu. Önemsiz gibi görülen çok önemli nokta da ilaç şirketlerinin klinik deneylerin tüm sonuçlarını yayınlamamaları yani denemelerdeki kötü neticeleri bildirmemeleri. Etik uzmanlarının tüm çalışmalarına rağmen araştırmalardaki tüm bilgileri öğrenemiyoruz. Sadece o firmanın sonucunu görebiliyoruz. İnanılması güç ama kanunlara göre şirketler, lisansı alınmış ilaçlarla ilgili araştırma bulgularını açıklamak zorunda değiller.

Yeni yapılan ilaç araştırmalarının varlığını sorgulamak, niteliğini tartışmak, kısıtlanmasına dair imada bulunmak bile bağnazlık olarak algılanmaya başladı. Etik tartışmalarda hangi tarafın haklı olduğuna karar verebilmek için gerçek verilere ulaşamıyoruz. Bu bilgilere bilim adamlarının, sivil örgütlerin hatta bu ilaçlara lisans veren kurumların bile ulaşmaya hakları yok. Kalp krizi geçiren hastalara yıllarca verilen bazı ritim bozukluğu önleyici ilaçların 1990-2000 yılları arasında Vietnam savaşında ölenlerden daha çok insanın ölümüne sebep olduğu rapor ediliyor. Eğer ilaçların ölümcül olabileceğine dair kanıtlar daha önceden açıklanmış olsaydı facia önlenebilirdi. Bir İsveçli araştırıcı anti depresanlar hakkında hem yayımlanan hem de şirketin ilaç düzenleyici kurumlara sundukları raporları inceledi. Şirketlerin ilacı olduğundan daha iyi göstermeye çalıştıklarını gördü ve rapor etti. Oxford Üniversitesi'nden bir araştırıcı da hormon replasman tedavisinin etkilerinin aynı şekilde abartıldığını gösterdi. Araştırmaların şeffaf olmaması hekimin büyük bir handikabı. Kısa vadeli pazarlanabilirlik, uzun vadeli temel araştırmalardan daha önemli hale gelmiştir.

Toplum mu Birey mi Önde

Bugün devam eden yeni tıbbın odak noktası "hasta"dır. Hastalanmamak üzerine yapılan çalışmalar arka planda kalmıştır. Genel Tıp ve Toplum Sağlığı ön planda tutulmayan uğraşlardan oldu. Kamunun sağlığı, bireysel tedavinin gerisinde kaldı. Günümüzde hâlâ, yeni ve yeniden baş gösteren bulaşıcı hastalıklar konusunda zayıf bir konumdayız. Toplumsal kaynakların adaletli olmayan bir biçimde tüketilmesi, temel sağlık göstergeleri toplum sağlığının ikinci plana atıldığı gösteriyor. Buradaki temel etik sorun toplumsal çıkarlarla bireyin çıkarının dengelenmesindeki güçlüktür. Birçok hastalıkta toplum mu, birey mi ön plana alınacak meselesi çok tartışmalıdır. Geçmişten günümüze gelişen tıbbın toplum sağlığında önemli aşamalar yarattığı söyleniyor ise de bunların doğru olmadığını istatistik bilgileri önümüze seriyor. Toplum sağlığı konusunda alınacak önlemler ise bireyin özerkliği, onamı ve mahremiyeti konusunda takılıp kalıyor.

Sınırları Bilmek, Sınırları Zorlamak

Hekimin sorunlara etik yaklaşabilmesi sorunların birçoğunu fark etmesi lazım. Toplumsal, bilimsel, kültürel boyutlarıyla hayatın kendisi de pazar yerine dönüştü. Bilim adamları piyasa şirketleri için çalışıyor. Yapay döllenmenin ticari bir işe dönüşmesi, üreme sağlığına ilişkin bilgiler, gebelik, kendiliğinden ya da istemli düşükler, yardımlı üreme tekniklerinin kullanımında pek çok etik sorun var. Akıl sağlığı, aile içi şiddet gibi davranışlar, alkol ve madde bağımlılıkları, toplumsal düzeyde bazı utandırıcı sorunlar, cinsel tercih, cinsel tutum ve davranışlar, HIV-AIDS, genetik hastalıklar, diyabet, astım, epilepsi, siroz, kanser teşhis ve tedavisinde piyasa ve piyasa-dışı alanların sınırları birbirine karıştı. Bu da ciddi etik sorunları getiriyor.

İnsanın genlerine, fiziğine, dokularına, organlarına müdahale, mükemmel insanı yaratmaya yöneliyor. İnsanı mükemmelleştirmek, hayatı uzatmak konusunda büyük bir yarış var. İnsanlar bu konuda ümitlendiriliyor. Hekimlerin hastayı genetik olarak ayıklayarak mükemmelleştirmek için ortaya sürdükleri teklifler insanın karmaşık ruhi yapısını etkiliyor. Bu konuda felsefi ve genetik tartışmalar hiç bitmiyor. İnsanlara ölümsüzlük kavramı tohumları ekiliyor, büyük paralar bu konudaki araştırmalara yönlendiriliyor. Bu da tıp etiğinin yeni sorunları demektir.

Çözüme Yönelmek

Tıp etiği ile uğraşanlar ortaya çıkan sorunlarda tartışmalar açıyor, olaya her yönden bakıyor, çözüm için önerilerde bulunuyor ve kurallar meydana getiriyorlar. Bu kuralların uygulanmasında faydalar bulunduğu zaman sağlık kuralları haline geliyor ve hukuki yaptırımlara dönüşüyor. Etik kurallar uluslararası kongrelerde ilan ediliyor ve sözleşmeler imzaya açılıyor. Tam bazı sorunları çözdük derken yeni etik sorunlar çıkıyor ve gene tartışmalar başlıyor. Hekimler bu karmaşık durumda nasıl hareket edecekler.

Tıp uygulamalarında ortaya çıkan etik sorunlar genelde uluslararası platformlarda karara bağlanan kurallar haline geldi ve her geçen gün bunlara yeni kurallar ekleniyor. Bu kurallara

uyulmaması durumunda devreye o ülkenin hukuk müessesesi giriyor. Her şeye rağmen bu kuralların uygulanmasında da kuralları olmayan etik sorunlarda da hekim sorumluluğu var.

Düzmece Değerler

Tıp etiği değerler üzerine kurulur, yapı taşı o toplumun değer yargılarıdır. Bireyi ve toplumu bağlayan bir arada tutan, ahlakî ve etik değerlerdir. Her toplumun, milletin kendine has değer yargıları olsa da evrensel değerler her zaman insanı yönlendirmiştir. Hekimin sadakat, yararlılık, zarar vermeme, dürüst olma, yalan söylememe ve verdiği sözü tutma gibi geleneksel değerleri ortak ve değişmez etik değerler olarak evrensel doğrular olarak kullanılır. Geçtiğimiz yüzyılda akıl almaz bir şekilde bu değerlerin değiştiğine, doğru ve yanlışların inanılmaz şekilde yer değiştirdiğine şahit olduk.

Kurallar üzerinde "hastanın sağlığı" en önde gelen değer olsa da uygulamada böyle değil. Hastaya müşteri gözüyle bakıldığı, şan, şöhret, paranın asıl geçer akçe olduğu bir gerçek. Hekim bu amansız yarışta yerini alabilmesi için değişen ve doğru gibi gösterilen değerlerin peşinde koşması gerektiğine inanıyor. Doğruların yerini düzmece ve piyasa doğruları aldı. İyi hekimin ödüllendirilmesi, yanlış yapanın cezalandırılması mekanizması iyi işlemiyor. Uzun emeklerle ortaya konulan etik kurallara uymak hep ötekinden bekleniyor. Dünyada değişen " iyi ve doğru" değerler yerini doğruymuş gibi görünen ve tam tersi olan değerlere bıraktı. Hekim de farkında olarak veya olmayarak bu değerlerin peşinde koşuyor.

Hastaya Tarafsız Yaklaşmak

Hekimin bütün bu etik yanlışlardan korunabilmesi gerekiyor. Önce sorunları fark edecek ve bu hızla akan suda kendini akıntıya kaptırmayacak. Bu çok zor olan ahlak yarışında ne kazanacak? Hekim kısa dönemdeki çıkarlarını bir kenara bırakacak olursa uzun vadede çok şey kazanacak. Bunun pek çok örneğini görüyoruz. Ufak hesaplar peşinde koşmayan ve hastanın sağlığını ön plana alan hekimler uzun vadede her zaman kazanıyorlar. Güvenilir hekim, çıkarını ikinci plana atan hekim, hastaya onun değerlerini kabul ederek yaklaşan hekim çevresinde hemen fark ediliyor. Etik değerleri bilen ve bu değerleri kendi değerleri yapan hekimler her zaman tanınır ve aranır. Hekimin akıl ve iradesi ile etik değerlere önem vermesi gerekir. Böyle olduğu takdirde uymaları gereken etik kurallar onlar için kolaydır. Hekim, sorunlara etik yaklaşmak isterse önce o konuda yazılan sağlık mevzuatı sonra etik kurallara bakmalıdır. Bunlar şekillenmiş doğru yollardır. Bunların dışındaki durumlar için hastanın sağlığını ön plana alan "Bilinçli iyi niyet" çözüme götürecektir.

İNCİ HOT (11 Mart 1970-14 Aralık 2015) HATIRLIYORUM SEVGİLİ İNCİ

Zuhal Özaydın*

Hatırlıyorum Sevgili İnci; Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı'nda göreve başladığında seni önce çok güzel, çok hoş, çok zarif ve naif güzelliğinle tanıdım. Hüsrev Hatemi Hoca hepimize olduğu gibi sana da güzel bir isim vermişti: Hayallerin genç kızı anlamını da taşıyan 'duşize-i tahayyül'. Böyle bir isim kimseye daha fazla yakışamazdı. Sonra güzel fiziğine eşlik eden, çok sakin, çok nazik ve çok sabırlı kişiliğinle tanıdım seni. Ayrılırken de aynıydın sevgili İnci; çok güzel ve çok sabırlı. Güzel yüzünde aynı sükûnet ve tevekkülü gördüm seni hasta yatağında ziyaret ettiğimde.

Hatırlıyorum Sevgili İnci; senin yüksek lisans tezin üzerinde çalışmamızı. Ne güzel bir konuydu değil mi? Besim Ömer Paşa'nın içinde olduğu her konu gibi. Daha sonra B. Ömer Paşa'nın çalışmalarından ne güzel sunumlar hazırlamıştın ve daha birçok konuda. Doktoranı verdiğini, doçent olduğunu hatırlıyorum,

Hatırlıyorum Sevgili İnci; müzemize bağış almaya gidişlerimizi. Ord. Prof. Dr. İhsan Şükrü Aksel'e ait kitap ve müze malzemesini almaya gittiğimizi, sanırım 1993 yılı sonlarıydı, ikimiz için de hoş bir anı olarak kaldığını.

Hatırlıyorum Sevgili İnci; Müze Anabilim Dalındayken aylarca çalışarak yüzlerce malzemenin fotoğraflarını çektirdim. Sonra çalışmaya sen de katıldın. Fotoğraflarını çektirdiğim ve mesleğim sebebiyle bildiğim bu malzemeyi tek tek inceleyerek tanıtmamızı ve kayda almamızı hatırlıyorum. Korozyon sözcüğünü sıklıkla kullanıyordum ve her defasında senin yüzünde muzip bir gülümseme beliriyordu. Daha sonraki yıllarda korozyon sözcüğü ikimizin de gülmesine yol açtı sıklıkla.

* Prof., Dr. İÜ Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Anabilim Dalı emekli öğretim üyesi, ozaydinn@gmail.com

Müze çalışmamız daha sonra da devam etti. Anabilim Dalımızın öğretim üye ve yardımcıları hep birlikte cam, ahşap, toprak, metal yüzlerce malzemeyi tek tek sıkı ve sağlam bir şekilde ambalajladık, kolilere yerleştirdik, yeni müze binasına taşınırken zarar görmemeleri için. Müzede ilk düzenlemeyi yaptığımızı, anabilim dallarından gelen malzemeyi hep birlikte dikkatle temizlediğimizi ve bu yorucu çalışmaların hep içinde olduğunu hatırlıyorum sevgili İnci

Hatırlıyorum Sevgili İnci; 9 Mart 1995 tarihinde SSK Göztepe Hastanesi'ne gidişimizi. Güzel ve güneşli bir günde tıp etiği hakkındaki sunumumu. Dönüş yolunda konuyu tekrar ele alışımızı, tıp etiği üzerine konuşmamızı.

Hatırlıyorum Sevgili İnci; hocalığa hazırlık için sana verdirdiğim deneme derslerini. Bu dersleri verirken de daima sahip olduğun sükûnetini.

Hatırlıyorum Sevgili İnci: Kuşak törenindeki ortak sevincimizi. Doktorasını tamamlayanlara kuşak bağlanırken, yüksek lisansını tamamlayanlara hatıra hediyesi verilmesini. Uzun zaman kuşak töreni yapamadığımız için güzel kalabalık bir gruba kuşak bağlamamızı. Sana da kuşak bağlanan ve benim hazırlayıp düzenlediğim ve sunduğum bu törende çekilen fotoğraflara baktım. Gördüğüm o gün de ne kadar şık, güzel, neşeli, sevinçli ve hayat dolu olduğun.

Hatırlıyorum Sevgili İnci; ikramlı kutlama günlerimizi, Eyüp'e Beşirağa'ya gidişimizi, Gülhane'ye, Demirkapı Tıbbiyesi'ne ve birçok tıp tarihi gezilerimizi…

Hatırlıyorum Sevgili İnci; veda törenlerinden hoşlanmadığımdan, emekliliğim için Anabilim Dalında veda töreni istemedim. Birlikte çalıştığım tüm arkadaşlarımı evime davet ettim. Ayten Altıntaş ve Burhan Akgün ile birlikte gelen üç kişiden biriydin.

Hatırlıyorum Sevgili İnci; emekli olduktan sonra çeşitli zamanlarda beni aradığını ve bol kahkahalı konuşmalar yaptığımızı.

Sevgili inci o kadar çok şey paylaştık ki. Seni tanımak çok güzeldi, paylaştığımız her şey çok güzeldi. Şıklığın, zarafetin ve güzelliğinle sen bizim incimizdin.

Ve daima aradığın bayramların birinde beni aramadın, sana mesaj yazdım, bayramını kutladım. Mesajıma cevap alamadım. Artık merak etmeye başlamıştım. Sonra tekrar yazdım sana, merak içinde olduğumu belirttim. Beni aradığın ve hastalığını anlattığın o günü hatırlıyorum Sevgili İnci.

Doç. Dr. İnci Hot'u Anarken

H. Hanzade Doğan*

1992 yılıydı, ben görevli olarak Boston'daydım. Bir gün kürsü Başkanımız Prof.Dr. Nil Sarı kürsümüze başlayacak asistan arkadaşımızın benimle telefonda konuşmak istediğini söyledi. İlk böyle başladı İnci ile tanışmamız. Yıllar ne çabuk geçmiş, bu kadar uzun bir dostluk… Birlikte tüm yaşananlar, inanılır gibi değil. Son yaşadığımız olaylar bize hayatı da tanımlıyor ve hatırlatıyor bir kez daha.

2015 yılı Temmuz başlarında çok isteyerek gittiği Yunanistan gezisinden geri döndü İnci ve Ağustos ayında yeniden iznini kullanarak başka bir gezi planlıyordu. Bunlar bir Cuma günü konuşulurken, Pazartesi günü arkadaşımın, sabahın çok erken saatlerinde hastaneye yatırıldığını öğrendim.

'Şaşırmak' söz olarak çok az kalır, şok oldum ve tüm bölüm olarak şok olduk. Her gün ziyaretine gidiyorduk. Tanısı bile kesin konulamayacak kadar zor bir hastalık kavramı ile karşı karşıyaydık.

* Prof. Dr., İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Başkanı, hhanzadedogan@gmail.com

Budd-Chiari, üstelik bu sendromun da modifiye bir şekli, oldukça komplike bir formu.

Tıp bilimleri, hayat bilimi, yaşama dair öğrenilenler, tecrübe demek ki böyle bir şey. Tıbbın çaresiz kaldığı durumları, belirsizlikleri biz de yolda öğrendik. İstanbul Tıp Fakültesi'nde eğitime başladığım yılları düşünüyorum da, her şeyin çaresi var gibi gelirdi bizlere ve biz de bunları öğrendikçe dertlere derman olacaktık… Tıp çok farklı bir eğitim. Çok derde çare olduğu gibi, bazı durumlarda tamamen çaresiz kaldığı veya çok zor kararlarla bizleri karşı karşıya bıraktığı da büyük bir gerçek. Aslında bu tanımladığımız, hayatın, yaşamın ta kendisi. Tıp bu kulvarda hizmet vermeye çalışan ve çok zor bir ödevi üstlenmiş bir disiplin. Biz de tüm bunları yaşımız ilerledikçe ve tecrübe kazandıkça idrak edebiliyoruz aslında. Toplumun da bilmesi gereken çok önemli gerçekler bunlar.

Sayın Coşkun Yorulmaz hocanın, bana 15 Aralık günü hakkında bilgi verdiği ve İnci Hot'un bazı bölümlerini yazdığı 'Hekim Hakları' başlıklı, üzerinde çalışmaya başladığı son eser, belki de tüm yukarıda anlatmaya çalıştığım yaşama dair zor koşulların yarattığı bir kavram. Yaşamın bazı gerçekleri karşısında insan ne kadar çaresiz. Doktor kimliği ile tüm meslektaşlarımız, hepimiz ne kadar çaresiziz. Bu sahnede hasta ve hekim bir de hak arayışına girmek zorunda kalıyor.

Tıp etiği eğitimi bizleri bu konularda olgunlaştırdı. Tüm alan arkadaşlarımın, meslektaşlarımın bu konuda hem fikir olduklarından eminim.

Sayın Doç. Dr. İnci Hot, çok sevgili İnci ile bu alanda o kadar çok şey paylaştık, o kadar çok konu üzerinde sohbet ettik ve yazılar yazdık ki, şimdi bu yazı bana en zor gelen

oldu. Ağabeyi Bülent Hot da, tıbba uzun yıllardır hizmet veren profesyonel ve kıymetli arkadaşımız. Yiğit, sevgili yeğeni elimize doğdu. Sözlerin tükendiği yer…

İnci'yi 17 Aralık günü kürsümüzdeki bilimsel faaliyetlerden biri olan ve Sayın Dr. Çağrı Kalaca'nın verdiği 'Kendini Anlatmak ve İşitilmek' başlıklı seminerde, ailesi ile birlikte andık. İletişimin felsefesini vurgulayan bu seminer bize bir kez daha arkadaşımızın hatırasında, yaşamın içinde çare bulamadığımız anlarda bile ister hasta-hekim ilişkisi çerçevesinde, ister özel ve bireysel ilişkilerimizde, isterse de eğitim alanında iletişimin ne kadar önemli olduğunu ve farklı boyutlarını hatırlattı.

Bizim temennimiz, insanın ve toplumların olgunlaşma sürecinde, bazen çok çetin olan yaşam koşulları içindeki zorlukları, etik açıdan değerli eserlerin de yardımı ile İletişim, Eğitim, Rasyonel Düşünce ve Humanistik yaklaşımlarla hiç olmazsa kolaylaştırmanın yollarında ve ortak dilinde buluşabilmek. Bizler kendi alanımızda etik eğitimi ile bunu güçlendirmeye çalışırken, tıp tarihi eğitimi ile de yaşamın bize sunmuş olduklarını gözden geçiriyoruz.

Alanımızın kıymetli insanlarından Sayın İnci Hot hocamızı, çok sevgili kardeşimi, arkadaşımı sözlerin bir anlamda hepimiz için tükendiği böyle anlarda, bu eser vesilesi ile bir kez daha rahmet ile anmak istiyorum. Rahat uyu İnci, mekânın cennet olsun.

İNCİ'MİZİ KAYBETTİK…*

Yeşim Işıl Ülman**

İnci'mizi; 1970 doğumlu, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı öğretim üyesi Doç. Dr. İnci Hot'u, 14 Aralık 2015 tarihinde kaybettik. 15 Aralık 2015 günü, yıllardır çalıştığı ve yönetim kademelerinde hizmet verdiği Cerrahpaşa Tıp Fakültesi oditoryumunda, sevenlerinin koca salonu doldurduğu hazin törenle, onu sonsuzluğa uğurladık. Tören esnasında onun ardından acıyla kurmaya çalıştığımız cümlelerin, Sevgili İnci'yi tarifte yetersiz kaldığını; insan yaşamının, yaşanmışlıkların, paylaşılanların birkaç basit cümleye sığmayacağını, kifayetsiz kalacağını çok iyi biliyorduk. Bunların da ötesinde İnci'nin hayatta yapacağı, gerçekleştirmek istediği daha çok hayali, planları, arzuları varken, genç yaşta, beklenmedik biçimde, birkaç ay içinde aramızdan, ellerimizden uçup gitmesini kavrayamıyor, kabullenemiyorduk.

İnci hep güzel, hep zarif ve ince bir insan olarak hafızamda hep canlı olacak, eminim. 1995 yılında bölüme geldiğimde aynı odayı paylaşarak birbirimizi tanımaya başladık. Oğlumun doğduğu yıllarda, bir bebeğe bakarken ve onunla ilgilenirken insanın nasıl sahici ve özenli olabileceğini, İnci'de yakından gözlemlemiş ve mutluluk duymuştum. Çocukları nasıl sevdiğini, onlara düşkünlüğünü iyi bilirim. Yeğenine bağlılığını da yakından deneyimledim. Akademik çalışmaları arasında Dr. Safiye Ali'nin emeklerine alâka göstermesi bence tesadüf değildi. Çocuk hekimi Dr. Safiye Ali'nin ülkemizde birinci basamak çocuk sağlığı ve hastalıkları birimleri olan "Süt Damlaları"nın kuruluşuna ve işlevlerine ilgi duyması; bu konuda merakla yaptığı kütüphane ve arşiv araştırmalarını bana anlatışını dünmüş gibi hatırlıyorum. Meslektaşımla birlikte aynı konuya değinen bir başka çalışmamızda, önce onun yazısından yararlanarak işe başlamıştık. İyi ki yazmış ve yayımlamış [1] Sevgili İnci…

İnci zarafetinin yanı sıra metin, vakur, dikkatli

* Bu yazı "Türkiye Biyoetik Derneği e-Bülteni, 2015, Sayı: 23, s. 4"de yayımlanmıştır.

** Prof. Dr., Acıbadem Üniversitesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, yesimul@yahoo.com

1 İnci Hot, "Süt Damlası", Tıp Tarihi Araştırmaları, 2001, 10, 195-200.

ve titizdi. Yeri geldiği anda, sessiz kalmayı bilirdi. Düşüncesini dile getirmeden önce akıl süzgecinden geçirmek, gerektiğinde olgunlukla ve metanetle sessizliğini korumak İnci'nin örnek alınacak niteliklerinden biriydi. Onun, yaşından beklenmeyen olgunluğunu ve asaletini gösterirdi bu.

2015 yazı ortasında, beklenmedik biçimde ağır bir hastalığa, karaciğer yetmezliğine yakalandı. Yaklaşık altı ay hastalıkla yiğitçe savaştı. Uzun, ilaçla tedavi, cerrahi müdahaleler, tekrarlı yoğun bakım süreçlerinden kuvvetle savaşarak çıktı. Bizler, arkadaşları olarak onun bu savaşımının tanığıyız. Hep inancımızı korumak istedik: "İnci iyileşecek!" Çünkü daha çok gençti, daha yapacak ve yaşayacak çok şeyi vardı İnci'nin. Onun yaşamının son döneminde, hayata bağlılığına, yaşama dair umudunu koruyuşuna, mücadele gücüne hayran oldum. İnci'yi bu yönüyle de tanımış oldum. Dostlarının, aile üyelerinin onu yaşatmak için kenetlenmelerini yine hayranlıkla izledim. En son yapılan, modern cerrahinin tüm olanaklarının seferber edildiği, teknik, ağır ve uzun süren organ nakli ameliyatını başarıyla tamamladı. Ancak, ardından, gelen son yoğun bakım döneminde, daha fazla dayanamadı; bilimin ve doğanın çaresiz kaldığı noktada tıkandık.

16 Aralık 2015 günü, Şarköy'deki aile mezarlığında, tanıdıklarının, dostlarının seferber olduğu, hüzünlü bir törenle defnedildi. Kır çiçeklerin canlılığında ve meşe ağaçlarının gölgesinde toprak onu sımsıcak sarmalayıp, bağrına bastı. İnci, zarif, narin, emin, vakur adımlarla bir yıldız gibi aramızdan kaydı. Giderken, sevdiklerimize sımsıkı tutunmayı, hayatın değerini öğretti, bize. Belleklerimizde, ismi gibi güzellikle gülümseyen pırıl pırıl hayaliyle, perçinlendi, İncimiz…

İnci'nin Ardından...

Burhan Akgün*

İnci ile tanışmamız 2005 yılında benim doktora yapmak üzere Cerrahpaşa'ya gelmemle olmuştu. İlk yıllar çok sık görüşmesek de araştırma görevlisi kadrosuna geçtiğim 2007 yılı sonundan 2013 yılı sonuna kadar hakiki komşuluk yaptık. Her sabah işe gelirken, akşam da çıkarken kapım kapalı bile olsa başını uzatır selamsız geçmezdi. Her zaman güler yüzlü, şen kahkahalı, karşısındakine müspet enerji aktaran bir insandı. Bazen kendi odamdayken bile -arada iki sıra kitap dolabı olmasına rağmen- kâh misafiri varken kâh telefonda konuşurken yükselen kahkaha seslerini duyar "ne kadar çok gülecek şey buluyor" diye şaşırırdım. Ama o öyleydi…

Çok alçakgönüllü idi, kibirin k'sı bile yoktu onda. Kendine kahve pişireceği zaman geçerken muhakkak sorardı sen de ister misin diye. Kürsüdeki toplantılarda görevli kimse yoksa çay servisine de yardım ederdi. Yemek yapmayı da severdi sanırım. Bir defasında ziyaretime gelen bir arkadaşım kek getirmişti, ona da bir dilim götürmüştüm. Birkaç dakika sonra elinde tabakla odaya geldi ve arkadaşıma " ya bu kek çok güzel olmuş, bana da tarifini verir misiniz" diye sormuş ve hemen kalem kağıda sarılarak tarifi

İstanbul Üniversitesi Botanik Bahçesinde, İnci'nin çok sevdiği okulunda, 30 Mayıs 2013.

* Uzm. Dr., drburhanakgun@yahoo.com

yazarken bana da o anı fotoğraflamak düşmüştü. Çiçeklerini çok severdi, kısa süreli izne çıkınca bile muhakkak bizlere emanet ederdi. Çok aktif yaşayan bir insandı, gezmeyi çok severdi. Her tatil fırsatında muhakkak bir tur bulur, zamanını boşa geçirmezdi. Turlarla Türkiye'nin birçok şehrini gördüğü gibi Avrupa'ya da giderdi. Gittiği yerlerden ufak hatıralar getirmeyi de ihmal etmezdi. Onun sayesinde buzdolabımın kapısı benim henüz görmediğim birçok yere ait magnetlerle doldu. Fotoğraf çekilmeyi de çok sever, poz vermeye hiç nazlanmazdı. Bir başka ilginç fotoğrafını doçentlik kadrosu başvurusu için hazırladığı klasörleri rektörlüğe götürmek üzere kürsümüzün servis arabasıyla taşırken çekmiştim. Her zamanki gülümsemesiyle poz vermişti. Özel günlerde, kandillerde, dinî ve millî bayramlarda ilk kutlama mesajı hep ondan gelirdi.

2014 Ocak ayında kadro sürem dolduğu için kürsüden ayrıldıktan sonra daha seyrek görüşür olmuştuk ama İnci irtibatı hiç koparmadan ben ihmal edip aramazsam da arar hatırımı sorardı. Kürsüye gidince ilk uğradığım kapı onunkiydi. Aylarca görüşmesek bile samimiyetinde, güleryüzlülüğünde bir eksiklik olmazdı. Konuşurken çok sık tekrarladığı onaylama cümlesi olan "aynen öyle"yi İnci ile o kadar özdeşleştirmişim ki bugün bir başkasından duyunca yadırgıyorum.

İsmi ile müsemma çok güzel, neşe veren, güler yüzlü bir arkadaşımızı, İncimizi kaybetmiş olmaktan dolayı çok üzgünüm. Kim bilir daha ne kadar güzel anılar biriktirecektik ama olmadı, yarım kaldı. Hâtırası önünde saygıyla eğiliyor, Allah'tan rahmet diliyorum.

Yalnızca Hastalıklar mı Bulaşıcıdır?

Onur Çeçen*

Doktora programı eğitimimin ders döneminde bizim grubun ve İnci hocanın misafir olarak katıldığı Tıp Tarihi Uygulama Gezileri dersinde sanırım ilk kez yoğun olarak İnci Hoca ile zaman geçirmiştim. O gün de olduğu gibi ne zaman birlikte zaman geçirilse bulunduğu ortamlarda gülümsemesi bulaşıcı hastalık gibi bulaşırdı kişiden kişiye. Belki de bu sebeple akademik yayınlarının birçoğunda bulaşıcı hastalıkları araştırmıştı. Onunla birlikte ders döneminde yaptığımız derslerde ilgimi çeken onun bulaşıcı hastalıklar yazını idi. Birlikte sıtmayı konu aldığımızda *Yaşar Kemal*'in *Teneke* kitabına yolumuz düşüyordu, *Umumi Hıfzıssıhha Kanunu*'na odaklanmışken *İlhan Tekeli* karşımıza çıkıyordu.

Dersleri çok yoğun derslerdi. Geriye dönüp bakınca keşke yayınlarını daha çok dinleyebileceğimiz zamanlar olsaydı diyor insan. Dersler bitip tez dönemi başladığında tez danışmanı olarak kadirşinaslığı ile beni kabul etmişti. Enstitü ile ilgili süreçlerde üniversite dışında çalıştığım için hep gecikmeli gidiyordu süreç. Genelde öğleden sonraları yollara düşüp geliyordum Cerrahpaşa'ya. Kısa bir süre sonra da anabilim dalının mesaisi bitip yollara düşüyorduk İnci hoca ile. *Kendi gitmiş adı kalmış* yadigâr *Davutpaşa İskelesi Sokak*'tan Yenikapı tren istasyonuna yürürdük bir taraftan tez dönemimizi planlamak üzere. Midyecilerin arasından tarihi, bir o kadar da güvenliği tartışmalı sokaklarda İnci Hoca yürümeyi severdi. Bir Cumartesi sabahı o zaman nişanlım olan eşimle Bostancı'da erken bir saatte karşılaşmış ve birbirimize söz vermiştik, evlenince İnci hocanın Bostancı sahil yürüyüşlerine dahil olacaktık. İnci Hoca nikâhımıza gelemedi hastalığından dolayı. Biz düğünümüzden sonra İstanbul'a gelir gelmez odasında onu ziyaret ettiğimizde ise çok mutlu olmuştu. Bu yürüyüşlerine belki de bir ara vermek için bir araba almaya karar vermişti kısa bir süre önce. Cerrahpaşa morgunun üzerindeki terasta çantamdaki laptopumu çıkartıp internet şubesinden havale ile arabayı satın almıştık. Epeyce gülmüş ve ilerde arabasının alınmasındaki bu teknik desteğimi anımsayacağımızı konuşmuştuk. Tıpkı ona hediye ettiğim '*Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü*

* Dr., İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, onurcecen@gmail.com

(Kasap İlyas)' Cem Behar kitabı gibi, ne kadar da hüzün verici bir anı oluyor bu morg üstü anımız. Tıpkı *Kasap İlyas Camii*'nde onu sonsuzluğa uğurlamamız gibi. Horatius'un CARPE DİEM dediği gibi geçen zaman geri gelmiyor.

Güzellikleriyle bize katacakları ve onunla paylaşacaklarımız var idi ama bundan sonra bu yayınla birlikte yapmamız gereken, onu akademik yayınları ile yaşatmak ve camiamızda hiç unutturmamak.

Düzeltme

Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, 20. Sayı, 115-134. sayfalarında yayımlanan *'I. Dünya Savaşında Ermeni Hekimler*' isimli makalemizin temel kaynağı, Sayın araştırmacı yazar Arsen Yarman'ın "*Ermeni Etibba Cemiyeti (1912-1922); Osmanlı'da tıptan siyasete bir kurum. Tarih Vakfi Yurt Yayınları, İstanbul, 2014*" adlı kitabıdır. Sayın Yarman'ın kitabından makalenin oluşumunda büyük ölçüde yararlanılmıştır. Ancak makale içerisinde kaynak gösterilmekle beraber temel kaynak olma özelliği sehven yeterince ifade edilememiştir. Düzeltir, bilgilerinize sunarım.

Saygılarımla
Prof. Dr. Dursun KIRBAŞ

TÜRK TIP TARİHİ KURUMU

1938